

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ОЛЕНА КРИВИЦЬКА

ДЕМАРКАЦІЙНІ ЛІНІЇ
В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ
УКРАЇНИ

КИЇВ – 2015

УДК 05*66.094(4Укр.)
ББК 323.2:316.482(477)“20”
К 82

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 23 жовтня 2014 р.)*

Рецензенти:

Л. П. Нагорна, доктор історичних наук, професор

С. Ю. Римаренко, доктор політичних наук, професор

Кривицька О.В.

К 82 Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України
[монографія] / О.В. Кривицька. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН
України, 2015. – 328 с.

ISBN 978-966-02-7572-0

Проблеми етнополітичної поляризації та соціокультурного розмежування в Україні набули особливої актуальності. В монографії здійснений аналіз особливостей українських ідентифікаційних практик, конструювання негативної ідентичності, кордонів розмежування “ми”/“вони”, дистанції “свій”/“чужий” у соціокультурному просторі. Розкрито авторське бачення політизованої проблеми “двох Україн”, “кризи участі”, ціннісно-ідеологічної поляризації соціуму. Увага приділена розгляду соціокультурних маркерів у системі національної безпеки України, серед яких мовне питання, історична пам'ять, релігійний чинник, міграційні впливи та ін. Акцент зроблено на виявленні ліній демаркації, які спричинили ризики дезінтеграції та виклики суверенітету і територіальній цілісності України.

Розрахована на науковців, студентів, політиків – усіх, кого цікавлять сучасні процеси консолідації української нації.

**ББК 05*66.094(4Укр.)
УДК 323.2:316.482(477)“20”**

ISBN 978-966-02-7572-0

© Кривицька О.В., 2015
© Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Особливості дослідження міжетнічної взаємодії	
1.1 Теорія “етнічного кордону” в сучасній етнополітології	16
1.2 Соціокультурна дистанція: теоретичні підходи та парадигми	27
Розділ 2. Етнічна ідентичність: екзистенційний і політичний виміри	
2.1. Етнічність: концепція, параметри, суб’єкти обстоювання самотутності	42
2.2. Етнополітична мобілізація та етнізація: конфліктні параметри	70
2.3. Полікультурний мегатренд: небезпеки системних змін	86
2.4. Спільна ідентичність: проблеми становлення	103
Розділ 3. Регіональна проекція етнополітичної поляризованості України	
3.1. Конфліктний вимір регіональних ідентифікаційних практик ...	128
3.2. Ціннісно-ідеологічні орієнтації українського суспільства: відмінності та перспективи єднання	157
3.3. Український “Схід – Захід” як чинник суспільно-політичної трансформації	180
Розділ 4. Етнополітичні маркери у контексті суспільного розмежування	
4.1. Конфліктний потенціал мовного питання	201
4.2. Міжконфесійні бар’єри на шляху до консолідації	214
4.3. Історична пам’ять і створення національного міфу	235
4.4. Стресогенність міграційних процесів	257
4.5. Толерантність і ксенофобія: відторгнення “інших”	268
Післямова	285
Література і джерела	290
Додатки	317

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
I. F. KURAS INSTITUTE OF POLITICAL
AND ETHNIC STUDIES**

OLENA V. KRYVYTSKA

**DEMARCATIION LINES
IN ETHNO-POLITICAL SPHERE
OF UKRAINE**

KYIV – 2015

UDK 323.2:316.482(477)"20"

BBC 05*66.094(4Ukr)

K 82

*Recommended for publication by Academic Council
of I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
(record № 4 from October 23, 2014)*

Reviewed by:

L. Nahorna, Doctor of History Science, Professor

S. Rumarenko, Doctor of Political Science, Professor

O. Kryvytska

K 82 Demarcation lines in ethno-political sphere of Ukraine [monography] /
O. Kryvytska.– K.: I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of
National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. – 328 p.

ISBN 978-966-02-7572-0

The issue of ethno-political polarity and socio-cultural demarcation has become topical in Ukraine, as Ukrainian national consciousness is still weak, and for certain segment of society national independence of Ukraine is not of high priority. The monograph provides a complex analysis of identification practices, ethnic borders idiosyncrasy, dialectics of regional and ethnic identity, ethno-political polarity. The author's vision of such points as the mythologized and politicized issue of "two Ukraine", "involvement crisis" and values and ideological polarization of Ukraine is revealed. Special attention is paid to the examination of ethno-political markers in the system of inter-ethnic interaction, including the historical memory, religion factor, the influence of migration. The emphasis is made on identifying the "hot buttons" – demarcation lines of ethno-political field, disintegration risks and threats to national security of Ukraine.

Intended for researchers, students, politicians – all, who are interested in the processes of consolidation of Ukrainian nation.

UDK 323.2:316.482(477)"20"

BBC 05*66.094(4Ukr)

ISBN 978-966-02-7572-0

© O. Kryvytska, 2015
© I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine, 2015

TABLE OF CONTENTS

Introduction	7
Section 1. Peculiarities of researching inter-ethnic interaction	
1.1. The theory of “ethnic border” in modern ethnopolitology.....	16
1.2. Sociocultural distance: theoretical approaches and paradigms.....	27
Section 2. Ethnic identity: existential and political dimensions	
2.1. Ethnicity: concept, characteristics, subjects of cultural identity.....	42
2.2. Ethno-political mobilization and ethnicization: characteristics.....	70
2.3. Multicultural megatrend: the risk of systemic changes.....	86
2.4. Risky context of modern identification process.....	103
Section 3. Regional projection of ethno-political polarity of Ukraine	
3.1. Conflict dimension of regional identification practices.....	128
3.2. Values and ideological orientation of Ukrainian society: differences and prospects of unification.....	157
3.3. Ukraine’s “East-West” as a factor of socio-political transformation.....	180
Section 4. Ethno-political markers in the system of inter-ethnic interaction	
4.1. Conflict potential of language issue.....	210
4.2. Religious component of socio-political stability.....	214
4.3. Historical memory and the system of national myth creation.....	235
4.4. Migration processes as a stress factor.....	257
4.5. Tolerance and xenophobia: rejection of “the different”.....	268
Epilogue	285
References	290
Supplements	317

*Моїм батькам
Вірі Тарасівні та Віталію Івановичу
присвячується*

ВСТУП

Суспільно-політичні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століття, пройняті змінами політичних та ціннісних орієнтацій, етносоціальними мотиваціями, спалахами міжетнічних конфліктів не обминули й етнополітичну сферу України. З одного боку, могутні сили інтеграції, символом яких є об'єднана Європа, поволі розмивають не лише етнічні бар'єри, а й лінії міждержавних кордонів. З іншого, політизовані етноси повсякчас нагадують про себе як справедливими вимогами захисту культурної специфічності, так і руйнівними акціями, які формують виклики для розвитку нашої держави.

Дослідники багатьох країн намагаються розгадати таємницю поєднання життєдайних стимулів і вибухових небезпек, закладених у феномені етнічності та національних рухах. Попри це феномен етнічності залишається розмитим, небезспірним, але надзвичайно популярним у політології, соціології й культурології. Зусилля інтелектуалів зосереджені на пошуках надійних регуляторів рівноваги в етнополітичній сфері.

За сучасних реалій процеси глобалізації та модернізації відбуваються паралельно з процесами етнічної ідентифікації, етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює калейдоскоп різноспрямованих векторів етнополітичного розвитку, як інтеграційних, так і дезінтеграційних. Під тиском викликів глобалізації прояв, відсутність або наявність міжетнічної рівноваги стали параметром стабільності мультикультурних країн. Тектонічні зсуви відбуваються на стиках несумісних соціокультурних матриць суспільства. Попередженням стали трагічні події 2013-2014 рр. в Україні, які підтвердили істину: тільки здатність зрозуміти “іншого” може припинити сповзання суспільства до війни та хаосу.

Прокламований європейський вектор розвитку країни має бути підкріпленням створенням рівних умов для розвитку і самоорганізації всіх сегментів етнополітичного простору суспільства. Така стратегія має базуватися на розумінні “несхожості як взаємної доповнюваності, яка є спільною цінністю” (формула Г. Гачева) суспільства.

Питання несхожості або етнічної належності сьогодні лишається складним для пояснення тих процесів, що відбуваються в суспільстві. “Всупереч факту, що нині так багато розмірковують про етнічність і етнічні спільноти, – влучно зазначив Д. Мейбері – Льюїс, – не зовсім ясно, що ж сама етнічність означає і чому вона справляє такий значний вплив на процеси міграції й політичну поведінку” [83, с.21].

Цікаві зауваження щодо важливості вивчення міжетнічних відносин знаходимо у Л. Гумільова. Він дотримувався думки, що “ми повинні вивчати етнічні процеси не для того, щоб формувати їх або командувати ними, це неможливо, і ми можемо лише зробити гірше, тут зіпсувати легко, а виправити важко. Але для того, щоб знати стан того або іншого етнічного феномену, брати його до уваги і зважати на нього” [51, с.196]. Однак і “знати”, й “рахуватися” виявилось дуже не просто.

Зреалізована в роки соціалістичного експерименту національна політика ґрунтувалася на приматі класового підходу, “зближуючи” нації у сьогоденні задля “злиття” націй у майбутньому. Допущені у процесі її реалізації свавілля в різних сферах громадського життя виявилися “міною уповільненої дії”, що вибухнула в роки так званої “перебудови”, здетонувавши серію міжнаціональних конфліктів. До їх роз’яснення політологи виявилися не готові. Завдання полягало в тому, щоб переглянути деякі невинуваті підходи, а головне – зрозуміти й оцінити нові реалії, спрогнозувати найімовірніші ризики в етнополітичній сфері, упередити можливі суперечності й конфлікти, запропонувати механізми подолання наявних.

Розпад соціалістичної системи актуалізував мобілізаційні властивості етнічності, як чинника ідентифікації особистості. “Відродженій” етнічності належала певна роль в обстоюванні права на самовираження й індивідуальність. А в новостворених державах етнічність надавала низку політичних преференцій. Етнічна ідентифікація “нав’язувалася” перебігом подій на пострадянському просторі незалежних країн: процесом реідентифікації, відновленням територіальних претензій, формуванням передумов етнічних конфліктів. Питання “паспортної національності” спричинило вибір “свій”/“чужий”, породило проблему “відокремлення” несхожого в соціокультурному просторі. За таких умов актуальним стало

конструювання ідентичності шляхом “протиставлення” та “негативної ідентичності”.

З поглибленням глобалізації та універсалізації суспільства етнічність не втрачає свого політичного потенціалу. Політизації етносів, за Дж. Ротшильдом, Е. Смітом, К. Уільямсом, сприяли чинники. По-перше, це етнічна строкатість, тобто існування в обмеженому географічному просторі етносів з різними ментальностями, культурно-лінгвістичними й іншими відмінностями. По-друге, обтяженість їхньої історичної спадщини “згадками про війни”, образи, травми (історична пам’ять етносів). По-третє, поява в етнічному середовищі політичних лідерів, здатних очолити національний рух проти існуючого статус-кво. Протягом розвитку суспільства етнічність поступово ставала значним фактором впливу на практичну політику, набувала рис політизованої етнічності. На думку Дж. Ротшильда, це означало: дати можливість людям усвідомити роль політики у збереженні етнокультурних цінностей та самобутності; мобілізувати їх на формування етнічних груп зі спільною самосвідомістю; спрямувати їхню поведінку в сферу політичної діяльності [371, с. 6]. Тобто політизація етнічності – це перетворення етнічного фактора на інструмент боротьби за владу. Зміна статусу політичних еліт етносів щодо влади – головна причина формування в суспільстві політичних конфліктів. Політизована етнічність спричиняє в багатосегментованому суспільстві небезпеку фундаменталізму та національного фанатизму – “пошук ворога” та жорсткого протиставлення. Надмірна політизація етнічного чинника призводить до етнічної селекції, відкидає потенціал будь-якого порозуміння в системі міжетнічних відносин.

За умов етнічної різноманітності, нових викликів глобалізації XXI ст. політизована етнічність створила міфологізацію символічного простору, призвела до стану тривожності та недовіри в суспільстві. Це здатне збільшувати потенціал конфліктності, поляризує соціум на “своїх”/“чужих”, руйнує сталу ціннісну систему. Конструювання образу “іншого” стало постійною домінантою ідентифікаційної сфери, створює ризики “відторгнення”.

За умов світової економічної кризи, послаблення суверенітету деяких країн порушення міжетнічної рівноваги відкрило шлях для активізації проблеми статусу. Сьогодні частіше лунають заяви про

автономізацію угорських, сербських й албанських націоналістів. Гострими залишаються етнічні проблеми в розвинутих, відносно стабільних країнах Європи. Про це, зокрема, свідчать сепаратистські вимоги проведення референдуму щодо відокремлення Каталонії від Іспанії, активізація руху за проголошення автономії Венеції та Шотландії.

Аналізуючи націоналістичні рухи, дослідники вирізняють низку причин їх виникнення: економічні (низький рівень життя, стагнація соціально-економічного розвитку, засилля адміністративного центру); історичні (боротьба за відновлення справедливості); правові (вимоги перегляду договорів, розмежування компетенції центру і регіонів); екологічні (наявність шкідливих виробництв); національно-культурні (питання національних мов, активація інтересу до національних традицій, релігії тощо), демографічні (міграція, зниження частки корінної нації в кількості населення). Національне відродження, як слушно зауважував Ю. Левенець, завжди “супроводжувала гостра боротьба між регіональними архетипами і міфами про національні ідентичності і реальними проблемами, інтересами, прагненнями різних груп” [146, с. 3].

Якщо говорити про вітчизняні реалії, доводиться визнати, що міжетнічні відносини мали й мають особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, мовно-культурною російською асиміляцією українського населення, перебуванням території сучасної України в просторі різних державних утворень. Із здобуттям державної незалежності проблеми етнополітики стали сегментом державної стратегії, визначили один із пріоритетних напрямів формування громадянського суспільства в Україні. Етнічні маркери українського соціуму, етнополітичний зміст понять “український народ” та “українська нація”, основні засади державної етнополітики одразу набули виняткового значення, оскільки від їхнього розв’язання безпосередньо залежало і залежить майбутнє Української держави.

Теорія етнополітичних відносин – міждисциплінарна сфера знань, яка охоплює філософські, соціологічні, політологічні, правові, психологічні та інші дослідження. Її бурхливий розвиток на Заході став помітним на початку 80-х років ХХ ст. та був пов’язаний із аналітичними працями Б. Андерсона, Д. Армстронга, Дж. Брейлі, Е. Гобсбаума, Е. Гелнера, М. Гроха, Т. Нейрна, Е. Сміта та ін.

Концептуалізації нових аспектів етнополітичної проблематики сприяла конструктивна дискусія щодо практики мультикультуралізму в дослідженнях В. Кимлічки та Ч. Тейлора.

Суттєвим у процесі адекватного відтворення розмаїття міжетнічних відносин у країні є визначення головних маркерів етнічності (core markers). Найбільш стійкі серед них – походження етнічної спільноти, мова, культурницькі традиції, звичаї, ментальність тощо. При цьому варто враховувати “контroversійність інтерпретації” маркерів у визначенні етнічності. Для автора джерелом селекції вищенаведених маркерів стали праці науковців, що професійно досліджують проблеми етнічності та мають чималий доробок у цій царині. Серед них російські вчені – Ю. Бромлей, А. Абашидзе, С. Арутюнов, Ю. Арутюнян, В. Ачкасов, О. Волконов, В. Малахов, Н. Лебедева, Г. Солдатова, В. Тішков та ін.

Серед вітчизняних публікацій з етнічної проблематики, про феномен етнічності, ризиковість процесу етнічної ідентифікації особливе місце посідають роботи М. Кирюшка, А. Колодій, В. Котигоренка, І. Кресіної, В. Крисаченка, В. Кулика, В. Євтуха, О. Майбороди, О. Малиновської, Л. Нагорної, М. Обушного, М. Панчука, О. Рафальського, С. Римаренка, Л. Рябошапки, М. Рябчука, М. Степика, М. Шульги, Ю. Шайгородського. Праці вітчизняних соціогуманітаристів ґрунтуються на примордіалістських уявленнях, для яких пріоритетним є погляд на етнічність як елемент соціальної взаємодії та соціокультурний феномен. А головними параметрами ідентичності є спільність і відмінність. На відміну від етнічної, національна ідентичність трактується ними як ідентифікація членів певної спільноти як громадян.

Серед зарубіжних фахівців, які досліджують особливості етнічності, процеси етнополітичної мобілізації та політизації етнічності, відмітимо Д. Белла, Дж. Ротшильда та Е. Сміта.

Праці зарубіжних і вітчизняних учених визначають принципи й положення, які слугують теоретичною і методологічною основою для вивчення міжетнічної взаємодії, для аналізу системи маркерів, які спричиняють наявність ліній демаркації в етнополітичному просторі України. Фокусуючи увагу на етнополітичній поведінці як основному формотворчому чиннику, вони трактують групи як цілість, інтереси якої зумовлені діяльністю політичних акторів. Соціум постає поділеним на “своїх”/“чужих” внаслідок

структурних розмежувань в етнополітичному сегменті простору соціальної дистанції.

Варто зауважити, що каркас цієї праці становлять теоретичні напрацювання з політології, історії, соціології й культурології. Авторський аналіз причин поляризації етнополітичного простору, розмежування “ми”/“вони” у матриці соціокультурної дистанції поєднується із дослідженням багатовимірності ідентичності, процесу конструювання “негативної” ідентичності, впливу регіональних ризиків на становлення спільної ідентичності громадян України.

Усупереч очікуванням перше десятиріччя XXI ст. проявилось поглибленням кризових явищ, перетворенням дестабілізації в постійний маркер суспільно-політичного життя нашої держави. Її етнополітичний розвиток супроводжується невизначеністю моделей, зіткненням різноспрямованих орієнтацій, протилежністю світоглядів, непримиренністю головних політичних акторів. У просторі несумісності життєвих цінностей і парадигм відбувається криза ідентичності. “Колективне “я” нації (термін Л. Нагорної) – надто слабе, щоб утворити цілісну спільноту, а темпи формування політичної нації надто повільні. Відсутність моделі суспільного розвитку, соціально-економічна нестабільність, криза недовіри спричиняють ризики виходу з правового поля, неминуче призводять до подальшої поляризації суспільства із непередбачуваними наслідками, провокують соціум на протестні акції.

Актуалізують предмет пропонованого дослідження декілька обставин. Україна успадкувала проблеми, які утруднюють досягнення внутрішньої консолідованості. Вони щільно пов’язані з формуванням території країни та її тривалим перебуванням у складі держав імперського типу. Розвиток, який забезпечує органічну цілісність держави, можливий за умов національно-політичного самовизначення громадян, поєднання зусиль еліти й соціуму, налаштованості на толерантність і найширший суспільний діалог.

Виклики національній консолідації продукуються дефектами “моделі” розвитку, яка реалізовувалася протягом понад двох десятиліть існування незалежної держави. Невизначеність стратегії розвитку країни маскувалася політичною елітою, яка зробили не один помилковий вибір. Жоден з політичних проєктів, що проголосувалися у суспільстві, не мав в основі наукового розрахунку.

Всі вони створювалися на угоду політичній кон'юктурі, на фундаменті привабливих гасел та понять (демократія, свобода слова, громадянське суспільство, верховенство права та ін.). Це призвело до ситуації, за якої жоден політик, коаліція або інший суб'єкт соціуму не готові взяти на себе відповідальність, зрозуміти ті історичні виклики, що стоять перед країною.

Політична безвідповідальність призвела до гігантської соціальної поляризації, загострення політичної кризи, деформації системи цінностей, найбільш масштабних протестів в історії незалежної України. Порозуміння між впливовим прошарком надбгатих і мільйонами “нових бідних” стало недосяжним, а проведення солідарної політики не має реального підґрунтя. Україна сьогодні – сегментоване, поляризоване суспільство, в якому влада не реагує на відверту пропаганду етнократії, на прояви ксенофобії, формування відносин за жорсткого поділу на “свох”/“чужих”. Це зумовлює небезпеки реанімування “війни ідентичностей”, створення “образу ворога”, розігрування “етнічної карти”.

На тлі домінування ідейно-політичної матриці минулого сучасна суспільно-політична трансформація характеризується синкретичною ментальністю та наявністю конфронтаційних ідеологічних течій. Структурування і конкуренція політичних сил значною мірою відбуваються на протиставленні одних цивілізаційних і соціокультурних сегментів суспільства іншим. Понад те, в умовах зміни політичних і ціннісних орієнтацій суспільства на зламі тисячоліть етнополітична сфера виявилася чи не найбільш чутливою щодо політичних трансформацій. Через це особливої актуальності набули маркери етнополітичної полярності та соціокультурного дистанціювання. Амбівалентність ціннісних настанов, асиметрія геополітичних орієнтацій, наявність виразних ознак регіональних розмежувань, розбалансованість міжцерковних відносин стали симптомами політичного нездоров'я українського суспільства. Революційні події 2013-2014 рр. в Україні підтвердили, що поляризований український соціум поки що не виробив адекватних відповідей на нові виклики XXI століття, на прояви складних питань, які поставлені на порядок денний. Звідси невтішні прогнози – загрози національній безпеці країни посилюватимуться.

Отже, метою праці є виявлення внутрішніх і зовнішніх чинників, викликів і ризиків, що вплинули на об'єднання та роз'єд-

нання, поляризацію українського суспільства на початку ХХІ ст. Саме тому в назві книги, яка стала результатом досліджень автора протягом попередніх років, винесено термін “демаркаційні лінії”. На думку автора, у дослідженні наявних “етнічних кордонів”, суспільного “відчуження”, проявів “відторгнення інших”, існування культурних і соціальних дистанцій цей термін – достатньо правомірний.

Автор висуває гіпотезу про демаркаційні лінії як лінії “розлому” в етнополітичному просторі України, як один з актуальних чинників впливу на її найближче майбутнє, намагається виявити “больові точки” – демаркаційні лінії етнополітичного поля, запропонувати відповідні рецепти запобігання суспільній напруженості.

“Демаркаційні лінії” – символічне поняття, яке не має картографічного зображення. Лінії демаркації вибудовуються на основі наявних “вузлів” розмежування, як “полюси” можливого протистояння в суспільстві у найбільш дратівливих сферах – етнічній, ціннісно-ідеологічній, мовній, конфесійній тощо.

Серед багатьох завдань, які поставив перед собою автор: окреслити кроки на шляху до національної консолідації України. Вона можлива за умов, коли, незважаючи на амбіції еліт, особливості соціокультурної ідентифікації та ментальності, культурні, релігійні інтереси, кожна особа країни відчує себе громадянином, представником української політичної нації.

Пропоноване дослідження окреслено рамками першого десятиліття 2000-х років – дореволюційної зміни влади в 2013-2014 рр., що має своє логічне обґрунтування. Існує нагальна потреба осмислення тих реалій, які спричинили революцію гідності та явища дезінтеграції майже в усіх сферах життя. У цей час Україна вкотре розпочала новий проект національної єдності й пошук конструктів, від вибору яких залежатиме незалежність і цілісність країни. На цей період припадають кардинальні зміни, які призвели до гострої соціальної кризи, наростання протестних настроїв, зіткнення ціннісних матриць суспільства, заклали фундамент для виникнення Майдану – 2013 р. Підстави для його виникнення формувалися протягом певного періоду. Нашарування незадоволення станом справ у різних сферах життя призвело до того, що конфлікт, а не консенсус став основою зіткнення інтересів влади і суспільства. Як влучно зауважив Т. Возняк, “терпіння суспільства,

розірваного суспільства, яке натравлюють на самого себе, не безкінечне” [381]. Ніколи за роки свого незалежного існування Україна не вступала у настільки непрогнозований період свого розвитку.

Тектоничний злам, що відбувся в країні наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., став початком нового періоду. Він спричинив глибоку ціннісну, політичну, геополітичну дезорієнтацію суспільства, сформував ризики втрати цілісності країни. Звідси гостра необхідність зрозуміти витoki подій, які так стрімко розвивалися в державі, виявити системні ризики, суперечності в суспільстві, загрози дезінтеграції, сформулювати прогнози щодо оновлення суспільства.

Автор свідомо того, що кожна з проблем, які визначають структуру дослідження, може бути предметом окремого наукового аналізу. То ж, не претендуючи на абсолютність та узагальнене бачення питань, у праці висловлюється власне наукове тлумачення та принципова оцінка процесів, які відбувалися в Україні. Професійною і моральною мотивацією такої спроби є науковий досвід, відбитий у низці публікацій автора.

Безумовно, тут пропонується суб’єктивний, погляд на ситуацію в країні, в якій полярні ідентифікації спричинили феномен масового “відчуження” та розвиток подій за сценарієм громадянської непокори. Розглядаючи виклики за реального стану етнополітичних відносин, автор пропонує відповідні “рецепти” запобігання напруженості в Україні, керуючись виключно інтересами пошуку істини, а не власними політичними уподобаннями.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

1.1. Теорія “етнічного кордону” в сучасній етнополітології

Останні десятиліття ХХ ст. та початок ХХІ ст. позначилися всебічною зацікавленістю вчених проблемою визначення й аналізу різних аспектів ідентичності. Процеси поширення демократії у світі, розпад Радянського Союзу та Югославії, заснування та розширення Європейського Союзу активізували дослідження проблем між-етнічної взаємодії, ідеологічних, культурних, етнічних кордонів у процесі конструювання спільної національної ідентичності.

Складність дослідження міжетнічної взаємодії полягає в тому, що вона зумовлена як сучасними реаліями, так і попереднім історичним розвитком етносів. Етноси зосереджують полярні соціальні групи, політичні об'єднання з протилежними інтересами, які, в свою чергу, представляють різні сфери життєдіяльності (економіки, культури, політики і т.п.). Виходячи з цього, міжетнічні відносини в широкому сенсі слова – це взаємодія етносів у різних сферах: політиці, культурі. У вузькому сенсі – це міжособистісні стосунки людей різних національностей, які теж виявляються в різних сферах спілкування – трудового, сімейно-побутового, а також сусідського, дружнього та інших видах неформального спілкування. Ось чому представники різних наукових напрямів досліджують міжетнічні відносини під своїм кутом зору. Так, етнологи вивчають міжкультурні взаємодії, а в центрі їх уваги – етнокультурні чинники. Історикам цікаві етнічні стосунки в ретроспективі. Політична соціологія досліджує вплив характеру міжетнічних відносин на політичну складову в державах.

Міжетнічна взаємодія – дефініція, яка, за словами Г. Зімеля, характеризує контакти поміж “чужими”, акцентує взаємозалежність діяльності макросоціальних груп [45, с. 30]. Це актуалізує принцип інтеракції, контактів, які відбуваються в межах тих чи інших міжетнічних матриць. Категорія “дії” зумовлена ролями, які виконують певні суб'єкти міжетнічного спілкування.

“Групи уособлюють собою закриті соціокультурні одиниці, – стверджує американська дослідниця В. Хеслі, – однак оскільки вони об’єднані в одній державі, вони повинні періодично взаємодіяти на загальних для всіх ринках і в загальній для всіх політичній системі” [45, с. 31]. У разі диверсифікації етнополітичних ситуацій очевидно, що суб’єкт-суб’єктні відносини (на етапі розпаду держав) є наслідком боротьби за ресурси, конкуренції за здобуття найвигідніших умов “облаштування” в нових етнополітичних організаціях, соціалізації в них. За інших умов взаємодія є результатом функціональної взаємозумовленості груп або ініціатив, які безпосередньо чи опосередковано стосуються інтересів “інших”, їхньої реакції на загрозу “ми”-інтересам. Дефініція “міжетнічна взаємодія” відображає динаміку етнічних відносин, а головне, спричиняє наукову актуалізацію категорії “етнічності”, яка визначає вимір дихотомії “ми”/“вони”. Її основою є “чужий”, який, за Г. Зіммеlem, “...елемент, чие членство в групі передбачає одночасно як перебування поза нею, так і протистояння їй” [45, с. 31]. Отже, протиставлення “свій”/“чужий” в процесі міжетнічної взаємодії спричиняє наявність етнічних кордонів.

У дослідженні увага концентрується на основних підходах щодо розуміння етнічних кордонів у системі міжетнічної взаємодії. Важливе місце серед них належать роботам С. Ліпсета й С. Роккана, В. Боттеро, А. Рьоммеле, які визначили чинники стратифікації структурних розмежувань суб’єктів етнополітичного простору. Проблема атиюдів етнічних спільнот та етнополітиці держав приділяють увагу Дж. Рекс, Н. Дж. Смелзер, Е. Ян, які досліджують проблеми сутності етнічності, шляхи подолання кордонів та міжетнічної інтеграції суспільства. Останню Ю. Бромлей розумів як “...появу певної культурної спільності (зі збереженням основних етнічних рис) в істотно відмінних за своїми мовно-культурними параметрами основних етнічних одиниць унаслідок їхньої взаємодії” [16, с. 239]. Залежності від статусу етнонаціональних спільнот і характеру їхніх стосунків, учений визначає такі інтеграційні процеси: консоціативний, сегрегаційний і симбіозний. У першому з них певна культурна спільність виникає поміж тими “чужими”, які мають однаковий статус. У другому взаємодіють ті етнічні спільноти, частина з яких перебуває в нерівноправному становищі.

Стосовно ж симбіозного підвиду інтеграції груп, то ним пропонувалося означувати “...взаємодоповнюючу асоціацію залежних одна від одної етнічних одиниць, яка передбачає їхню відмінність” [16, с. 239]. Дискурс міжетнічної інтеграції за Ю. Бромлєєм не став загальноновизнаним: чимало вчених оперували ним, задовольняючи політичні “запити” владної еліти.

Імпульс для виникнення модерних підходів у дослідженні міжетнічної взаємодії та етнічних кордонів надав “парад суверенітетів” та етнічні конфлікти в межах геополітичних кордонів СРСР. Вони зумовили концентрацію наукової уваги щодо етнічної конкуренції, ідентифікації та соціокультурних кордонів (С. Ахієзера, А. Здравомислова, А. Ямска та ін.).

Зокрема, Г. Солдатова наголошує, що етнічні кордони виникають у процесі конструювання етнофорами соціуму на “своїх” і “чужих”, що призводить до міжетнічної напруги. При цьому, зауважує вона, “... напруга – це соціально-психологічна сторона соціальної кризи чи конфлікту” [45, с. 19]. Враховуючи етнопсихологічні чинники формування міжетнічної напруги, А. Здравомислов зауважує: етнічні групи оперують “монолітними образами домінуючих етнонаціональних спільнот” [86, с. 73-75].

Феномену етнічного кордону властива певна специфіка. Цей феномен є результатом міжетнічної взаємодії, суб’єкти якої вирізняються потужнішим мобілізуючим потенціалом – групова солідарність, етноцентричний егоїзм, нетерпимість до інакшості та ін.

Дискурсу міжетнічної соціокультурної дистанції присвячені роботи вітчизняних учених Л. Нагорної, Л. Ляпіної, Т. Татаренко. Вони обстоюють думку, що соціокультурний простір – це “...територіальне співвідношення соціальних одиниць, що взаємодіють і розвиваються, мають культурну специфіку і певну форму організації” [293, с. 35].

У цілому підходи етнополітологів, соціологів, етнопсихологів у вивченні міжетнічних відносин здебільшого є близькими. Однак їм притаманна певна специфіка. Етнополітологи досліджують міжетнічні процеси та явища, їх обумовленість культурними, політичними, економічними детермінантами. Увага етнопсихологів зосереджена на когнітивній сфері, вони досліджують здебільшого відносини на рівні міжособистісного спілкування, де головними маркерами є особистісні контакти представників різних

національностей. Етнополітологи звертають наукову увагу на ставлення одних етносів до цінностей та культури інших, на готовність етносів до міжкультурної взаємодії. На думку фахівців, етнокультурні категорії політології сприяють перегляду “традиційних універсальних підходів”, оскільки етнокультурний контекст міжетнічних відносин досліджується сьогодні як частина соціального контексту [142; 143].

Аналізуючи міжетнічну взаємодію через особу, як сегмент етнічної групи, слід звернути увагу на деякі концепції етнопсихології. Одна з них – теорія особистості. Її представник І. Кон стверджує, що одні розуміють особистість “в єдності індивідуальних якостей та соціальних ролей”, інші – як сукупність інтегрованих в особистості “соціальнозначущих рис, що утворилися в прямій і опосередкованій взаємодії цієї особи з іншими”. Найбільш вдалим у дослідженні міжетнічних відносин є другий підхід [123, с. 17,19].

Заслуговує на увагу позиція А. Леонтьєва, який передумовою вивчення особистості, як представника певної етної групи, вважає дослідження її діяльності у контексті міжетнічної взаємодії. Він вважає, що в основі особистості лежать “відносини співпідпорядкованості видам діяльності певної групи”, а вона впливатиме на ієрархію мотивів. В особистості, як частини етнічної групи, – це потреби безпеки, цілісності групи, солідарності, які блискуче охарактеризовані Е. Фроммом у книзі “Втеча від свободи” [321, с. 34]. Крім того, важливими є також потреби в справедливості, позитивному сприйнятті іншими, успіхах, на які звертає увагу Г. Кантріл. На його думку, компоненти психології особистості відтворюються саме в психології етнічної групи, особливо в діалектиці мотиваційних, пізнавальних, емоційних і комунікативних процесів міжетнічної взаємодії. Він упевнений, що кінцевим продуктом взаємодії цих процесів є соціальні установки, або аттїтуди (англ. attitudes), які зумовлюють дослідження міжетнічних відносин. Крім того, теорія установки безпосередньо належить до теорії міжетнічних установок як різновидів соціальних установок. Ця теорія визначає диспозицію особистості та етної групи в системі міжетнічних відносин [299, с. 86].

Протягом останніх років міжетнічні відносини аналізувалися для їх гармонізації, запобігання дискримінації та регулювання етноконфліктів. Отже, і в теорії установки нам важливо виявити

сегменти, які сприяють виокремленню причин та винайденню способів запобігання міжетнічному протистоянню. Термін “установка” введено в політологічний обіг грузинським ученим Д. Узнадзе. Але за його концепцією установка – це “схильність”, “готовність” реагувати на основі несвідомого (англ. Set. – Авт.). В такому сенсі установки не відображають складності форм діяльності і відносин людей і не можуть бути інструментом для аналізу міжетнічних відносин. Тому етнополітологи акцентують увагу на аналізі “особливих станів особистості, що передують їхній реальній поведінці”, та застосовують поняття “соціальні установки”, або аттїюди. На цьому наполягали Дж. Девіс та російський учений П. Шихірев.

Перші політологічні дослідження “установки” були пов’язані саме з проблемами етнічності. Відома праця У. Томаса і Ф. Знанецького “Польський селянин в Європі та Америці” була присвячена процесу адаптації і значенню аттїюдів. Соціальні настанови розглядалися як “психологічне переживання індивідом цінності та сенсу соціального об’єкта” або “стан свідомості стосовно певної соціальної цінності” [1, с. 7].

Об’єднуючи різні концепції дослідників, Г. Олпорт інтерпретував соціальні установки як “стан свідомості, що втілює готовність і сформований на основі попереднього соціального досвіду”. Установки мають достатньо складну структуру, на що звернув увагу М. Сміт – засновник теорії про трьохкомпонентну структуру “установки”: 1) когнітивний компонент (усвідомлення об’єкта, знання про нього), 2) емоційний (оцінка, почуття щодо об’єкта); 3) поведінковий (регулятивний) компонент.

Отже, ми виокремили в соціологічній теорії установки компоненти, які важливі для усвідомлення її місця в дослідженні міжетнічних відносин. Етнічні установки – це установки, які мають місце за умов, коли людина усвідомлює, оцінює і проявляє себе як особистість, що є частиною етнічної групи. Звідси, міжетнічні установки – це своєрідний імпульс на взаємодію (негативну або позитивну) з іншими етнічними спільнотами в будь-якій сфері життєдіяльності та формі – від особистісного спілкування з людьми іншої національності до сприйняття явищ, елементів історії, культури, типів соціально-економічного розвитку, навіть інших цивілізаційних форм.

Нагадаємо, що найвідоміші шкали для вимірювання соціальних установок в емпіричних дослідженнях – шкала Ф. Богардуса, Л. Тернстоуна – розроблялися на основі вивчення міжетнічних відносин. Етнічні і міжетнічні установки акумулюють попередній життєвий досвід, адже установки формуються в процесі соціалізації і потім закріплюються в навичках, без яких будувати відносини просто неможливо. У процесі міжетнічної взаємодії вони виконують компенсуючу функцію, мінімізуючи ризик міжетнічної взаємодії, допомагають уникнути небезпеки етнічного зіткнення.

Установки виконують іншу важливу функцію – вони перетворюють знання у потребу дії. Попередні роки демонстрували нам, як у країнах колишнього СРСР кипіли пристрасті навколо інонаціонального населення. Так, наприклад, згадаємо як погіршувалося ставлення до азербайджанців у Вірменії, а, в свою чергу, до вірмен в Азербайджані. Тобто емоційне напруження та актуалізація негативних установок призвели до дій, які не збігаються з потребами та настановами певних сегментів в етногрупах.

Серед чинників, які впливають на формування характеру етнополітичної поведінки, є інтереси й переживання “своїх”, їхні образи, стереотипи й міфи. Водночас, маркером впливу на формування дистанції в міжетнічному спілкуванні є й політико-ідеологічне позиціонування “чужих”, яке, за Т. Гарр, сприяє формуванню сприйняття дистанції між ціннісними можливостями етнофорів та матрицею ціннісних настанов групи [45, с. 37]. Зазвичай етнічні стереотипи посідають ключове місце серед стійких міжетнічних установок. Крім того, етнічні забобони й упередження, які впливають на поведінку етноспільнот, породжують дистанціювання культурних ресурсів, нерівність шансів для реалізації ціннісних можливостей різними групами етнополітичного організму.

“Змістовною базою” етнічних стереотипів, за справедливим визначенням Г. Солдатової, є традиційна етнічна культура [287, с. 89]. Разом з тим когнітивний компонент етнічної установки може бути набагато складішим, оскільки особа актуалізує в системі сталих установок свої соціально-економічні вимоги, політичні інтереси та концентрує минулий історичний досвід. Міфи, авто- й гетеростереотипи сприяють функціонуванню простору соціокультурної дистанції та штучному конструюванню етнічних меж.

Не менш важливу роль відіграють макрогрупові установки на об'єкт та на ситуацію. Згадаємо відомий експеримент Лап'єра, який яскраво продемонстрував відмінність їхнього впливу. Лап'єр з представниками китайської національності відвідав 252 готелі, які прийняли іноземців привітно. Однак позитивно на письмові звернення щодо прийому багатоетнічної групи відповіли лише понад 100 готелів, а чверть з них відмовила в прийомі іноземців [4, с. 25]. Попри міжетнічні контакти в усіх сферах життя культурний зміст “я” протиставляється не-“я”. Етносоціальне “насичення” дефініції іншості простежується на всіх зрізах соціокультурного розмежування.

Розбіжність установок на проективну ситуацію і на об'єкт дозволило М. Рокичу дійти висновку, що необхідно розвести аттitudи на об'єкт і аттitudи на ситуацію [300, с. 145-153]. На пострадянських теренах відмінність таких установок ми особливо відчули в період активізації національних рухів: на референдумі 1991 р. більшість українців висловилися за вихід з СРСР. За цим криються зусилля українського етносу, спрямовані на збереження свого власного “я”. Воно – антитеза нав'язуваному радянською партелітою “ми”, яке конструювалося не як множинність, а навпаки, штучно об'єднувало “своїх” і “чужих”. За умов очевидної нерівноправності етнічних спільнот такий симбіоз українці сприймали як асиміляцію.

Загострення міжетнічних відносин, що втілювалося в розгортанні національних рухів, міжнаціональних конфліктів на пострадянському просторі, перш за все в Югославії, сьогодні спостерігається в країнах розвинутої демократії (у Великобританії, Канаді, Бельгії, Франції, США). Це викликає посилення уваги науковців до концепцій міжнаціональних відносин. Наукові доробки виокремлюють п'ять груп взаємозалежних чинників, що впливають на міжетнічні стосунки – політичні, історичні, соціальні, культурні, психологічні і ситуативні [8, с. 40].

Приклад застосування фактора статусу груп надає концепція Р. Дарендорфа, за якою в основі соціальних конфліктів лежать не питання власності, а “панування й підкорення”, участь у яких беруть “панівна й підпорядковані” етнонаціональні спільноти, рівно- та різностатусні етнічні суб'єкти [45, с. 37].

Серед історичних чинників, що впливають на міжетнічні відносини, безумовно важливе значення мають: історичні події, які формували вектори та зміст взаємин народів, особливості історико-соціального розвитку етносів – акторів міжетної взаємодії. За різних історичних обставин в умовах міжетнічної напруги етноси зосереджують увагу на завоюваннях, насильницьких “приєднаннях” – возз’єднання Західної України та Буковини. З початком національних рухів на радянському просторі в його регіонах актуалізувалося колоніальне минуле народів Росії, насильницький характер приєднання за радянських часів. Так, у Прибалтиці відверто лунали тези про незаконне приєднання на основі Пакту Ріббентропа-Молотова, в Татарстані – про завоювання Казанського ханства, серед чеченців – про насильницьке підкорення.

Якість міжетнічних відносин, зумовлених історією, геополітичним становищем, мала різний зміст. Наприклад, осетини і в центрі, і в регіоні завжди вважалися опорою Росії на Кавказі, вони допускалися до вищих військових посад і за радянської влади. Чеченців підкорювали та завойовували. Принцип “поділяй і володарюй” діяв як за часів царської Росії, так і в радянську епоху. Події, які сприяли міжнаціональній консолідації, стали символічними, навколо них об’єдналися ідеологеми трагічного або героїчного минулого. Політичний ренесанс надав поштовх естонцям, латишам, а згодом й грузинам, українцям і вірменам вимагати рівностатусності у суспільстві. Разом з цим функціонування етнонаціоналізмів консервувало соціальне розмежування, а попередній етнічний досвід наповнював антагонізмом дихотомію “ми”/“вони”. Ця дихотомія продукувала таке співвідношення етнічних пріоритетів, яке розмежовувало етнічні спільноти. За таких умов становлення нових держав актуалізувало проблему співіснування “іншостей”, наявності етнічних кордонів та ліній розмежування, а як наслідок – стратегії в етнополітичній сфері.

Існування кордонів в міжетнічних стосунках зумовлено політичними чинниками, серед них: принципи і форми державного устрою, характер політичного устрою, пріоритети етнонаціональної політики. Зауважимо, що американські дослідники Т. Петтігрю, Дж. Сімпсон і Дж. М. Інгер не виокремлюють політичні маркери, пов’язуючи їх з історичними (Т. Петтігрю), або згадують їх у кон-

тексті з теорією соціальної стратифікації (Дж. Сімпсон та Дж. Інгер) [89, с. 75-80]. Це пов'язано з тим, що вони досліджують США, народи яких не мали своєї державності, але пройшли рабовласницький період в політичній історії. Щодо Європи, там проблеми відповідності державно-територіального устрою та етнічного складу населення країн, простір етнічних кордонів розглядаються через призму політичної соціології. На пострадянському просторі, в колишніх Югославії, Чехословаччині особливо вагомі для аналізу міжетнічних відносин політичні чинники. Безумовно, на них впливає форма державного устрою: унітарна держава або федеративна. Природно, можливості мультикультурного плюралізму набагато ширші в демократичному громадянському суспільстві, ніж за тоталітарних або авторитарних режимів, з високим рівнем етнічної дискримінації (як, приміром, в Німеччині, Іспанії).

Обґрунтовує зміст міжетнічних відносин питання ролі еліт та політичних акторів в етномобілізації. За словами О. Глухової, класи та етнічні спільноти – “надто великі абстракції, щоб їх можна було визнати акторами політики...” [45, с. 93]. Ролі лідерів також надає особливого значення А. Здравомислов: елітні групи формують зміст етнонаціональних інтересів і претендують на участь у владі [86, с. 45]. У системі міжетнічних відносин еліта виконує декілька функцій: 1) формує ідеологію толерантності або ворожості, 2) виробляє політику примирення або, навпаки, стимулює етнічний фаворитизм; 3) спрямовує діяльність засобів масової інформації у формуванні міжетнічних настанов і стереотипів. Інституалізація та діяльність етнічних організацій (партій та ін.) у реаліях поліетнічного суспільства виконує роль своєрідного індикатора політичного відродження.

Радянська історія продемонструвала взаємозалежність характеру політичного режиму та формату міжнаціональних відносин. Так, перша спроба лібералізації режиму в період “хрущовської відлиги” відразу призвела до розширення прав республік у сфері освіти та культури ХХ ст. Розширення громадянських прав у радянському суспільстві зумовило розширення прав представників різних національностей.

За будь-якого типу державного і політичного устрою етнічна політика держави щодо “меншин”, пов'язана і й впливає на етнічну більшість або домінуючий етнос. Попри всю різноманітність

політики в ній можна виділити два основні напрями, стосовно етнічних груп: інтеграційна політика та політика уніфікації. Інтеграційну політику сьогодні демонструє Естонія: громадянином держави є тільки особи, які вільно володіють естонською мовою. Приклад політики мультикультуралізму з нульовим принципом громадянства надає Україна.

Однак політика плюралізму стосується не лише питань культури, мови, освіти. У широкому розумінні це й представництво різних етносів в інститутах влади, так звана “співучасть у владі”. Політична сфера тісно пов’язана з соціальними інтересами етносів та впливає на вектор соціально-політичної мобільності. Взаємозв’язок соціальної і етнічної стратифікації, вплив соціально-структурних змін, етнічний чинник соціальної мобільності – чинники, які визначають характер міжетнічних відносин. Узагальнюючи американські дослідження з міжетнічних відносин, Г. Олпорт дійшов висновку, що напруга і конфлікти послаблюються, якщо групам етносів, що контактують, притаманний однаковий статус [6, с. 95]. Зазначене стосується численних закономірних конфліктів, пов’язаних з десеґрегацією темношкірих, оскільки позитивні зміни в статусі “відстаючих” етногруп ведуть до конфліктності. Рівень конфліктності знижується за наявності “організованих груп”, здатних сконцентрувати свої зусилля щодо десеґрегації. У тих громадах, в яких за зміни виступали комітети сприяння, мери, церковні організації, міжетнічні ради тощо, міжрасові відносини поліпшувалися. В громадах, де такого сприяння не було, ворожість та відчуження груп зростало. У контексті зазначеного Дж. Сімпсон і Дж. М. Інгер зауважили: “На швидкість і напрями змін впливає і стратегічне мистецтво лідерів” [89, с. 90]. Вирішальну роль в етнічному протистоянні відіграють лідери. Так, В. Хеслі стверджує: політики можуть спровокувати посилення міжетнічної напруги, але вони ж можуть сприяти її послабленню [45, с. 348].

Протягом історії етнокультурний поділ праці взаємовіддаляв “своїх” і “чужих”. Приміром, в Російській Федерації певні народи, які отримали привілеї (доступ до освіти та ін.) мали представництво в державних структурах, “зрівнювалися у соціальній структурі”. Саме представники цих етносів в кінці 70-х років ХХ ст.

заявили про самовизначення та вільний вибір для кожної нації індивідуальних ідентитетів національної ідентичності.

З доступом до владних структур було пов'язане оформлення власності в пострадянських країнах (отримання кредиту, оренда приміщення тощо). Росіяни в Естонії, Латвії висловили бажання бути рівноправними громадянами (не тільки з почуття власної гідності) за критерієм вільного доступу до власності (в 1990-ті рр. не менше 60% бізнесу було зосереджено в руках росіян). Враховуючи фактор культурного поділу праці й породжених ним соціокультурних цінностей, можна припустити, що соціум новоутворених держав здебільшого деперсоніфікував та маркерував як “чужих” іноетнічних осіб або негромадян.

Серед соціальних параметрів, які є маркерами дискримінаційного змісту щодо етносів, – доступність соціального зростання. Наприклад, перші секретарі ЦК компартій союзних республік були представниками титульної національності, а другі секретарі – росіянами; вищі командні посади в армії обіймали росіянами. В Академії суспільних наук при ЦК КПРС готували кадрів з представників титульних національностей – їм “відкривали дорогу” до керівних посад у союзних республіках. Зниження статусу протягом трудового життя, в тому числі серед титульних етносів, сприяло посиленню негативних установок на міжетнічні контакти, виникненню дисонансу “ми-вони”.

Соціокультурні компоненти, згідно з концепцією С. Ліпсета й С. Роккана, є чинниками структурних розмежувань. Ціннісний конфлікт вони трактують як протистояння між культурами нації-держави та периферій, результат конкуренції їх соціокультурних цінностей. Названа концепція близька до альтернативної концепції стратифікації К. Пренді та В. Боттеро, яка характеризує розмежування культурних ресурсів груп [45, с. 35, 36].

Застосування концепції стратифікації та інформаційної теорії етносу в етнополітичних дослідженнях дозволило припустити, що ступінь комунікації етнонаціональних спільнот на макрорівні перевищує аналогічний міжгруповий показник, що й зумовлює їхнє взаємне дистанціювання. Можна визнати, що факторами дихотомії між “ми” й “вони” є соціокультурні маркери спільнот, зокрема, мова, релігія, традиції, символи. Ідеологічні, політичні, культурно-

соціальні відмінності перешкоджають формуванню як етнічної компліментарності, так і компліментарності суспільних навичок.

Таким чином, простір соціокультурної міжетнічної дистанції призводить до виникнення ефекту “взаємодії однополюсних магнітів” (формула М. Гона). При цьому ізоляція суб’єктів етнополітичного простору, полярність культурних ресурсів, наявність кордонів демаркації не криє в собі потенціалу конфліктогенності. На цю особливість етнічного дистанціювання вказує Дж. Ротшильд: “групи можуть йти різними шляхами, а їхня взаємодія не набуває конфліктного характеру” [371, с. 82].

Проаналізовані вище деякі концептуальні підходи щодо розуміння сутності та чинників виникнення етнічних кордонів дають підстави для висновку: лінії соціокультурного розмежування, міжетнічні кордони та дистанції, дисонанс пріоритетів “ми”/“вони” дозволяють констатувати наявність конкуруючих сегментів в етнополітичному просторі. Головними модулями поляризації цих сегментів стали: дилема “прийняття” (або “неприйняття”) подвійної ідентичності; обмеженість культурних ресурсів у реалізації стратегії “єдність у багатоманітності”.

1.2. Соціокультурна дистанція: теоретичні підходи та парадигми

Під впливом бурхливих соціотрансформаційних процесів виникають нові ідентичності, які неминуче вступають у суперечність із традиційними ідентифікаційними установками. За умов нових глобалізаційних викликів різновиди ідентифікаційних установок створюють критичний рівень демаркації, феномен суспільного розмежування, перебувають у стані соціокультурного дистанціювання. Суспільно-політичні кризи прискорюють процес негативної мобілізації у міжетнічній взаємодії. Наявність багатьох модулів ідентифікацій спричиняє необхідність позиціонування їх у суспільному просторі, зрештою, формують конфігурації “свої”/“чужі”/“інші”. За умов надто швидкої зміни ціннісних матриць суспільства актуалізується чинник протиставлення в ідентифікаційних системах, апеляція до цінностей індивідуалізму. Саме тому питання соціокультурного дистанціювання заслуговує на осмислення й репрезентацію.

У системі соціогуманітарних наук поняттям “соціокультурна дистанція” позначається феномен, який дає змогу аналізувати соціальні та індивідуальні маркери у суспільному просторі. Суспільна думка зробила це поняття інструментом аналізу ідентичностей за принципом “я”/“ми” у взаєминах з “іншими”. “Інший”, – влучно констатує Жан-Поль Сартр, – є необхідним посередником між мною і мною ж...” [45, с. 70]. Діалектичний зв’язок виявляється в тому, що існуючий “чужий”, як об’єкт, сприяє процесу самоідентифікації етнофорів, усвідомленню ними власного “я”. На між груповому рівні “я” інтегрує в “ми”, яке не має альтернативи соціальної адаптації без не – “я” (без – “вони”).

Природно, що трактування поняття “соціокультурної дистанції” ускладнено протилежними поглядами, оскільки його досліджують філософи, політологи, соціальні психологи, культурологи. Однак не можна не бачити об’єктивних труднощів, з якими стикається дослідник цього феномену.

Свого часу етнокультурний вимір поняття “кордону” ґрунтовно проаналізували російські вчені П. Кушнер і М. Бахтін. Завдяки дослідженням відомого норвезького вченого Ф. Барта воно стало відомим у світовій науці. Вчений розглядає етнічний кордон у контексті з формою соціальної організації культурних відмінностей етнічністю. За ним, наявні межі концептуалізують етнічну групу, яка ґрунтується на певній системі первісних об’єктивних культурних ідентитетів-маркерах. Етнічна група, за Ф. Бартом, це – спільність народу і національності. Маркуючи етнічну групу, він використовує історичні, політичні, економічні параметри, які спричинені конкретними соціально-політичними умовами та особливостями взаємодії етнічних груп [7, с. 64]. На його думку, історичний досвід минулого, соціальні, політичні чинники впливають на формування маркерів етнічних кордонів. Соціальну дистанцію варто оцінювати як параметром конфліктності в межах міжетнічної взаємодії.

За висновком Ф. Барта, етнічна межа здебільшого є проявом віртуалізації свідомості, а головний параметр дослідження етнічних кордонів – етнічна ідентичність. Він вважає, що особистості, які мають спільне світосприйняття, формують суспільні групи. Культурне, лінгвістичне, релігійне підґрунтя етносу приводить до необхідності його інституціоналізації (організації). Система етніч-

них маркерів, на його думку, залежна від перебігу та змін суспільних обставин [7, с. 65].

Досвід дозволяє нам припустити, що етнічними розмежувачами є й політичні маркери, які ускладнюють діалог певної групи з іншими. Вони виявилися більш потужними, ніж культурні маркери у формуванні етноізоляціонізму, відносин “ми”/“вони”. Різні ціннісні системи приводять до ефекту суспільної поляризації, ціннісна неоднорідність соціуму є формує лінії розмежування. Культура соціальних відносин виступає як фундамент соціуму, його головний маркер. Відсутність загальноприйнятних культурно-ціннісних матриць блокує активність сегментів соціуму.

Виклики ХХ початку ХХІ ст. активізували дослідження мобілізації етнічності. Головну роль у мобілізації етнічності, за Ф. Бартом, виконують лідери. А. Попов на основі Меморандуму І. Кона розглядає технології “етнічної мобілізації” з урахуванням світового досвіду і практики міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі [284, с. 175-80]. На його думку, “минулі й справжні, дійсні та уявні образи емоційно актуалізуються, трансформуються в суспільній свідомості в національне приниження гідності кожного представника даного етносу”. Протестні дії мають бути відповідними до програм, політичних цілей і практичних кроків. Протести виконують функцію “компенсатора етнічної гідності” (формула Л. Дробіжевої) [72, с. 110 – 130].

Найрізноманітніші підходи до трактування соціокультурної дистанції зумовлюють строкатість концептуального поля. Наприклад, С. Гантінгтон зробив спробу систематизувати перелік джерел-ситуацій, що формують ідентичності, який містить різноманітні ідентифікаційні ознаки [183, с. 20]. Найбільш відомою є висунута ним концепція “зіткнення цивілізацій”. Відповідно до неї конфлікти спричинені нездатністю контактувати у просторі восьми “дотичних цивілізацій”, кожна з яких є провідником певної релігійної матриці. Ціннісні дискурси ліній соціокультурного розмежування різко виявляються у фокусі зіставлення християнства з ісламізмом. Межі демаркації та кордони зіткнення “православно-слов’янської”, “західної”, “ісламської” і “буддистської” цивілізацій пронизують пострадянський простір. Так, кордон розламу між цими цивілізаціями С. Гантінгтон провів по східному кордону західного християнства [323, с. 33]. Заради

справедливості зауважимо, що ця концепція не пояснює “раціональність” придністровського конфлікту, в якому акторами міжетнічної взаємодії стали і православні молдавани, і православні росіяни й українці. Зазначене стосується й Ошського міжетнічного конфлікту, спровокованого тюркомовними мусульманами-сунітами, узбеками та киргизами. Зрештою, конфлікт в Ольстері стався між протестантами і католиками, які, за С. Гантінгтоном, лежать у площині однієї, “західної”, цивілізації. Концепт цивілізаційної “сумісності-несумісності” культур є підставою для виправдання негативної мобілізації етнічних груп та підтримує дихотомію “ми”/“вони” в міжетнічному просторі.

Певний сегмент у досліджуваній проблемі становлять праці соціальних психологів, які присвячені крос-культурній етноповедінці. В роботах Х. Тріандіса та Г. Хофстеда йдеться про належність етнічних груп до “колективістських” або “індивідуалістських” культур, про сталість етнічної культури. На позитивну оцінку заслуговують наукові розвідки К. Каміллер і Х. Малевської-Пейре, які обґрунтували наявність культурних кордонів на рівні індивідуальної свідомості [285; 286].

Звернемо увагу на те, що поняття соціальної дистанції використовується нами в широкому значенні як міра подібності чи відмінності в соціальних і ціннісних орієнтаціях етнічних груп. Поняття дистанції частіше використовувалося в соціології, в соціальній психології, ніж політології. Одними з перших поняття “дистанції” проаналізували Г. Зіммель, Т. Парк і Е. Берджес. Соціальна дистанція, за ними, характеризує ступінь “близькості”/“відчуження” соціальних груп [72, с. 56-70]. На основі шкал вимірювання соціально-психологічної дистанції визначається потенціал відчуження соціальних груп, а в поліетнічному суспільстві – простір міжетнічної соціокультурної дистанції. Багатовимірність соціальної дистанції характеризує ступінь рівності груп, є індикатором соціальної справедливості, соціальної та етнічної толерантності. Так, Г. Андреева зазначає, що дистанція пояснює перцептивний бік спілкування між малими групами (або всередині них), сприйняття етнічних груп, симпатій і антипатій, сприяє розумінню мотиваційних установок “інших”. У фокусі зарубіжних політологів опинилися концепти “зовнішньої” і “внутрішньої” дистанції між етнічними спільнотами. Вітчизняні

етнополітологи термін “соціокультурна дистанція” використовують для визначення критеріїв дистанціювання культур.

Поняття “етнічна межа” виникло в етнології та етнічній географії у другій половині XIX ст. Особливу увагу на нього звернув П. Кушнер, досліджуючи праці видатного чеського етнографа, археолога і лінгвіста Л. Нідерле. На його думку, “етнографічна межа” – це межа ареалу, компактно заселеного певним етносом. Особливості побуту, історична міфологія, стереотипи, а головне, мова – її основні маркери. Наступним дослідженням особливостей етнічних кордонів був притаманний мажоритарний підхід, коли етнічний ареал обмежує територію, де більшість становить тільки одна національність. Критикуючи цей мажоритарний метод, П. Кушнер обгрунтовує власну тезу тим, що етнічні кордони не можна штучно підміняти адміністративними кордонами, в основу організації яких “покладені “статут і постанова”. Разом з цим, він зазначив, що не існує тотожності етнічних кордонів з природними географічними рубежами. Сучасні етнічні кордони, згідно з висновком П. Кушнера, є результатом складних історичних процесів, наслідком реалізації міжнаціональних відносин [141, с. 18-20]. Нам вбачається важливим й те, що П. Кушнер звернув увагу на роль національної самосвідомості та рідної мови в умовах безпосереднього міжетнічного контакту вздовж “етнічного кордону” груп, які компактно там проживають. Він виокремлює індикатори функціонування рідної мови та характеризує роль матеріальної культури, побуту, фольклору, обрядової практики як етномаркерів україно-російського прикордоння. Аналізуючи чинники формування етнічних кордонів, П. Кушнер дійшов висновку: “Складний процес трансформації етнічних кордонів залежить від національних відносин”, тому проблема етнічних кордонів пов’язана зі становленням системи міжетнічних відносин: процесом “переселення народів на нові території або розширення споконвічних територій; міграції чи експансії; етнічної асиміляції” [141, с. 28, 29]. У зв’язку зі сказаним зауважимо, що деякі праці, присвячені вивченню феномену культурного різноманіття, ролі етнічних маркерів у міжетнічній взаємодії, міжнаціональні відносини розглядаються насамперед у соціальному розрізі. Цей підхід втілений у дослідженнях Ю. Арутюняна, Л. Дробіжевої, І. Прибиткової, Н. Паніної, Є. Головахи, М. Резніченка, М. Степико, М. Шульги.

Як згадувалося вище, основні положення теорії етнічних кордонів викладені Ф. Бартом у вступі до праці “Етнічні групи і кордони. Соціальна організація культурних відмінностей”. Він звертає увагу на те, що культурне розмаїття сучасного суспільства усе ще існує, незважаючи на всеосяжні контакти і потоки інформації, охопивши практично весь цивілізований світ; етнічні відмінності існують, незважаючи на те, що люди перетинають етнічні кордони і переходять в інші пласти етнічних і соціальних груп. Етнічні відмінності в сучасному світі не розчиняються в соціальній системі. Навпаки, Ф. Барт наполягає на тому, що “взаємодія в соціальній системі не веде до ліквідації етнічних відмінностей шляхом їх зміни або акультурації; культурні відмінності можуть зберігатися всупереч міжетнічному контакту і взаємній залежності” [354, с. 86]. Культурну єдність етнічної групи, на думку Ф. Барта, слід розглядати не як “дефініцію етнічної групи, а як головний сенс існування етнічної групи”. Разом з цим, учений розглядає етнічну групу насамперед як особливу форму соціальної організації. Етнічні межі впливають на структурування та стратифікацію соціального життя, на складну організацію соціальних відносин. На думку Ф. Барта, цей процес забезпечує сталість етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії спричинене наявними культурними відмінностями [355, с. 90]. Отже, в своїй концепції Ф. Барт запропонував перенесення акценту з емпіричних характеристик етнічності на форми соціальної організації культурних відмінностей. Безперечно, його погляди вплинули на сучасні дослідження специфіки простору етнічних і культурних відмінностей, які межують на стику соціології, соціальної психології та етнології. Так, Л. Дробіжева та Ю. Арутюнян відмовилися від виключно предметного аналізу матеріальної культури, демонструють вивчення культури як засобу передачі етнічної інформації [72; 5]. Соціокультурні відмінності, в основі яких лежать розбіжності в “системі цінностей, понять, моделей бажаної поведінки”, вони трактують як символи “культурної, в тому числі етнічної ідентифікації”. Ці особливості, на їхнє переконання, пронизують трудову, суспільно-політичну, побутову сфери діяльності людей. Один з головних висновків дослідників полягає в тому, що ареали міжетнічного контакту, де відбувається інтенсивне спілкування етносів у виробничій сфері, безпосередньо

трудова діяльність представників різних культур у багатонаціональному соціумі, створюють сегмент уніфікації культурних відмінностей [71, с. 121].

Принагідно зауважимо, власне “бартовські” трактування культурних кордонів було введено в обіг пострадянської науки російським ученим В. Тішковим. Він не тільки розкрив його “конструктивістський” контекст, але й показав, що в цілому концепція Ф. Барта актуальна за сучасних соціально-політичних реалій. Саме В. Тішков доводить особливу роль держави в конструюванні й підтримці культурних кордонів та розкриває опосередкованість процесу формування етнічної ідентичності та групової солідарності. Він зазначає, що етнічна самоідентифікація є “актом довільного вибору з доступного на даний момент “віяла ідентичностей”. Ф. Барт віддає перевагу розумінню нації як співгромадянства та багатокультурності і пропонує “стратегію поступової деетнізації держави і деетатизації етнічності” [296, с. 9-13]. Дрейфуючи серед культурних маркерів, етнічна ідентичність мобілізує найбільш актуальні в цій політичній ситуації культурні відмінності, зумовлює рухливість культурних меж [298, с. 80-120]. Теоретичні концепти В. Тішкова ґрунтуються на особистісній парадигмі: “важлива не людина в етносі, а етнос в людині “ [298, с. 283].

Аналіз феномену міжнаціональних відносин у межах концепції “об’єктивного культурного різноманіття” сприяє неупередженому вивченню етнічних кордонів і культурної дистанції як феноменів міжетнічної взаємодії. Саме тому автор зосереджує увагу на дослідженні зазначених понять з позицій різних концептуальних підходів наукової думки.

Перші емпіричні дослідження феномену культурної дистанції здійснені А. Фернхемом і С. Бочнером на основі крос-культурної методології щодо процесів адаптації мігрантів до нового культурного середовища. Крос-культурний метод актуалізує увагу на суб’єктивних характеристиках міжособистісного контакту. Завдяки методу міжкультурного зіставлення цей підхід актуалізує параметр культурної дистанції в міжетнічній взаємодії. Дослідники підтвердили, що ступінь стресогенності нового культурного середовища для мігранта – “культурний шок” – залежить від близькості аутентичної культури нового середовища. При цьому ступінь

близькості культур оцінювався в параметрах “далекий – середній – близький” [71, с. 70-75]. Цей емпірично встановлений зв’язок дозволив виокремити маркер культурної дистанції в сприйнятті іноетнічного середовища.

Заслуговує на увагу трактування феномену культурної дистанції російською дослідницею Н. Лебедевою. Вивчаючи особливості етнокультурної адаптації російських старожилів у Закавказзі, вона довела: культурна відмінність може впливати на процес формування негативного соціокультурного сприйняття представників іншої культури. На її думку, “чим дальшою, несхожою на власну є культура, з якою взаємодіють представники адаптованої етнічної групи, тим сильніше розвиваються в ній механізми психологічного захисту у формі позитивного образу “ми” і негативного образу “вони”. Культурна дистанція, за Н. Лебедевою, – “основний чинник, який впливає на успішність психологічної адаптації до іншого культурного середовища” [144, с. 70]. Авторка констатує, що соціальна перцепція культурної дистанції схильна до різних трансформацій як будь-який суб’єктивний образ. Цей образ “є як відображенням об’єктивних відмінностей контактуючих етнічних культур, так і відображенням реальних міжгрупових відносин” [144, с. 71]. Дослідниця запропонувала методи вимірювання величини культурної дистанції у відторгненні культури мігрантів: метод етнічних стереотипів; метод міжкультурних “запозичень”; шкала виміру соціально-психологічної близькості. Зазначені параметри дозволили встановити межі “близькості” інокультурного середовища, до якого адаптуються мігранти. Дослідниця зробила наголос на важливості використання методу психологічного аналізу суб’єктивних соціокультурної взаємодії – методу семантичного диференціала, що пояснює механізм формування культурної дистанції [132].

Л. Дробіжева обстоює погляди, що культурні кордони є соціально обумовлений феномен, а культурна дистанція – суб’єктивне відображення “близькості-далекості” культур. На основі вивчення міжетнічної взаємодії титульних національностей і росіян (в Татарстані, Туві, Північній Осетії і республіці Саха (Якутія) вона зазначає: культурну дистанцію варто досліджувати комплексно, поєднуючи історичний, соціальний і політичний контекст. За такого підходу предметом аналізу простору міжетнічної культурної дистанції є маркери культури, які мають “соціально дистанційний” вимір.

На основі міждисциплінарного підходу, дослідниця сформулювала особливі методи наукового аналізу феномену культурної дистанції: через систему ціннісно-ідеологічних орієнтацій. Цінності як чинник соціокультурної дистанції диференційовані за ознакою: ставлення до загальнолюдських цінностей; ставлення до специфічних етнокультурних цінностей; сприйняття власної етнічної ідентичності й іншої етнічної групи. Вона доводить, що ціннісно-нормативне середовище впливає на творення ліній розмежування, символів, міфів у конструюванні соціокультурних ідентичностей; у різних сферах соціальної взаємодії етносів – відмінні параметри культурної дистанції [71, с. 131-195]. Л. Дробіжева звертає увагу на взаємозалежність зумовлених культурним чинником відмінностей внаслідок “збігу статусних ролей етногруп у стратифікаційній системі російського суспільства” [72, с. 120-140].

Цікаві орієнтири для аналізу соціокультурної дистанції містять теорія соціокультурного універсуму у баченні класика соціології П. Сорокіна. Відмінність соціокультурного простору від іншого він вбачав у співіснуванні трьох площин – площини цінностей і норм, площини матеріальних “провідників”, площини людського чинника. Соціальна дистанція за П. Сорокіним, означає близькість чи віддаленість соціокультурних феноменів у системі відповідного простору. Це бачення зумовило його інтерес до вивчення форм і типів соціокультурної взаємодії [183, с. 60].

Осягненню дискурсу міжетнічної соціокультурної дистанції присвячені роботи етнологів, антропологів, істориків і культурологів. При цьому головними є аспекти: етнічний кордон як “концепт феноменологічного поля”, відображення сучасної тенденції поділяти соціум “на своїх” і “чужих” за ознакою етнічної належності. Альтернатива “ми”/“вони” є проявом соціокультурної організації етногрупи. Етнічний кордон як одиниця соціокультурного виміру відображає маркування етносом ареалу “культурної своєрідності і свободи”. Власне уявлення етносу про кордони “культурної своєрідності” відображає дистанцію “ми”/“вони” між етнічними групами [134, с. 320].

Логічно припустити, що, по-перше, у фокусі наукової уваги й надалі перебуватимуть проблеми взаємодії “своїх” і “чужих”; “ми”/“вони” як маркери простору соціокультурної дистанції. Незважаючи на те, що процеси глобалізації позначилися на збільшенні прозорості державних кордонів, спричинили соціотрансформаційні процеси та

виникнення поняття “транснаціональної культури”, проблема “іншого” постає у зовсім новій площині, як мотив суверенізації “чужого”. Проте на цьому шляху соціуми підстерігає чимало небезпек, перш за все тенденція винаходження “іншого” за законами попиту [181, с. 11]. По-друге, намагання універсалізації відмінностей здатне провокувати конфліктність, виникнення дисонансу “ми”/“вони” в просторі міжетнічної взаємодії. По-третє, вибудування ціннісного самозахисту в системі соціокультурної дистанції на основі відторгнення “чужих”.

Опозиція “ми”/“вони” – головний параметр у когнітивних моделях міжетнічної взаємодії. Ставлення до інших як до “чужинців” означає наявність кордонів, які втілені в цінностях, способах поведінки, традиціях, ментальних матрицях. На нашу думку, чіткою демаркаційною лінією етнічний кордон стає за умов “накладання” культурних відмінностей на історичні, ідейно-політичні, конфесійні та лінгвістичні матриці розвитку етносів. Дослідження інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій у міжетнічних відносинах на основі концепту “етнічний кордон” зумовило наукове “окреслення” етнічного кордону як уявної лінії розмежування в етнополітичному просторі.

Незважаючи на зростаючу уніфікацію соціокультурних маркерів суспільства, людство реагує актуалізацією питання відмінностей: етнічних, культурних, релігійних та ін. Етнічний парадокс сучасності полягає в тому, що активнішими стають прагнення різних сегментів соціуму до збереження традиційної ідентичності, в першу чергу культурної. Особистість намагається визначити соціально-культурні межі свого існування, долає межі свого “я”, ототожнюючи себе з будь-якою спільністю. Етнічна ідентичність є головним інструментом маркеризації етнічних кордонів.

Цілком природно, що етнічну ідентичність можна розглядати як основу внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії. Її потенціал використовується етнічними елітами в боротьбі за владу: сприяючи мікроетнічній інтеграції, етнічність водночас породжує дезінтеграційні тенденції в поліетнічному суспільстві, посилює вплив культурних відмінностей. У цьому разі етнічний кордон перетворюється на лінію зіткнення етнічностей, в інструмент відчуження та етнічної дезінтеграції в суспільстві. На основі соціально-перцептивних механізмів, що регулюють міжгрупове спілкування, накопичується

негативна інформація, вибірковість сприйняття на етносоціальной основі, зменшення внутрішньогрупових і посилення міжгрупових відмінностей, “генералізація емоцій” за етнічною ознакою, перенесення відповідальності на зовнішні обставини, переоцінка культурних відмінностей. Любов до свого етносу трансформується в політичну доктрину етнонаціоналізму.

Солідарність, як одна з головних ознак етнічності, виокремлюється Т. Парсонсом та іншими дослідниками. Серед маркерів етнічної солідарності, які зумовлюють наявність етнічних кордонів, слід назвати такі: по-перше, усвідомлення етнічної консолідації та сприйняття своєї етногрупи як цілісного суб’єкта, у тому числі як суб’єкта влади;

по-друге, етнічність створює міфологію, яка мобілізує етнос. Її головний аргумент – міф про спільність культури і походження, а головне – про спільність історичного минулого. З усіх “чинників розвитку цивілізацій ілюзії становлять чи не наймогутніший”, – влучно зазначав Г. Лебон. Йому вдалося довести, що “своєю квазіраціональністю міф (особливо науковий) вербує нових прихильників, переконує їх, мобілізує на колективні дії; міф спотворює факти, тим самим усуваючи “незручну” реальність, руйнуючи раціональні аргументи опонентів” [145, с. 250]. Тобто важливими індикаторами етнічного кордону є інтенсивність і характер етномобілізаційних процесів;

по-третє, етнічність виконує як міжкорпоративну, так і конфронтаційну функцію щодо інших етнічних груп. Надмірно актуалізована в суспільстві етнічність, зазвичай, спричиняє посилення етнічної нетерпимості та конфронтаційності. Суттєвими індикаторами етнічного кордону в цьому разі є: рівень етнічної толерантності, трансформації етнічної ідентичності, семантичні зони міжкультурного розуміння, інтенсивність ксенофобних реакцій набувають сенсу демаркації;

по-четверте, етнічність – “родом з минулого”: “відроджена” і “нав’язана” етнічність з’явилася внаслідок національної політики радянського режиму. Американський антрополог Дж. де Вос розглядає етнічність як форму ідентифікації, звернену в минуле і втілену в культурній традиції етногрупи. В його баченні, етнічна ідентичність – один з параметрів “я-образу”. Актуалізація історичної пам’яті підсилює віру в спільне походження, загострює минулі

образи, гостро ставить проблему співвідношення етносоціальних статусів [72, с. 89]. Учений передбачає посилення ролі історичних аргументів на користь поділу народів соціокультурними кордонами.

По-п'яте, етнічність, за С. Лур'є, має “подвійне дно”: етнічна культура поділена на культуру “для зовнішнього” і “внутрішнього користування” [72, с. 96]. Сама наявність люфту між двома ареалами етнічності (езотеричним і екзотеричним) спричиняє формування етнічних кордонів, посилення міжетнічної напруженості, формує штучні етнічні образи.

І, нарешті, етнічність має емоційну складову: гідність, гордість, образи, незадоволеність, страхи властиві міжетнічним характеристикам. Вони спираються на емоційні зв'язки з етнічною групою в процесі соціалізації індивіда. Емоційні імперативи впливають на образи сприйняття, зумовлюють ірраціональність поведінки сторін у міжетнічних конфліктах. Союз емоцій і моральних норм, на думку П. Стерна, той психологічний чинник, який “змушує людей йти на жертви в ім'я свого народу на шкоду власним інтересам” [72, с. 97-99]. Негативні образи, соціальні страхи, взаємна недовіра, відчуття незадоволеності, ображена гідність – той “емоційний розчин”, який спричиняє зміцнення етнічних кордонів. Очевидно, що етнічність чутлива до змін політичного клімату у соціумі, а її актуалізація призводить до посилення міжетнічної напруги та дезінтеграційних тенденцій. Переструктурування внутрішньогрупових і міжгрупових відносин, звуження загальних міжкультурних семантичних зон, трансформації мотиваційних, соціальних і захисних структур етнічності спричиняють непроникненість етнічних кордонів. Їхнє розуміння необхідне для здійснення ефективної “етнотерапії” – політичної та соціальної діяльності, спрямованої на розвиток інтеграційних тенденцій у суспільстві.

Аналіз трансформаційних процесів початку 90-х років ХХ ст. дозволив науковцям заявити про появу специфічних суб'єктів у політичному просторі. Так, Д. Драгунський вважає, що етнос із суб'єкта права перетворився на суб'єкт політики [66, с. 27]. Л. Дробіжева виокремлює етнотериторіальні об'єднання як суб'єкти політичного процесу. При цьому, дослідники наголошують на “поліфакторній обумовленості” політизації етносу [71, с. 24]. За концепцією

С. Соколовського, в середині етносу відбувається горизонтальна і вертикальна диференціація культури, побутують різні стилі життя і світосприйняття. Однак “не культурна однорідність породжує етнос, а саме буття цієї спільноти може породжувати певний рівень культурної однорідності” [293, с. 34].

Підсумовуючи, зазначимо, що особливі параметри етнічної групи виявляються за певних історичних, політичних, економічних умов. На межі цих параметрів впливають історичні чинники, соціально-політичний досвід акторів міжетнічних відносин, які сприяють збереженню етнічних маркерів. Етнічні відмінності зберігаються, незважаючи на міжетнічну взаємодію, перетин етнічних кордонів та зміну етносами свого групового статусу. Етнічні відмінності, маркери та кордони існують, незважаючи на закони і тенденції розвитку сучасних соціальних систем.

Крім того, етнічні кордони структурують соціальне життя, впливають на організацію поведінки і соціальних відносин етносів, обумовлених чинником “етнічного категоризування”. Це виникає в умовах, коли соціальна поведінка етносів набуває значних соціокультурних особливостей, а міжетнічна взаємодія будується на культурних відмінностях.

За умов становлення нових держав в кінці ХХ на початку ХХІ ст., що супроводжувалося розгортанням потужних етнічних конфліктів, проблема стратегії та етнонаціональної політики набирала особого політичного звучання. Розпад одних та виникнення нових незалежних країн зумовило закономірну нестабільність політичної ситуації, ціннісний розкол, формування системи нових символів та ліній розмежування в реаліях поліетнічного простору. Держава відіграла певну роль у створенні культурних меж, консервуванні стану “етнічної самотності”, який став ідеальним для виокремлення “я” в суспільних відносинах. Як вияв сукупної волі нації, держава виконує роль контрагента в етнополітичних процесах. Зокрема, вона підтримує мобілізацію етнічності за нових соціально-політичних обставин.

У рамках теорії колективних дій А. Попов виокремив “макети етнічної мобілізації” для нових незалежних (пострадянських) держав. За ним, етнічна мобілізація за умов суспільно-політичної трансформації виявляється у таких площинах суспільства:

- “емоційно актуалізованими” стають минулі образи (національне приниження представників певного етносу); минуле співіснує з сучасністю в свідомості людей;

- “програма привабливих політичних цілей” є основою протестної мобілізації етносів [69, с. 35,36].

В умовах становлення нових незалежних держав постала проблема вибору лідерами спільнот етнополітичних моделей. Вони, за висновком Дж. Рекса, зумовлюють вибір між двома протилежними векторами етнополітики: зміцнення підвалин полікультурності або – відмова від такої перспективи [45, с. 78]. Серед імовірних альтернатив – “громадянська держава”, “держава, яка націоналізується” та “багатоетнічна держава”. Ці моделі, за висновком Р. Брубейкера, певною мірою визначають зміст між-етнічної взаємодії в країні [20, с. 125]. Так, поліетнічні суспільства є зонами ризику, оскільки на збереження толерантних міжетнічних відносин впливає дисонанс суб’єктивних маркерів “свій”/“чужий”, “ми”/“вони”. Штучно вибудовані “кордони між “своїм”/“чужим” просторами обертаються ізоляціоністськими настроями” [183, с. 61]. Виникає дилема “прийняття/ неприйняття”, класичним прикладом якої є поширене ще з 1917 р. гасло “Україна для українців!” Прагнення титульного етносу до закріплення своїх соціокультурних цінностей у багатоетнічному просторі загрожують консервації власного “я” етнічними меншинами. Наслідком такого стану міжетнічної взаємодії є дихотомія “свій”/“чужий” у просторі соціокультурної дистанції.

Соціокультурна дистанція є також одним з головних маркерів у “схожості” або “несхожості”, “близькості” або “відчуженості” груп. Культурна дистанція, констатує Н. Лебедева, – “це суб’єктивне уявлення..., суб’єктивний образ”. Цей образ “є як відбитком об’єктивної різниці взаємодіючих етнічних культур, так і відбитком реальності міжгрупових відносин і внутрішньогрупового стану”. Предмет аналізу, за Н. Лебедевою, становлять не всі елементи культури, а лише ті, що обумовлюють “зміст соціальної дистанції” за певних політичних і економічних умов [143, с. 70]. Вона наводить приклад: російська мова для значної частини населення України була мовою діловодства та спілкування. За правових умов статусу української – державної мови мовний маркер став чинником поляризації в поліетнічному просторі.

Компендіум етнічних маркерів включає понад двадцять маркерів, серед яких: одяг, релігійні вірування, самоідентифікація, цінності (групові, сімейні, родинні), стиль спілкування, культурницька діяльність, мова, сприйняття співвітчизників, сприйняття мешканців країни перебування, політична ідеологія, сприйняття світу, соціальні звичаї [78, с.15]. На жаль, не потрапляє у центр уваги науковців маркер “етнічний стиль”, речником якого став У. Таннен [368, с. 217].

Концепції етнічних кордонів та соціокультурної дистанції фокусують увагу на тому, що власне “ми” відрізняється від “вони” мовою, культурою, світоглядними стереотипами, традиціями. “Несхожість” своєї етнічної групи з “іншою” зумовлена соціокультурними маркерами, які допомагають визначити місце субкультурної спільноти у структурі соціуму. Ця обставина, вважає В. Євтух, змушує з особливою ретельністю підходити до включення етнічних маркерів у дискурс інтеракційних поведінкових активностей етнофорів [77, с. 142,143].

В умовах трансформації сучасного українського суспільства, змін у системі суспільно-політичних цінностей чинник дистанціювання соціокультурного простору набуває особливого змісту. Дилема “прийняття”/ “неприйняття” спонукає титульну націю – “ми” – до пошуку шляхів “асоціації” з тим сегментом багатоетнічного простору, який сприймається як “вони”.

РОЗДІЛ 2.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІРИ

2.1. Етнічність: концепція, параметри, суб'єкти обстоювання самотності

Ідея української незалежності була сприйнята українським народом як запорука утвердження демократії. Однак зі здобуттям незалежності моделі нової ідентичності не мали чітких обрисів і викристалізувалися в процесі переоцінки суспільних цінностей, зіткненні полярних підходів нової політичної та наукової еліти.

Модель дослідження феномену етнічності вибудовується на підставі поширених у зарубіжній і вітчизняній соціології, соціогуманітарних науках таких концепцій, як “культурна перспектива” та “соціальна перспектива”. На їхній основі можна простежити “траєкторію динаміки” поняття “етнічність”, його смислове наповнення у різних соціокультурних та дослідницьких традиціях.

Теорії етнічності, характерні для них дефініції набули в ХХ-ХХІ ст. ще більшої актуальності, наукової теоретичної та праксеологічної значущості в науковому дискурсі. Загалом же вітчизняна гуманітаристика послуговується у дослідженні багатогранного феномену “етнічності” широкою гамою теоретичних напрацювань, які акцентують увагу на його політологічному та соціологічному вимірах. Дискусії здебільшого точаться навколо теоретико-методологічних проблем – можливості осягнення багатогранного феномену “етнічності”, його проєкції у різних конкретних соціальних і етнокультурних ситуаціях, мінливості його значення, з'ясування чинників, які впливають на теоретичні інтерпретації цього явища дослідниками.

За формулюванням Л. Нізамова, актуалізується питання щодо “складноскладової концепції модерної етнічності”, що змушує дослідників замислитися над проблемою невідповідності традиційних поглядів на етнічність (примордіалістських, конструктивістських) “ключовим характеристикам модерного суспільства” [78, с.9]. На цю проблему звертає увагу британський соціолог Дж. Незру: тривалий час переважала тенденція розглядати “етнічне” у біоло-

гічному контексті; однак, оскільки “етнічне” є радше динамічним багатогранним соціальним конструктом, то, вочевидь, адекватніше буде розглядати його як мультिवимірний концепт. Можна погодитися, що найбільш релевантними можуть бути соціологічні теорії трактування “етнічності” [78, с. 10].

Інші фахівці, наприклад, Б. Картер, вважають, що назріла потреба по-новому класифікувати виміри етнічності, прив’язуючи цей процес до конкретних умов її функціонування [361]. Має рацію американський дослідник етнічного бізнесу (етнічної економіки) Я. П’єтерсе. Він звертає увагу на методологічні моменти: термін “етнічність” відтворює споріднені взаємини, в тому числі й “чужинські”. За ним, частина носіїв одного національного походження є чужою для цієї етнічності, тоді як інші можуть вважатися своїми етніками; етнічність вказує на різницю і культурну дистанцію стосовно головного річища (mainstream); термін “етнічне” використовується як з метою “позначення дистанції між європейською культурою і культурами тих, хто прибуває з інших країн”, (арабських, азійських, африканських, латиноамериканських), так і для “позначення культурних властивостей людини, пов’язаних з її етнічним походженням і етнічним довкіллям” [78, с. 10]. За В. Євтухом, пошуки в межах зазначеної матриці “дають додаткові аргументи для вивчення феномену етнічності у його компаративістській динаміці” [78, с. 11].

Ми погоджуємося з його твердженням, що, оскільки у дослідженнях терміни “етнічність”, “раса”, “національність”, “етнічна група”, “етнічна спільнота”, а деколи й “релігійна група” вживаються як синоніми, то необхідно простежити динаміку взаємодії параметрів і ознак. Певні несистемні спроби термінологічного розмежування здійснили дослідники Р. Бейор, К. Боб, Дж. Даунінг, В. Євтух, Л. Лейндж, С. Малесевич, С. Фентон, М. Франклін, С. Газбенд. Вони здійснили спроби вибудовувати функціональні поля етнічного, расового, національного, етнорелігійного у межах транснаціонального простору, виявити мініполя, де накладаються одна на другу функції етнічного, расового, національного, етнорелігійного. Поза цими мініполями формуються маркери, орієновані на реалізацію властивих саме для цього роду спільноти функцій, наприклад, збереження етнічних елементів культури під тиском асиміляції [78, с. 9-11].

Унаслідок кризи комуністичної ідеології посилився науковий інтерес до феномену етнічності. Незважаючи на чималу кількість публікацій з етнічної проблематики, на сьогодні сам термін “етнічність” недостатньо ідентифікований, а його визначення не відтворюють сутності явища. Розмаїтість інтерпретацій цього феномену автор пояснює складністю його змісту, структурування і диверсифікацією його виявів.

Досліджуючи евристичний потенціал теорій, концепцій, понять етнополітологічного дискурсу, В. Котигоренко зауважує: “Індивіди та їх групи самовизначаються, або, висловлюючись на “західний” манер, самоідентифікуються (ідентифікуються) як “Я” і “Ми”. Результатом процесу самовизначення (самоідентифікації) стає певна тотожність/самобутність – *ідентичність* (в англomовному соціально-політичному інтелектуальному дискурсі термін “*identity*” вживається саме в такому значенні). Для когось ідентичністю є “Я – громадянин світу, космополіт” або “Ми”, коли так себе визначає певна група-множина. Для інших ідентичністю стає “Я” і “Ми” в сенсі ототожнення себе передовсім з тим чи іншим феноменом, який означають словами “спільне історичне походження”, “культура”, “мова”, “етнос”, “нація”, “віросповідання”, “держава”, “територія”, “регіон”, “клас”, “професія”, “вік”, “стать” та ін. [80, с. 43].

Оскільки етнічність базується на ідентичності й ідентичність відтворює сутність етнічності та вирізняє людину того чи того етнічного походження серед інших, важливо зважати на змістове наповнення терміна “ідентичність” і співвідношення контенту у парадигмі етнічність/ідентичність. Аналізуючи етнічність у транснаціональному соціальному просторі, В. Євтух дійшов висновку: якщо “ідентичність лежить в основі процесу “іншування – othering”, то її зміни слід пов’язувати зі змінами ідентичності, особливу увагу звертаючи на поколіннєві, часові та просторові чинники”. Такий підхід дасть змогу краще зрозуміти, з одного боку, ступінь відкритості етнофорів для змін та ступінь їх резистентності змінам. А це, в свою чергу, забезпечить від прийняття хибних рішень щодо врегулювання етнічних процесів. Якщо ж ідентичність розглядати у ширшому контексті, варто погодитися з британським фахівцем Л. Расн, що, “зрештою, етнічність є одним з елементів ідентичності

й частковий збіг класової, гендерної та етнічної ідентичностей забезпечує якщо не повну, то більш комплексну картину соціальних практик” [78, с. 9,10]

Спробуємо запропонувати схему аналізу етнічності, її особливостей функціонування в суспільстві, її інтерпретації різними дослідниками. Ми мусимо мати на увазі й те, що транснаціональний соціальний простір і етнічність перебувають у постійному процесі взаємовпливу: перший формує деяку конфігурацію етнічності (змушує етнофорів відмовлятися від тих чи тих етнічних маркерів і набувати нових, властивих етнічностям цього простору) й певною мірою конструює контури та зміст нової етнічності, дещо відмінної від ядра етнічної спільноти, яке перебуває на території країни виходу етнофорів, про яких ідеться. Натомість етнічність вносить специфіку не лише в етнокультурний, а й в соціально-економічний контекст [78, с. 14,15].

Оскільки національна ідентичність з усіх інших колективних ідентичностей найбільш інтеграційна, чітко “вписує” індивіда в ту чи іншу етнічну спільноту, адже здатна акумулювати родову, релігійну, мовну, на неї, як на своєрідну “матрицю”, накладаються інші компоненти індивідуальної автентичності. Е. Сміт без зайвої патетики констатує, що національна ідентичність “сьогодні не тільки глобальна, а й усепроникна” [278, с. 30]. Головна теза: особистість у суспільстві ідентифікує себе з певною етнічною спільнотою, “внутрішня правда” якої визначає власне ставлення до світу, мовні, культурні, релігійні ознаки. Відповідно, нехтування цією “правдою” призводить до змін моделей національної ідентичності – від радикально етнічної до суто політичної.

Протягом XVIII-XIX ст. у науці формуються дві концепції нації – політична (Франція і США) та етнокультурна (Східна та Центральна Європа, Німеччина, Італія, Російська та Османська імперії). Якщо перша втілила прагнення людей, які зробили свідомий політичний вибір на користь вільного суспільства (ця концепція бере початок з Великої французької революції), то друга, що бере початок з Й. Гердера і німецьких романтиків XIX ст., артикулювала “дух народу”, його культуру. Прихильники етнокультурної концепції нації перевагу надають культурним параметрам, а для прихильників громадянської нації головним є політичні критерії

ідентифікації співгромадян. Протягом історії ці концепції набували безліч модифікацій. Поступово слово “нація” утверджувалося як складова системи разом з термінами “державна” та “громадянство”. Під кінець XVIII століття у Франції та Англії, де процеси державо-і націотворення поєдналися, слово “нація” стало використовуватися як синонім слова “народ”, а пізніше дедалі частіше ототожнювалося з “державою”, “країною”, “громадянством”. У межах і за межами згаданих двох основних традицій розуміння “нації” – політичної (етатистської) та етнічної (передовсім у культурному сенсі) – були зроблені спроби сформулювати універсальне термінологічне визначення суспільного феномену.

Цікавою видається позиція В. Котигоренка щодо поняття “нації” та її наукового аналізу. За ним, основою відомих варіантів “націотлумачення” є кілька теорій і концепцій, визнаних “класичними”. Всі вони характеризують націю як феномен, що поєднує в собі різні спільні аспекти: “об’єктивні” (територія, мова, культурні та управлінські традиції й інститути) і “суб’єктивні” (самоідентифікація особи з групою, що вирізняється з-поміж інших груп почуттями і/або усвідомленням спільності довкола справжніх і/або позірних спільних цілей і властивостей, зокрема тих, що тут віднесені до об’єктивних аспектів нації) [80, с. 26].

Зазвичай виокремлюють такі теорії нації: політичну, психологічну, культурологічну, історико-економічну, етнологічну. “Колись думали, – писав видатний російський філософ П. Струве в 1909 р., – що національність є раса, тобто колір шкіри, ширина носа. Але національність є щось, безсумнівно, набагато більше і водночас тонкіше. Це духовні тяжиння і відштовхування, і для того, щоб усвідомити їх, не потрібно вдаватися ані до антропометричних прикладів, ані до генеологічних розвідок. Вони живуть і тремтять у душі” [8, с. 35]. Роз’яснюючи свій підхід, П. Струве вказує на необхідність розмежовувати дві сфери: правову і державну, з одного боку, і, з іншого боку, ту, на яку діють національні тяжиння і відштовхування. Він це демонструє, звертаючись до відомого художника Ю. Левітана – був він росіянином чи єврейським художником. П. Струве вважає Ю. Левітана руським (не російським) художником і додає: “Левітана я люблю саме за те, що він руський художник. Можливо, є великі єврейські художники, але вони в моїй душі не ворушать і не можуть ворушити нічого такого, що в ній

піднімає Левітан... Я і будь-який інший руський, ми маємо право на ці почуття, право на наше національне обличчя“ [8, с.43].

Матеріалістичне розуміння нації і національного питання марксизм пов'язував з послідовною зміною суспільно-економічних формацій: у період розбудови нової формації, соціально-економічної, політичної і культурної реформації відбувається етнічна консолідація та самоорганізація нації. Ці ідеї, які висловлені майже століття тому, сьогодні є запитуваними дослідниками етнополітологічного дискурсу. В Україні етнологічна концепція поширилася у версіях, витoki яких беруть начало як у теоріях “класиків марксизму-ленінізму”, так і в сталінському визначенні нації як стійкої спільності людей, що історично склалася на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, який проявляється у спільності культури [80, с. 27].

“Сталінське визначення” нації з'явилося (1913 р.) внаслідок штучного синтезу теорій, які вважалися марксистськими – К. Каутського, прихильника історико-економічного підходу до нації, і О. Бауера, прихильника психологічного підходу. До історико-економічних ознак нації І. Сталін додав бауєрівське розуміння національного характеру. З іншого боку, більшовики максимально використовували мобілізаційний потенціал права нації на самовизначення – гасло підтримане в Першу світову війну американським президентом В. Вільсоном, – задля об'єднання національних прагнень народів з програмними інтернаціоналістськими гаслами. Цей союз інтернаціонально-класової парадигми, яка не враховувала історичні коріння націоналізму, надавала націям національної державності, радше призвела б до поділу націй за адміністративно-територіальною ознакою, аніж до торжества інтернаціоналізму. Але зміцнілий на радянському ґрунті націоналізм спричинив виникнення внутрішньої протидії спробам штучно синтезувати інтернаціоналізм із націоналізмом.

У період “десталінізації” в 60-ті роки минулого століття журнал “Питання історії” організував дискусію про націю, ознаки якої були доповнені наявністю національної самосвідомості, а головне – державності. В умовах радянської країни схема, запропонована Й. Сталіним, дозволяла довільно складати перелік націй, надавати статус союзної або автономної республікам, областям чи округам.

У зв'язку з цим згадаємо, що історична практика відкинула помилкові твердження Ф. Енгельса щодо поділу націй на “історичні” та “неісторичні”, про дві нації в одній нації в капіталістичному суспільстві, так само, як і твердження про те, що національні відмінності зникнуть з історичної сцени в ході переможної світової пролетарської революції. Розвиваючи теорію попередників 30-х років ХХ ст., “вождь народів” заявив, що в Радянському Союзі нараховувалося 60 народів, що в три рази зменшувало офіційні дані перепису населення, принижувало представників десятків, насамперед, нечисленних народів СРСР. Аргументи учасників згаданої дискусії зводилися до вдосконалення наявної дефініції, а не до аналізу процесів, які вимагали нових концептуальних підходів до національної проблеми.

Теоретикам національного питання бракувало етнографічних матеріалів, зібраних в 40-х роках минулого століття, для підготовки багатомної серії “Народи світу”. Крім того, залучення етнографічного матеріалу (форми матеріальної та духовної культури, народне мистецтво, традиції, смаки, звичаї, релігія і стереотипи народної психології та поведінки) не віталось тими вченими, хто вважав націю суто соціальним або соціально-політичним конструктом. Методологічні прорахунки та ідеологічна заангажованість фахівців у галузі теорії нації та національних відносин були зумовлені теоретичними похибками, які абсорбувала теза про “абсолютне вирішення національного питання” в радянській країні.

Нарешті, ідеологічно формалізоване радянське суспільство-знавство і практика містифікували поняття національності. Славнозвісний “П'ятий пункт” та фіксація у радянському паспорті національності (введене в 1932 р.) стали індикатором соціальної та особистої долі людини, параметрами її благонадійності. До речі, будь-які спроби визначення національності на основі вільного вибору переслідувалися. Використання владою етнічного чинника в національній політиці та його тлумачення як сталого показника створювало передумови для політизації етнічності в кінці 80-х років минулого століття.

Міжетнічні зіткнення в південних республіках кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. назавжди спростували кількісний підхід до національних проблем. Не витримав іспиту згаданими подіями пропагандистський постулат про міцність “нової історичної спіль-

ності людей – радянського народу”, яка допускала етнокультурну різноманітність на тлі домінантності російської мови і культури.

Такий соціальний експеримент не був безуспішним. В. Козлов (автор ґрунтовної книги про етнодемографічну ситуацію в СРСР 80-х років ХХ ст.), влучно зазначив: за радянських часів під час переписів населення стала виникати проблема складності уточнення особою своєї “етнічної належності”, “вибору однієї певної національності з переліку національностей”; проблема “полягає в зменшенні самої потреби у такому виборі. Таке становище склалося внаслідок... витіснення етнічної самосвідомості як такої почуттям належності до більш широкої спільноти людей – радянського народу” [80, с. 61].

За нових політичних релій на теренах нових незалежних держав було зафіксовано майже сорокапроцентне збільшення кількості етносів – розпочався динамічний процес етногенезу. Однак, з іншого боку, розпад “інтернаціональної надетнічної” спільноти, її ціннісної системи призвів до кризи ідентичності. “Закінчився етап “дружби братніх народів”, коли національність, здавалося б, перестала виконувати істотну роль у відносинах між людьми [8, с. 44]. Вчорашні радянські люди відчули етнічне та конфесійне відчуження, “несприйняття”, етнічне розмежування, спричинене “зіткненням” радянської та пострадянської ідентичностей. Отже, тепер саме етнічні відмінності зумовлювали соціокультурний вимір суспільних відносин.

Дослідження та концептуалізація етнічності неможливе без означення наукових концепцій, що уособлюють фундамент, на якому ґрунтуються і вибудовуються теорії різних наукових підходів.

Різні теорії етносу та наукові школи вивчення етнічного об’єднує й розділяє спільне і відмінне в розумінні того, яка іпостась (сутність) етносу – об’єктивна чи суб’єктивна – є основою. Прихильників об’єктивності зазвичай відносять до примордіалістів, прихильників суб’єктивності – до конструктивістів. Так само групують теорії та наукові школи нації і націогенезису. Адже всі вони визнають більше чи менше значення етнічного компонента в процесі націотворення. За В. Котигоренком, найчастіше наукові і політичні погляди на націогенезисні процеси (так само і

процеси етногенези) вкладають у два концептуальні “прокрустові ложа”: примордіалістське і конструктивістське [80, с. 24].

У цьому дослідженні увага концентрується на двох конкуруючих концептуальних підходах щодо розуміння суті поняття етнічності – конструктивізмів (Б. Андерсон, Е. Балібар, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, М. Кастельс, Ф. Ріггс, В. Тішков, та інші) та примордіалізму (С. Арутюнов, Ю. Бромлей, П. Ван ден Берг, К. Гірц, Л. Гумільов, Р. Пріз, Е. Шилз та інші). Нам вбачається, що саме конструктивізм є тією концепцією, що дозволяє ідентичності, не втрачаючи неперервності, залишатися динамічною, електичною, гетерогенною та асиметричною. Саме ці властивості дають нам можливість дещо по-новому проаналізувати, зокрема, й національну ідентичність в Україні, визначити її конструкти, їхній взаємозв’язок, взаємовплив, означити проблеми, які спричиняють кризу національної ідентичності, а головне – виокремити конструктивні методи її подолання

Примордіалізм, який іноді називають есенціалізмом або натуралізмом, онтологізує етнічність, досліджує її через об’єктивні характеристики – біологічні, психологічні, соціальні та історичні. Для примордіалістів нації є об’єктивними, історично визначеними спільнотами. На протигагу їм конструктивісти не визнають об’єктивність етнічності, розглядаючи її як результат інтерпретацій відмінностей уявлених спільнот, конструювання інтересів.

Етимології феномену “нація” достатньо уваги приділили західні автори. Вони полемізували з прихильниками тлумачення етносу і нації (ethnicity, nationhood) як об’єктивних реальностей з власною історією розвитку та об’єктивними ознаками. “Дві людини,” – зазначає один з найвідоміших представників конструктивізму англійський соціолог Е. Гелнер, належать до однієї нації тільки тоді, коли вони визнають приналежність один одного до цієї нації. Іншими словами, нації створює людина, нації – це продукт людських вірувань і особливостей. Саме націоналізм породжує нації, а не навпаки. Отже, Е. Гелнер наголошує, що нація, як витвір людських переконань та солідарності, постає, коли люди визнають свою належність до спільноти, об’єднаної спільною культурою (ідеями, символами, зв’язками, способами соціальної поведінки та спілкування) та певними спільними правами і обов’язками її членів [37, с. 145].

Інший представник конструктивізму соціолог Б. Андерсон у книзі “Уявлені спільноти” впевнено заявляє: “... Я пропоную наступне визначення нації: це уявне політичне співтовариство, і уявляється воно як щось неминуче обмежене, але в той же час суверенне” [2, с. 85]. Він інтерпретує поняття “нація” як уявлене, оскільки члени навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх побратимів по нації, зустрічатися з ними або навіть чути про них, у той час як в умах кожного з них живе образ їхньої спільноти. На противагу йому конструктивіст Р. Брубейкер запевняє, що “нація” – це категорія практики, а не... категорія аналізу... Замість того, щоб фокусувати увагу на націях як реальних групах, ми повинні зосередитися на національному факторі і національності (nationhood and nationess), на нації як категорії практики, інституалізованої форми та умовному явищі” [20, с. 89].

Продовжує ці концептуальні підходи В. Тішков: “Наш підхід не настільки обтяжений установкою акцентувати субстанцію, тобто реальні групи, у тому числі етнічні...Він дозволяє позбутися ілюзії розглядати теоретично сконструйовані класифікації як реально існуючі групи людей або як закони суспільного життя”. І головне: “Нації виникають не в той момент, коли сформована якась соціально-культурна і мовна гомогенність. Нація – це продукт ідеології націоналізму, і, як писав норвезький антрополог Т. Еріксен, вона “виникає в момент, коли група впливових людей вирішила, що саме так має бути” [298, с. 140]. Отже, В. Тішков пропонує стратегію поступової деетнізації держави і деетатизації етнічності [300, с. 94-95].

Він вважає, якщо поява нації, за Т. Еріксоном, залежить від рішення “групи впливових осіб” (Т. Еріксен у книзі “Етнічність і націоналізм: антропологічні перспективи”, виданій у Лондоні в 1993 р., наполягає на тому, що “нація” як продукт націоналістичного мислення стає реальним політичним інструментом після схвалення в масовому середовищі – *Авт.*), тоді легко назвати націю фантомом, політичним гаслом, засобом глобалізації. Звідси висновок В. Тішкова про те, що в етнокультурному сенсі поняття нації втратило в сучасному світі сенс і стало фактично синонімом – етнічної групи. Здається, поставлені всі крапки над “і.” “Терміни “нація” і “націоналізм” зазнали глобальної та довготривалої містифікації”, – підсумовує вчений. Те ж саме стосується етносу. “Що

таке “етнос”? Світова наука цього не знає. Це слово відсутнє в світових енциклопедіях, у світових словниках, у світовій політичній мові... Народилося навіть таке поняття – етнофор, тобто носій етносу. Насправді набагато важливіше вивчати, як людина користується етнічністю, як вона, наприклад, “несе” в собі кілька етносів. Вона може бути сьогодні в одній культурі, завтра – в іншій...”. Отже, нація, етнос, за В. Тішковим, міраж, а його теоретичні підходи ґрунтуються на парадигмі – “важлива не людина в етносі, а етнос в людині” [296, с. 10-13].

Значимо, що постмодерністська концепція нації критикувалася як філософами, так і соціологами. Пропонуючи відмовитися від вживання терміна “нація” (“нульовий варіант”), В. Тішков, за словами М. Буткевича, однобоко розглядає процес глобалізації економіки і зростання транснаціональних корпорацій, в умовах яких “нація” і “націоналізм” уже неадекватно відображають як політичні процеси, так і настрої суспільства [6, с. 240].

Негативно ставляться до застосування терміна “нація” та до етнічних параметрів цього поняття деякі вчені. “...Одночасне застосування слова “нація”, – зазначає А. Кустарьов, – як синоніми понять “державна”, “народ”, “республіка”, “суспільство”, “громадськість” заважає адекватному розумінню всієї “проблематики”. За В. Тішковим, “поняття “нація” занадто репресивне, тобто нав’язує суспільству та індивідові певні практики, ефективність яких для суспільного блага сумнівна або навіть негативна. Невизначеність та емоційна навантаженість цього поняття дозволяють легко ним маніпулювати в расистських, ксенофобських і репресивних риториках. Доцільніше взагалі вилучити його з обігу – “забути про нації”[300, с. 49-50]. На нашу думку, тут ідеться про обстоювання пріоритету терміна політична нація, як більш толерантного та безконфліктного в багатоетнічних суспільствах.

Конструктивістські підходи спонукають учених по-новому проаналізувати деякі властивості нації. З одного боку, В. Тішков має рацію, вводячи в науковий обіг поняття “громадянська нація”. В його баченні “нація може вважатися реальністю лише як субстанція духовної культури і колективної свідомості, а не те, що визначене вченими або політиками”. Нація, – за В.Тішковим, є виявленням спільності долі й інтересів членів суспільства, своєрідним постійним, неформальним, вічно самостверджуваль-

ним плебісцитом. Ідея нації оформлюється в елітному середовищі того чи іншого народу як засіб досягнення державного суверенітету і реалізується разом з досягненням цієї державності.

Але, з іншого боку, він відмовляється від застосування поняття “етнічної нації”, яке вже увійшло в політичну практику та наукову літературу, тим самим ставлячи під сумнів науковість концепції етносу. За його концепцією, етнічність має інструментальний характер. У громадянських суспільствах загальногромадянська ідентичність не виключає етнокультурної належності.

Доводить історично обумовлений сталий характер націй чеський учений М. Грох у форматі риторичного запитання: “Чому на початку XIX століття нікому не прийшло в голову розгорнути кампанію, переконуючи ірландців у тому, що вони насправді є німцями, або схилити угорців до думки, що вони насправді китайці? Чим пояснити крах спроб панславістів створити слов’янську націю чи іллірійську націю? Чому ідею єдиної чехословацької нації не підтримали словаки? Відповідь дуже проста: основна умова успіху будь-якої агітації (не тільки в національній сфері) полягає в тому, щоб в загальних рисах відповідати реальності, як її сприймають ті, кому адресована ця агітація” [326, с. 60-66]. Здається, це наочно демонструє реалістичний зміст конструктивістських схем.

Своєрідно трактує поняття “нація” П. Сорокін у статті “Основні риси російської нації в двадцятому столітті”, опублікованій у журналі “Аннали Американської Академії політичних і соціальних наук” (1967 р.), зазначаючи: “Нація є багатозв’язаним соціальним організмом, об’єднаним і зцементованим державою, етнічними і територіальними зв’язками” [67, с. 250]. Він характеризує нації як соціальний організм. Держава, етнічність (включаючи мову, мистецтво, риси психології) і територія – це саме те, що сприяє збереженню нацією кордонів цілісності. Отже, вчений з’єднує націю-державу з етнічною нацією.

Дискусії з приводу природи етнічності, феномену ідентичності тривають в етнології вже понад півстоліття. Примордіалісти намагаються довести, що етнічність є вроджена властивість людини, така сама, як колір волосся, шкіри, і передається з покоління в покоління. Так, Л. Гумільов, автор яскравих праць з проблем етногенезу, або антрополог П. Ван ден Берг є прихильниками

біологізації соціальних феноменів. За ними, етнонації – не є результатом історичної та соціально-культурної еволюції.

З таким трактуванням не погоджується французький філософ Е. Балібар, який зауважує, що “етнічність для ідеальної нації необхідна, оскільки без неї нація залишилася б виключно ідеєю або довільною абстракцією”. Разом з тим, він вважає, жодна нація не отримує етнічну властивість від природи; нації набувають її протягом націоналізації соціальних формацій та етнізації населення [10, с. 49]. Конструктивісти доводять, що етнічність конструюється людьми і є засобом етнічної мобілізації. Вона розглядається ними як психологічне явище та певна форма ідеології.

Розібратися у складному переплетенні факторів формування та природи етнічності намагається М. Кастельс. За цього трактуванням, процес “побудови” (construction) ідентичності в суспільстві породжує виклики глобалізації. Більшу роль він видводить етнічності, як суспільному явищу, її впливу на особистість, що “ідентифікує себе у суспільній мережі” [359, с. 128-129]. Аналізуючи ідентичність, він підсумовує, що “невблаганна мережева логіка” спонукає до постійного вибору: або ми всередині мережі, або поза нею. Через те, що світ постійно ”інтегрується в глобальні мережі влади і багатства поряд з подальшим розвитком інформаційних технологій, необхідність постійного вибору стає навіть ще більш деспотичною і зовсім не залишає місця для примирення або компромісу розвинутих технологій і духовності”. На думку М. Кастельса, “індивідуалістична концепція ідентичності поступово потрапляє у кризовий стан через неминучу самотність і парадоксальну ізоляцію”. Він доводить, що парадокс у тому, що “неконтрольований зв’язок глобальних мереж розхитує так звану “індивідуалізовану ідентичність” і перетворює суверенність і самодостатність на абсолютну самотність”. Саме це спричиняє “пошук нових зв’язків навколо наново сконструйованих ідентичностей ... осіб” [359, с. 22,23].

Слід додати, що М. Кастельс розглядає ідентичність як “процес, через який соціальний індивід визнає і самостверджує себе переважно на основі даної культурної ознаки або набору культурних ознак, при цьому виключаючи ширші зв’язки з іншими соціальними структурами”. Аналіз суб’єктів конструювання

ідентичності дозволив йому скласти її класифікацію: узаконена (*legitimizing*) ідентичність, ідентичність “опору” і “проектвана” ідентичність. Узаконена ідентичність – у просторі владних інституцій і громадянського суспільства; ідентичність “опору” – спричинена фактором полярності цінностей (релігійних та ін.), національним самоствердженням у процесі “колективного опору проти пригнічення, що в протилежному разі було би нестерпним” [360, с. 55-63]. На думку М. Кастельса, такі процеси відбувалися в час спалаху фемінізму, за часів патріархальної родини, демографічних вибухів тощо.

Історичні типи ідентичності в мережевому суспільстві формуються під тиском “систематичного роз’єднання між локальним і глобальним” і “розколом між владою і досвідом у різних часово-просторових рамках”. Тому М. Кастельс впевнений, що справжньої гармонії “досягнуть тільки світові еліти, які населяють безчасовий простір потоків глобальних мереж”. Альтернатива існує тільки поза мережею в ідентичностях “опору або захисту” [359, с. 11]. Згідно з його концепцією, головний критерій формування етносу – “культурна громада, захисний притулок від жорстокого зовнішнього світу і фундаментальних загроз зламу тисячоліть” [360, с. 65].

До честі цього дослідника зауважимо, що, аналізуючи еволюцію ідентичності, він дистанціює поняття “націоналізм” і “етнічна ідентичність”. Остання, за ним, є “суспільною рисою та джерелом дискримінації”, “клеймування”. Для нього етнічність – “ікони” (йдеться про релігійні громади),...виступають своєрідними кодами самоідентифікації соціального індивіда” [359, с. 12].

М. Кастельс наводить приклади вияву ризикованості етнічної ідентичності в міжетнічних відносинах: на соціальні протести мексиканських індіанців в Чіапас в 1994 р. або етнічні чистки, практиковані боснійськими сербами в 1994 р. Вивчаючи еволюцію ідентичності афроамериканців, він дійшов висновку про виникнення соціальної поляризації в межах однієї етнічної ідентичності (афроамериканців) [360, с. 53,54]. Це спричинило поступову втрату спільної колективної ідентичності за ознакою кольору шкіри, етнорасових цінностей, які є цінностями “життєздатними і значущими у відповідному історичному контексті”. Водночас він вказує на відсутність темпоральних обмежень функціонування етнічності:

“етнічність і етнорасові цінності не зникають, різноманітні суспільні рухи беруть початок з витоків етнічності” [360, с. 59].

М. Кастельє підсумовує, що у просторі особливих “символів, іміджів і значень” етнічність відіграватиме роль катализатора у створенні ідентичностей “протистояння” і “захисту” в умовах інформаційного суспільства та глобалізації. Витоки їх міцності у таких “культурних кодах”, як націоналізм, релігія та традиції.

Справді етнічність реагує на процеси глобалізації посиленням відцентрових тенденцій, зростанням етнорегіоналізму, виникненням напруги в системі міжетнічної взаємодії. Серед кількох етнічноорієнтованих парадигм, як правило, превалює та, для якої цінності власної спільноти вищі за будь-які інші. Абсолютизація етнічних ідентичностей “протистояння”/“захисту” породжує етнічні чистки та вияви ксенофобії в суспільстві.

Наведені концепції свідчать, що етнічність (етнічна ідентичність) вкрай рухливе поняття. Його сенс становить “складне переплетення вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних інтересів” [181, с. 33]. Отже, етнічність – це водночас і реально існуючий вияв групової солідарності, і міфологема, яка має мобілізаційний потенціал та виступає засобом обстоювання культурної самобутності.

У соціогуманітарній сфері наукового знання термін “етнічність” (та “ідентичність”) є загальнозживаним і розмитим. Здається, конструктивісти зуміли переконати всіх у тому, що вони є двозначними, мінливими субстанціями, застосованими в соціогуманітарних науках. Природно, що багатозначність терміну, наявність протилежних поглядів на його зміст призводить до дискусій та неоднозначного трактування.

Загалом наукові праці представників конструктивізму дають змогу розглянути зазначені поняття як синтез соціального й особистісного. Цей звязок, за ними, може бути як антагоністичним, так і конструктивним. Наприклад, М. Степико припускає: “Біоенергетичний редукціонізм позбавляє людину власної історії, заперечує соціальні форми її життя”, а “сцієнтистськи орієнтована соціологізаторська парадигма”, яка особливо активно культивувалася в радянський період, “походження і розвиток етносу визначался прогресивними законами розвитку суспільства за принципом сходження від нижчого до вищого” [290, с.1].

У першому випадку йдеться передусім про концепцію етногенезу Л. Гумільова [54], а у другому – про етнологічні основи теорії Ю. Бромлея [16;17] та його послідовників. Останнім часом деякі вітчизняні вчені – Е. Макаренко, В. Євтух, В. Піддубний, Б. Попов, А. Ручка, М. Степико – намагаються сформулювати інтегральну парадигму етногенезу [77;79;288;289;290]. Інтегративні соціофеноменологічні підходи трактують етнічність водночас і як ментальність, що набувається людиною з народження, і як конструкцію групової солідарності, яка вибудовується в процесі соціалізації особи.

Появу та існування етносів Б. Попов пов’язує із життєвою сферою людського буття, яка функціонує у первісній, на погляд дослідника, формі соціуму – спільностях, які відрізняються від виробничої, політичної та інших форм діяльності. При цьому, “історико-культурне життя людини, – підкреслює вчений, – виникає і розгортається на основі біологічних автоматів і біологічних соціумів, клас складності яких наука ще не досягнула повною мірою”. Нація, на погляд Б. Попова, займає “проміжну позицію між етносом і суспільством”; та “їй притаманні риси обох соціальних утворень” [250, с. 36].

Навпаки, “досвід людського життя” М. Степико вважає тією “засадничою реальністю, яка вирішальним чином і детермінує, і виступає основою відтворення того чи іншого етносу” [288, с. 179]. За його логікою, “парадигмальні категорії буття та життєвого досвіду” “знімають” односторонність тлумачення етносу (як біологічного або соціального явища). Отже, взаємозв’язок цих двох сторін особи – “в історичному поступі цивілізації” [289, с. 132].

Наведені концепції категоризують етнічність як результат і форма життєдіяльності спільнот, яка діалектично поєднує природну та соціальну самоорганізацію людей, диференціюючи суспільство на етнічні спільноти. Це поняття має свій власний етнологічний зміст, розкриває механізм міжетнічної інтеграції та диференціації суспільства на основі протиставлення “ми – вони”. У найширшому значенні феномен етнічності – це один з головних механізмів освоєння соціокультурного простору, фундамент створення в ньому власних символів.

Незважаючи на складність процесу категоризації і структурування концепту етнічності, соціогуманітаристи визначили матриці конструювання етносів:

- формами етнічності є плем'я, народність, нація;
- маркерами етнічної самоорганізації є мова, етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, стереотипи; етнічна пам'ять, свідомість та ін;
- моделі етнічної самоорганізації: етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність/інтолерантність, міжетнічна комунікація;
- форми етнічного самовідтворення: етнічна соціалізація, етнічна культура в системі міжетнічного спілкування;
- етнічний розвиток: антропогенез, соціогенез, етногенез, відродження, етнічна адаптація; етнічна сепарація; інтеграція, консолідація; етнічна модернізація.

Отже, питання концептуалізації етнічності – ключове в різних галузях гуманітарних знань. Його наукове осмислення сформувалося протягом останніх десятиліть за рахунок підвищення уваги філософів, соціологів, істориків, соціальних психологів до проблем етногенезу, етнічної історії, етнолінгвістики та ін. Однак попри таку посилену увагу, в етнополітології дотепер не має загальноприйнятого тлумачення цього терміна.

Разом з тим, чималі спроби типологізувати різноманіття понять західного інтелектуального дискурсу – етнічна ідентичність, етнічність, за В. Котигоренком, “зробили процес вивчення й описання етнополітики в Україні коректнішим, повнішим і більш системним, у тому числі в аспекті виявлення та аналітико-синтетичного осмислення відповідних структурно-функціональних зв'язків, іманентних вітчизняному соціуму. Щодо далі ширше використання цих термінів в українському суспільствознавстві засвідчило конструктивну тенденцію інтернаціоналізації наукової мови” [80, с. 42].

Вітчизняна етнополітологія послуговується й напрацюваннями примордіалістів, критично враховую сукупність їхніх світоглядних настанов. Останнім часом частіше привертають увагу концептуальні версії етнічності за Л. Гумільовим, для якого етнос обумовлений біологічно та й географічно й виникає шляхом отримання “єдиного заряду енергії” – “пасіонарного поштовху” [53, с. 274]. Згідно з його теорією, етнос – не тільки соціальна, а й енергіальна група, “позаяк почуття взаємної симпатії зумовлене процесом обміну біогеохімічною енергією живої речовини біосфери”; різна частота коливань енергетичного поля етносів є

підставою поділу на “своїх” і “чужих”. Він упевнений, що пасіонарний поштовх породжує нові етноси зі специфічними стереотипами поведінки [51, с. 196].

Заслуговує на увагу еволюційно-історична модель Й. Гердера: народ – це спільнота, яка формується за принципом “єдності крові та походження”. На протигагу йому Ю. Бромлей розглядав етнос як соціальну групу людей, що історично сформована та пов’язана спільністю території, мови й культури [16, с. 284]. Такий підхід у майбутньому став фундаментом теорії “плавильного котла”, згідно з якою у процесі створення національної держави відбувається уніфікація етносів за критерієм спільності території.

Еволюційно-історичний підхід примордіалістів диференціює етноси на основі спільності мови, єдиного походження, комплексу звичаїв, способу життя, які зберігаються традицією. Ю. Бромлей до параметрів етнічності відносить територіальну спільність, сталість особливостей культури, мови, психіки, етноніми, усвідомлення власної єдності та відмінну самосвідомість. Він констатує: лише сукупність наведених маркерів визначає етнос як соціальну групу [16, с. 38].

Вищенаведеними дефініціями Ю. Бромлей характеризував “етнос у вузькому значенні слова”. Щодо носіїв такого вузького значення він запропонував вживати термін “етнікос”. Однак від того значущість запровадження у науковий обіг цитованих означень не стала меншою. Зазначені їм параметри дозволили чіткіше окреслити характеристики власне етнічного, передовсім у сенсі культурної цілісності, зіставляючи його з параметрами спільнот, які дослідник відносив до етносоціальних організмів. Вони, на думку Ю. Бромлея, разом з етнічною спільністю мають також спільність економічну і соціальну, територіальну та політичну. Таке трактування й досі зберігає наукову актуальність, незважаючи на те, що автор віддав данину офіційному для тодішньої науки формаційному підходу до вивчення соціальної історії в його ідеологізованій версії [80, с. 23].

Більшість етнологів диференційним маркером етнічності вважає культуру, яка відібражає збережені в колективній пам’яті символи матеріального й духовного сприйняття світу, форми співіснування представників різних народів, одного етносу або певної його групи [4; 7; 69; 154].

Серед об'єктивних ідентитетів етнічності – психологічні, особливу вагу яких обстоює Г. Шпет у книзі “Введение в этническую психологию”. Він висуває гіпотезу, що психологію етносу генерує простір об'єктивних культурних чинників, які фіксують суб'єктивні почуття народу. Згідно з його концепцією, “дух народу”, народний характер утілені в ідеології народу [343, с. 69].

Поведінковий компонент унаочнює етнічність, дає змогу аналізувати структуру ціннісних смислів та коло інтересів. Ідеться не про умовний національний характер, а про особливості етнопсихології людей, які, за І. Коном, впливають на формування спільнот [123, с. 20].

Зважаючи на психосоціальні параметри, зокрема, на те, що етнічний характер – це сукупність найбільш виразних ознак психічного складу певного етносу, Г. Лебон наголошував: “Тисяча французів, тисяча англійців, тисяча китайців, узятих випадково, безсумнівно, повинні відрізнятися один від одного, однак вони мають через спадковість їхньої раси спільні ознаки, на основі яких можна відтворити ідеальний тип француза, англійця, китайця, аналогічний ідеальному типу” [145, с. 159]. Тобто, етнічний характер проявляється у стереотипах, поведінці і визначається у стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. За концепцією американської дослідниці Р. Бенедикт, риси етнічного характеру є динамічними та модифікуються протягом тривалого часу. Вона висунула гіпотезу про те, що кожній культурі властивий свій тип особистості з певною домінантною рисою й моделлю поведінки – “базова структура характеру” [343, с. 94].

Увагу привертають соціофеноменологічні підходи у трактуванні етнічності: і як моделі ментальності, і як конструкції групової солідарності в процесі соціалізації особи. Тісно пов'язана з поняттям етнічності (ідентичності) й категорія ментальності, яка “зберігає існування унікальної духовної основи світобачення нації, наявність культурних традицій, рис національного характеру”. Саме ментальність, за Л. Нагорною, набуває свого прояву у специфіці світосприймання, у системі моральних норм і цінностей, що виявляється в національному характері [181, с. 23].

Серед дискусійних питань феноменології етносу – етнічна ідентичність. Людина водночас ідентифікує себе і з певним соціальним типом, і з певною культурою. Причому, чим вища

загальна культура особистості, тим більшу вагу в ідентифікації посідають загальноцивілізаційні цінності [181, с. 37]. Ми звернули увагу на своєрідну типологізацію О. Садохіна, який називає сім типів етнічної ідентичності: нормальний, коли образ народу сприймається як позитивний; етноцентричний і з елементами етноізоляціонізму; етнодомінуючий, коли належність до етносу – домінантна цінність людини; етнічний фанатизм – крайня форма етнічної ідентичності; етнічна індиферентність як байдужість до власної ідентичності; етніонігілізм як космополітизм; амбівалентна етнічність [268, с. 78-93]. На основі такої типологізації він зауважує: мета етнічної ідентифікації залежить від способу усвідомлення індивідами належності до етносу. Як правило, вона утилітарна, розглядається через матрицю користі для етносу, комфортного стану та прагнення до стабільного існування. Проблема етнічної самоідентифікації, на думку грузинського етнолога Г. Нодії, виникає перед людиною не стільки як пізнавальна, скільки як практична. “Психологічний засіб від знеособлення вона дістає, ідентифікуючи себе із певною етнічною спільністю” [181, с. 36].

В завдання даної праці не входить докладний аналіз феномена етнічності та ідентичності. Однак у коло цього аналізу підпадає поняття етнічної спільноти, народу та нації. Одними з перших до наукового обігу термін “етнічна спільнота” ввели етнографи М. Левін і М. Чебоксаров [147, с. 87-135]. Етнічна спільнота визначається ними як група людей, що історично склалася й поєднана спільністю території свого формування, мови й культури. Водночас, ці дослідники вважали, що поняття “етнічна спільнота” ширше за поняття “народ”, бо воно позначає сукупність близьких за мовою й культурою народів. Розмитість терміна “етнічна спільнота” відзначив австрійський соціолог Е. Франсіс і швейцарець А. Дамі у статті “Визначення етнічної спільноти”. Етнічна спільнота, зазначили вони, нерідко ототожнюється з етносом або нацією, а її ознаками вважаються етнічна самосвідомість, мова, культура, територія, форма соціальної організації або прагнення до її створення [296, с. 12]. Передумовою формування етнічної спільноти, за С. Токаревим, є “певні соціальні зв’язки: спільність походження, мова, територія, державна належність, економічні зв’язки, культурний уклад та релігія”. Аналіз багатьох досліджень дозволяє припустити, що термін “етнічна спільнота” дедалі

частіше поступається місцем поняттю нації, тлумачення якого на сьогодні також залишається неоднозначним. У цьому зв'язку нагадаємо, що на початку ХХ століття австрійські науковці О. Шпрінгер і О. Бауер висунули теорію про національний характер як найважливішу ознаку нації. Відзначивши “інтегративну роль спільності мови” у формуванні нації, О. Бауер наголошував на тому, що деякі нації говорять однією мовою, однак належать до різних народів, а деякі взагалі не мають власної мови. Звідси його висновок, що нація – “це сукупність людей, пов’язана спільністю характеру на підставі спільності долі”. Як зазначає А. Баронін, нація ґрунтується насамперед на соціальному принципі, для неї характерні внутрішня згуртованість і високий рівень національного самоусвідомлення [296, с. 11-13]. Можна погодитись з тим, що етнос набуває ознак нації тоді, коли усвідомлено прагне до власної державності. На жаль, сьогодні існує “хаос дефініцій” щодо поняття “нація”. Не можна нехтувати тим, що в різних культурах поняття “нація” вживається для позначення різних спільнот. Нація як етнічна спільність – доволі розмитий феномен. За умов модернізаційних процесів нація – це насамперед інтегрована спільнота, де держава виступає в ролі артикулятора спільних інтересів.

Міграція, зони прикордонної “міксації етносів”, перекомбінації етнічних ідентичностей, асиміляція одних етносів іншими, розпад одного з етносів, злиття двох етносів в один за умов глобалізації, нових геополітичних викликів спричиняють актуалізацію етнічної ідентичності. Наша особистісна парадигма: етнічна ідентичність ґрунтується на системі об’єктивних ідентифікаторів – расових, культурних, психологічних. Можна припустити, що основою розрізнення етнічної і національної ідентичностей є відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Об’єктивні корені етнічного, за формулою С. Рибаківа, лежать у підсвідомих структурах самої особи. Об’єкт національної ідентичності лежить у соціумі, національна ідентичність локалізується в свідомості [181, с. 45,46].

Етнічна складова ідентичності, за І. Вільчинською, “засіб усвідомлення своєї єдності, спільності походження, історичної долі, культури, комплексу стереотипів, свідомості й поведінки з певною етнічною спільнотою” [151, с. 43]. Вона застерігає – надмірна

актуалізація етнічності закономірно призводить до обмеження прав особистості, етнічного домінування, поділу на “своїх”/“чужих”.

Аналізуючи процес формування об’єктивних коренів етнічної ідентичності, “соціалізацію зсередини”, етнологи О. Волгонова та І. Татаренко виділяють такі фази:

– етнодиференціація, в межах якої відбувається усвідомлення особливостей своєї спільноти, відмінностей “ми” /“вони”.

– утворення гетеростереотипів: формуються національний характер, “модальна особистість” або “етноіндивідуальність”.

– формування національного ідеалу: відбувається оцінка свого етносу, його суспільного призначення, формування його ціннісних орієнтацій [151, с. 48].

Небезпеки, породжені самоідентифікацією на етнічній основі, виявляються в “етнічній маргінальності”. Увібравши в себе несумісні культурні цінності, маргінал втрачає власну систему особистісних цінностей, що спричиняє розколотість та амбівалентність свідомості:

– моральну амбівалентність: “розірваність” свідомості між культурами, мовами;

- усвідомлення себе космополітом: “етнічний нігілізм”;

- самоідентифікація себе з іншими етносами: “подвійна, потрійна етнічна свідомість”.

Щодо інтегративності категорії, “національна ідентичність” безпосередньо залежатиме від того співвідношення етнонаціонального і загальногромадянського змісту, який у неї буде закладено. Якщо відмежувати від неї “етнічну ідентичність” як самостійну категорію, то для національної ідентичності лишається дві ніші: “одна – та, яку ми вкладаємо в поняття “національна свідомість” чи “національна самосвідомість”, тобто демонстрація прихильності до національних цінностей; інша – та, яка виникає на основі усвідомлення особою чи групою спільноти долі, а свій головний вияв знаходить у горизонтальній ідентифікації членів спільноти як співгромадян” [181, с. 47].

В умовах сегментованості соціуму, різноспрямованості устремління, налагодження міжнаціонального діалогу гостро ставиться питання вироблення нових ідентифікаційних стратегій. Це потребує подальшого наукового осмислення феномену ідентичності, її діалек-

тичного зв'язку із суспільством, між суб'єктивною та соціальною реальностями. На погляд П. Бергера та Т. Лукмана, ідентичність у великою мірою формується соціальними процесами. І, навпаки, ідентичності “реагують” на дану соціальну структуру, підтримуючи, модифікуючи чи навіть переформовуючи її [14, с. 173].

Зауважимо, що політологи класифікують кілька рівнів ідентичності. Заслужують на особливу увагу наукові висновки Л. Нагорної про те, що на першому рівні перебуває базова ідентичність – у це поняття вкладається особистісне самовизначення. Другий становить система соціокультурних ідентичностей – національних, професійних, вікових, гендерних, релігійних та інших. Третій рівень – транснаціональна, глобальна ідентичність. Взаємодіючи між собою, ідентичності створюють певну ієрархію, яка буває різною, залежно від політичних та соціокультурних умов [181, с. 28].

Визначення критеріїв, які лежать в основі процесу ідентифікації й усвідомлення ідентичності, актуалізує питання про систему ідентитетів. Поняття “ідентитету” український етнополітолог М. Шульга розуміє не лише як сукупність, а й як єдність спільноти. Він тлумачить ідентичність як нерозривний зв'язок особи зі спільністю, ототожнення людиною себе із певною суспільною групою, вкоріненою в духовному світі особи системою цінностей, ідеалів, норм відповідної спільності [312]. Він розглядає особу як “єдність і комплекс ідентитетів”: етнічних, класових, професійних, вікових, мовних, політичних, релігійних. Отже, ідентичність – динамічна в історичному та соціальному вимірі категорія. Як зазначає Т. Кузьо, вона завжди перебуває у процесі зміни, адаптації та формування. І тому її варто аналізувати як в історичній ретроспективі, так і майбутній перспективі [367, с. 148].

У площині досліджуваних нами питань особливе значення мають фундаментальні монографії Л. Нагорної, у яких висвітлюється широкий спектр проблем, що стосуються національної, соціокультурної ідентичностей як категорій соціогуманістики і як політико-культурної реальності [181; 182; 183]. У них вона окремо наголошує на неприпустимості одномірного погляду на ідентичність як на набір постійних рис та ознак, оскільки він дає неадекватне розуміння такого динамічного феномену, як національна ідентичність. Ідеться про розрізнення

етнічної і національної ідентифікації. Той факт, що майже всі громадяни України були народжені у СРСР, а деякі й досі вважають себе “радянськими”, не означає, що інші ідентифікуватимуть себе так само. Отже, національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежить від усвідомлення суб’єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних вартостей, які є вторинними для етнічної ідентифікації та, як правило, стали [181, с. 43-44].

Підкреслюючи феноменологічність етнічної та національної ідентичності в системі ідентичностей, вважаємо неприйнятним положення про те, що вона “сперечається” з класом, релігією та місцевими ідентичностями, а її основна слабкість у відсутності гомогенності – етнічної і соціальної. Національна ідентичність як усвідомлення своєї національної належності не вимірюється за критерієм гомогенності – гетерогенності. Самоідентифікація з певним етносом є основою етнічної ідентичності. У феномені етнічної ідентичності поєднані ірраціональне (неусвідомлювана, іманентно властива етносу психологічна єдність та компліментарність) та раціональне (свідома ідентифікація як вибір на основі визнаної причетності до спільноти).

Етнічна група як частина етносу є складовою поліетнічної нації та зберігає свою етнічну ідентичність завдяки основним ідентитетам. Ними виступають: компліментарність, усвідомлення спільності походження, історичної долі, біофізична та культурна характеристики, комплекс стереотипів свідомості та поведінки тощо.

Визначаючи специфіку та параметри етнічної та національної ідентичності, Л. Нагорна стверджує, що сучасні уявлення про їхню роль і місце складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму. Підвищення мобілізаційної ролі етнічної ідентичності наприкінці ХХ ст. пов’язують із реакцією суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривленим відображенням у ній поділу націй на “бідні й багаті”, посиленням соціальної конфліктності в умовах перехідних економік, розвитком транспортних комунікацій і засобів зв’язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор [181, с. 31].

Етнічна спільнота на певному етапі політизації може створити націю, в основі якої лежить прагнення до політичного самовизначення й суверенітету, конституювання через інститут держави. А оскільки ці політичні інтереси можуть бути спільними для цілої групи етносів, що проживають на даній території, то сучасні нації, як правило, є поліетнічними. Тобто, субстратом нації є етнічна спільнота, а ідентитетом – політичні та громадянські цінності.

У науковому пошуку ідентитетів національної ідентичності Д. Міллер визначає такі найважливіші аспекти. По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, прагнуть продовжувати спільне співіснування. По-друге, спільне історичне минуле (не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє. По-третє, спільні дії та рішення, досягнення. По-четверте, постійне проживання в одній країні, спільна Батьківщина і держава: територіальний елемент, який скріплює зв'язок між нацією і державою як політичним інститутом. По-п'яте, матриця “національного характеру” [173, с. 85-90].

На відміну від етнічної ідентичності, де головний ідентитет – усвідомлення спільного походження та спільних інтересів, у національній ідентичності цю функцію виконують культурні та громадянські, політичні цінності – національні традиції, інтереси. Це підтверджує динамізм національної ідентичності.

Ідентитети, що лежать в основі національної ідентичності, як рухливі феномени, набувають більшого чи меншого значення залежно від конкретних історичних обставин. Як зазначає Т. Кузьо, метою націоналістичних рухів зазвичай є здобуття державної незалежності, досягнення національної єдності, формування національної ідентичності. Ознакою сучасних націй є й те, що національна ідентичність і громадянське суспільство тісно взаємопов'язані. Він вважає, що у Східній та Південній Україні “аморфні ідентичності не є провідними у формуванні національної ідентичності в цілому та громадянського суспільства, нації-держави як умови демократії”. Водночас висновки Т. Кузьо про українську націю як “культурну і політичну спільноту” суперечать його ж тлумаченням українського націотворення як “суміші громадянських та етнічних елементів” [367, с.147]. Національна ідентичність потребує “батьківщини” як схованки

історичних спогадів, а “історична пам’ять є центральним компонентом національної ідентичності”. Колективна пам’ять, міфи та й спільна історія є суттєві маркери для консолідації “гетерогенної популяції у єдину політію та націю”. На його думку, етноси заповідають міфи, символи, цінності, спогади, традиції і територію, що мають бути використані у формуванні нової модерної нації. “Без цього, основа для створення нації тоненька, а завдання є геркулесовим...” [367, с. 148,149].

Тут ми солідарні з І. Кресіною: “твердження про етнічні міфи як консолідуючий чинник нації не має рації”. За нею, “історична пам’ять і національна міфологія є не конструктивними елементами національної ідентичності, а підсилюючими чинниками, своєрідними каталізаторами національної свідомості в цілому” [131, с. 103,104].

У процесі конструювання політичної нації, наголошує Д. Міллер, особливу вагу мають національні інтереси, які уможливають мультикультурність в суспільстві. Ідеться не про “переплавлення”, культурну асиміляцію, а про збереження полікультурності. Він зазначає, що поліетнічність є свідченням національної могутності політичної нації, втіленням “єдності у багатоманітності”. Погоджуємося з позицією Д. Міллера, що нація – “політично активна спільнота людей, ... як основне джерело влади й суверенітету” [173, с. 98].

В осмисленні еволюції феномену ідентичності цілком слухними видаються міркування М. Шульги. Зокрема, що процес “уніфікуючої раціональності” в одних культурах завойовує обширні ареали, асимілюючи їх, а в інших вступає у конфлікт з традиціями, цінностями, механізмами відтворення соціального досвіду. Особистісна ідентифікація “еволюціонує від несвідомого оволодіння нормами, цінностями, культурою до свідомого, раціонального, вільного вибору” [340, с.137].

Ідентифікаційні конструкти виокремлює В. Котигоренко. За його науковою версією, “етнічна ідентичність індивіда (“Я”) постає як результат і вияв самоототожнення його з групою (“Ми”), що вирізняється певними етномаркерами (етноідентифікаторами). Останні, як і сама група, можуть одночасно сприйматися і як об’єктивні, і як суб’єктивні феномени. У першому випадку визнається, що етнос, незалежно від будь-чиїх уявлень про нього, є спільнотою, якій властиві історично сформовані відносно стійкі мовні,

релігійні, звичаєві, поведінкові та інші пов'язані з духовною і матеріальною культурою характеристики-властивості. В разі погляду на етнос з позицій суб'єктивності – він постає утворенням, що існує в уявленнях людей про нього і про наявність у цього утворення вищезначених етнічних характеристик-властивостей або частини з них” [80, с. 44].

Розширені соціальні та політичні зв'язки етнічної спільноти в сучасних умовах модернізації посттоталітарних суспільств не можуть докорінним чином змінити сутність етнічної ідентичності. А власне вона є підґрунтям сучасної політизації етносів та численних міжетнічних конфліктів, які змусили етнополітологів переглянути соціологічні й модернізаційні концепції, що ігнорували саме біогенні та історико-культурні домінанти. Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників вважають, що етнічна ідентичність є результатом самоідентифікації (як особистісної, так і групової). В основі самоідентифікації лежать різні біологічні, географічні, соціокультурні ідентитети – як традиційні характеристики (стереотипи поведінки, расові, мовні, психічні тощо), так і нові, які є продуктом соціалізації та політизації етнічності. Таку ідентичність слід сприймати як цілісну єдність суб'єктивного і об'єктивного, раціонального та ірраціонального, успадкованого і набутого досвіду етнічної спільноти. Проте, на відміну від інших ідентичностей, насамперед національної, головним ідентитетом тут залишається усвідомлення спільного походження – біогенного, географічного, історичного, культурного та спільних інтересів.

Отже, звертаємо увагу на посилений науковий інтерес та чисельність визначень феномену “етнічність” та “ідентичність”, які попри свою багатоманітність, недостатні для усвідомлення їхньої суті. Аналіз наукових праць сприяв власній класифікації ідентичності (етнічної та національної) за такою схемою: існують етнічна, політична, громадянська та культурна ідентичності, що притаманні двом протилежним типам нації, які конструюються відповідно до обраних ідентитетів (конструктів). Якщо серед обраних ідентитетів домінують мова, релігія, традиції, йдеться про культурну, або етнічну, націю. На протигагу політична (громадянська) нація надає перевагу громадянству, конституції, ідеології, політичним інститутам як головним конструктам національної ідентичності. Така біполярна схема є, безумовно, антагоністичною. Так, замкнена

система культурної нації протистоїть відкритій системі політичної (громадянської) нації. Звідси можна констатувати, що кожна нація – це складна матриця, яка в процесі свого формування визначає домінуючими різні ідентитети національної ідентичності за певних історичних обставин. Мета полягає у виборі для кожної нації індивідуальних ідентитетів національної ідентичності, найбільш природних та відповідних для даної нації, що сприяють її гармонізації та прогресу.

Зокрема, українська ідентичність, якщо винести за дужки короткий період національної революції середини XVII ст., була скоріше становою, релігійною, регіональною, міжнаціональною. Лише у XVIII ст. усвідомлення старшинською елітою своєї єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей, створення власного історичного міфу, вихід за межі етнорелігійної ідентифікації спричинив у середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини процес формування національної ідентичності, характерної для сучасної нації [231, с. 115].

Українська національна ідентичність проходить складний і суперечливий процес становлення. Її ознаками є амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей, етно-психологічні та мовно-культурні деформації. За спостереженнями В. Котигоренка, у процесі та після державної суверенізації України використання назви і самоназви “українці” у традиційному етнічному розумінні дедалі частіше супроводжується її використанням у розумінні цивільному – на означення громадян не тільки власне української, а й іншої етнічної належності. Така амбівалентність реалізується через конфлікт, зняття/гармонізацію особами іншої, ніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя: між їх самоототожненням зі “своєю” етнічною групою і визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи [80, с. 34]. Означене протиріччя виявляється в індивідуальній і груповій свідомості та суспільній поведінці громадян у ситуаціях, коли вони мусять робити певний соціальний вибір.

Уявлення, що етнічно орієнтована ідентичність обов’язково має бути домінантною в ідентифікаційній системі, зазвичай продиктована політичною кон’юнктурою. Прогресивний розвиток

нашої країни вимагає безконфліктного поєднання спільної громадянської та етнічної, регіональної, релігійної ідентичностей. Подобається нам чи ні, але “розмиваючими” чинниками виступатимуть виклики глобалізації, процеси соціальної стратифікації та пов’язана з ними пересегментація соціуму.

Ризики дестабілізації породжені багатогранністю процесів ідентифікації та політико-ідеологічним забарвленням процесів національної консолідації. Ключ до оздоровлення непростой української ситуації, на наш погляд, слід шукати в усвідомленні гострої необхідності приведення до “спільного знаменника” функціонуючих у суспільстві ціннісних конструктів. Утілення цього завдання повинно максимально враховувати специфіку реалій політичного розвитку, багатоманітність культурних, етнічних, конфесійних взаємин в Україні.

2.2. Етнополітична мобілізація та етнізація: конфліктні параметри

Кінець ХХ – початок ХХІ століття демонструє переконливі зразки того, що етнічний чинник є джерелом напруженості. Дедалі більшої актуальності набуває здатність етнічності політизуватися та закладений у цьому мобілізаційний потенціал. За характеристикою відомого дослідника етнополітики Дж. Ротшильда, політизація етнічності є продовженням процесу етнічного ренесансу на якісно іншому, вищому рівні, після символічного, культурного та структурного. Можна говорити про етнополітичний ренесанс як про процес відродження етнічної свідомості та вихід на арену політичного життя етнічних груп [371, с. 6].

Б. Андерсон, який розробив оригінальну теорію націй, констатував очевидність сучасних реалій ще двадцять років тому: давно вже напророчений “кінець ери націоналізму” ніяк не збирається наставати, а національний статус і надалі залишається загальновизнаною вартістю політичного життя [2, с. 19]. І хоча процеси глобалізації набувають дедалі більшої інтенсивності, що, здавалось би, мало поставити під сумнів вартість національного статусу (держави, спільноти, особистості), ми маємо можливість спостерігти нові прояви націоналізму, міжетнічних зіткнень,

конкуренції різноспрямованих ідентичностей. Усе це розвіює поширені свідомісні ілюзії щодо асиміляції націй.

Констатація Б. Андерсона віддзеркалила явище, на яке ще у 60-70-х роках ХХ ст. звернули увагу дослідників західні вчені (Д. Белл, Й. Глейзер, Д. Мойніхен, Е. Сміт та ін.) – явище “етнічного відродження” або “етнічного ренесансу”. Воно виявилось притаманним не тільки (а може, і не стільки) молодим незалежним державам, скільки розвиненим індустріальним країнам, у яких, здавалося б, етнічні проблеми мали відійти на периферію суспільного інтересу. Проте саме в розвинутих країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, етнічна рефлексія набула значного піднесення.

Кінець ХІХ – початок ХХ століть дали чимало прикладів виникнення таких ситуацій, як зміцнення національних кордонів, які з часом стали й кордонами наднаціональних утворень (наприклад, Польща, Румунія, Угорщина, котрі увійшли до Європейського Союзу); розпад Радянського Союзу та Югославії; новітні процеси у контексті грузинсько-російських відносин.

У “вибуховій” формі хвиля етнічного ренесансу охопила країни соціалістичного табору. Поділ багатограного етнополітичного організму “Радянський Союз” на п’ятнадцять окремих етнополітичних організацій, які у складі однієї держави становили етносоціальні організми, зумовив етнополітичний ренесанс титульної етнічної спільноти й етнокультурне відродження у середовищі меншинних етнічних спільнот. Результатом цього стали укріплення, принаймні прагнення до цього, кордонів та атрибутів нових етнополітичних організацій, динамізації етнічностей, які перебували на їх територіях, що виявилось у пожвавленні етнокультурного життя етнічних спільнот [78, с. 16,17].

Особливості “східних” або центрально-східно-європейських національних рухів та процесів націотворення аналізують дослідники – Г. Кон, М. Грох, Е. Сміт, Е. Гелнер та інші. Зауважимо, що на відміну від західного країн, “східний” етнічний ренесанс викликав суттєву зміну етнічної ієрархії багатьох країн. Представники деяких народів перетворилися з етнічних меншин, які, як правило, не мали власної держави, на державні нації. Натомість інші етнічні групи зазнали “пониження” свого політичного статусу, перетворившись на етнічні меншини. Такі тектонічні зрушення не могли не зачепити

інші етнічні групи, які, власне, не змінили свого статусу, але активізували діяльність щодо захисту своїх прав.

Так, на думку М. Обушного, зростання активності меншин, утвердження їхніх позицій як суб'єктів етнонаціональної політики не в останню чергу зумовлене входженням у нову завершальну стадію націостановлення, яка розпочалася зі здобуттям Україною незалежності. При цьому автор стверджує, що об'єктивно в цьому процесі етнічним українцям відведена роль головного суб'єкта етнонаціональної політики. Саме етнічні українці покликані сприяти культурно-національному відродженню національних меншин, які, як і українці, є повноправними суб'єктами етнонаціональної політики. За таких умов між етнічними українцями та меншинами, що мешкають в Україні, формується складна система суб'єктно-об'єктних відносин, яка потребує державного регулювання [84, с. 178]. Отже, йдеться про процес формування національної держави, від чого залежить доля етнічних меншин, що, відповідно, стимулює їхню активність.

Чеський дослідник М. Грох звертає увагу на інші обставини, а саме – на ситуацію “розпаду звичного режиму”, яка стимулювала актуалізацію етнічного чинника. В умовах руйнування старих відносин та зростання відчуття невпевненості етнічні меншини починають вбачати в спільності мови та культури певну абсолютну визначеність, недвозначну і очевидну цінність. Мова знову виступає у ролі фактора інтеграції в сегментованому суспільстві. Він зазначає: “Якщо суспільство знаходиться у стані занепаду, то нація виявляється своєрідним останнім притулком”. Питання національної ідентичності виконує компенсаторну функцію за умов втрати соціальної стабільності [326, с. 140].

Російський етнополітолог В. Тураєв на підставі російського досвіду 90-х років минулого століття робить несподіваний висновок щодо зв'язку етнічного ренесансу з демократизацією: “Будь-яка демократизація життя суспільства (економіки, політичного ладу, духовного життя і т. ін.) обов'язково провокує етнічність” [151, с.10]. Це спричинене тим, що російська “демократизація” кінця ХХ – початку ХХІ ст. (як й українська) має специфічний характер. По-перше, вона зумовлена власне розпадом СРСР, що провокувало етнічні процеси; по-друге, процесами криміналізації суспільства, формуванням кланово-олігархічних структур тощо. Не

можна погодитися з такими зауваженнями, оскільки демократизація сприятиме формуванню почуття громадсько-політичної, а не етнічної єдності, а вияви авторитаризму сприятимуть абсолютизації етнічного маркера.

Інтенсивність національних почуттів багато в чому залежить від політики, від ступеня її відкритості стосовно інших народів або, навпаки, від міри концентрації на власних проблемах і пошуках ворога. За умов системної кризи суспільства, розпаду держави відбувається політизація етнічності, яка є основою досягнення політичних цілей. Цей процес розвивається за принципом “ланцюгової реакції” та “сполучених посудин” і, як правило, призводить до загострення міжетнічних відносин, до боротьби за перерозподіл влади, та як наслідок, до виникнення феномену “етнополітичної мобілізації”.

Поняття “мобілізація” широко застосовується в соціології суспільних рухів, у політичній лексичі тощо. К. Дженкінс, узагальнюючи його тлумачення, визначає мобілізацію як “процес, за допомогою якого група одержує і використовує ресурси для досягнення поставлених цілей”. Аналіз процесу мобілізації, за К. Дженкінсом, передбачає такі складові: 1) виявлення ресурсів, що перебувають в розпорядженні групи до початку процесу мобілізації; 2) аналіз процесу використання цих ресурсів; 3) аналіз “неможливостей” збільшення ресурсів, що перебувають під контролем групи [7, с. 65].

Деякі аналітики вважають, що етнополітична мобілізація – процес у якому група, що належить до однієї етнічної спільноти, у боротьбі за політичну владу і лідерство з членами інших етнічних спільнот або з державою маніпулює етнічними звичаями, міфами, символами з політичною метою, використовуючи цей ресурс задля “віднайдення” спільної ідентичності.

Ідеться про зусилля центральної влади, спрямовані на насадження етнічним меншинам стандартизованих культурних елементів, яке здійснюється в умовах етнізації політики держави. Етнічна еліта, яка контролює ресурси, порушує паритет інтересів “своїх” і “чужих”, що призводить до відходу від моделі “громадянської держави”. За Р.Брубейкером, у ній завдяки сповідуваним ліберальним цінностям і визнання елітою етнічності категорією індивідуальних прав громадянина самість “чужих” не перетво-

рюється в об'єкт державної політики [167, с.139]. Натомість, концентрація уваги влади на "іншості" громадян завершує виникнення "держави, яка націоналізується". Її етнополітика нерідко призводить не до гармонізації стосунків груп, а навпаки – політизації упосліджених етнічностей [45, с. 40].

У структурі етнічної мобілізації перша фаза – "заклик" або "внутрішній ресурс мобілізації". А процес реалізації внутрішніх ресурсів складається з етапів:

- конструювання і мобілізація "народності";
- політизація етнічної спадщини;
- "етнічне очищення".

Конструювання й мобілізація народності є відтворенням інтелектуальною елітою властивих своєму етносу традицій, звичаїв, мови, їх популяризація заради відновлення етнічної ідентичності. На думку деяких політологів, "ленінська національна політика" радянської держави спричинила реалізацію цього етапу народами СРСР у форматі "нав'язування етнічності".

Відповідно концепції Дж. де Воса, етнічність – це форма ідентифікації, звернена в минуле, що втілюється в культурній традиції даної групи. Знаходячи етнічну ідентичність, індивід відновлює й культурно-історичну пам'ять, історичні корені, зв'язок із традицією, відчуття наступності між поколіннями [296, с.11-13]. Однак американський політолог С. Хоффман, припускає, що національну мобілізацію не можна трактувати виключно як "патологічний заклик до базових інтелектів агресивного толку або до примітивних захисних механізмів", які є формою негативної мобілізації [283, с. 89].

На етапі політизації етнічної спадщини історичний досвід етносу стає значним політичним ресурсом. Те, що раніше було традицією, стає зброєю в культурній та політичній боротьбі за відтворення національної державності. Формулюючи основи "історичної соціології національної ідентичності", Е. Сміт простежує зв'язок між формами ідентичності і доводить, що багата етноісторія може правити за фокус культурної політизації". Він переконаний, що "рухи, які не можуть висловлювати свої претензії на існуванні тривалих культурних традицій, намагаються відкрити або "анексувати" чужі історії й культури, щоб забезпечити собі

культурну спадщину, без якої жоден націоналізм не може знайти визнання” [279, с. 140].

Отже, вишукуються глибокі історичні корені свого етносу, створюється “героїчна історія народу”, постаті минулого стають “національними героями”. Етнічну спільність, її культуру на цьому етапі перетворюють на абсолютну цінність, яка потребує захисту від чужих культур, тобто вона має залишатися “чистою”. Представники такої культури мають бути захищені від “чужого”, яке формується за допомогою образу “ворога”. Вказуючи на небезпеку, яка виходить з такого перебігу обставин, Л. Нагорна акцентує увагу на тому, що етнодомінантна, законсервована ідентичність проявляє себе ворожістю та агресивністю, а й за певних умов насильством щодо “інших”, “не наших” [183, с. 28-30].

Позитивно або негативно забарвлені образи або стереотипи “інших” етносів завжди існували в масовій свідомості народів. Так, на думку А. Здравомислова, російська національна свідомість сьогодні обов’язково містить сталі, законсервовані образи німців, англійців, американців, французів, євреїв. На протилежному “полюсі сприйняття національною свідомістю” стереотипів інших (етносів – *Авт.*) “розташовані народи Росії та найближчого зарубіжжя” [86, с. 40].

Загалом же етнічні стереотипи сприймаються членами групи як оптимальний стандарт, як норми взаємин і способу життя. За Г.Солдатовою, етнічний стереотип – це узагальнена система вербальних ознак, що мають свою структуру, та частина психологічних знань про світ, яка відбиває відмінності між народами. На основі дихотомії “ми”/“вони” в структурі етнічного стереотипу виділяються два основні компоненти. Це автостереотип – сукупність атрибутивних ознак про справжні або уявні специфічні риси власної етнічної групи; і гетеростереотип – сукупність атрибутивних ознак про інші етнічні групи. Якщо групові автостереотипи здебільшого монотонно позитивні, то гетеростереотипи мають значно ширший емоційний діапазон [182, с. 40].

При цьому у конкретній національній свідомості складається своєрідна ієрархія образів інших національних спільнот. Однак перетворення етностереотипу на “образ ворога” можливе, коли він спекулятивно використовується в політичних цілях. Не випадково

Е. Касиррер наголошував, що “сучасні політичні міфи – це штучні утворення, створені вмілими та ловкими майстрами” [342, с. 27]. “Образ ворога” застосовується владною елітою для відволікання масового невдоволення, яке виникає внаслідок неефективної державної політики. Він є ефективним інструментом політичного маніпулювання в соціумі. С. Хоффман, звертаючи увагу на роль “інших” у процесі конструювання німецької національної ідентичності, зазначає, що “образ ворога відігравав роль інтегратора протягом усієї історії німецького народу і державності, він є “константою німецької ідентичності” [283, с. 110].

Фактор “іншого” мобілізує націю до пошуку нових стимулів національної єдності. Образ зовнішнього “ворога” зазвичай доповнювався образом “ворога внутрішнього”, що руйнувало єдність спільного “ми”. Іншими словами, формування “образу ворога” – це вияв процесу архаїзації масової свідомості і, водночас, засіб увільнення від соціальної відповідальності. Такий конструкт ідентичності виконує компресорну функцію. У контексті зі зказаним, Д. Растроу констатував, що “націоналістична риторика найчастіше лунає з вуст тих, хто найменше впевнений у своєму почутті національної ідентичності” [5, с. 120]. Образ ворога міфологічний, ефективний, тому різко обмежує можливості раціональної поведінки, перешкоджає усвідомленню загальних інтересів, усього, що могло б сприяти об’єднанню зусиль двох сторін. Це стосується образу етнічного ворога, оскільки основа етнічних відносин, як влучно зазначив Л. Гумільов, лежить за межами сфери свідомості, “вона в емоціях: симпатіях – антипатіях, любові – ненависті” [52]. Акцент зроблено виключно на протиставленні, що диктує тверду логіку односторонніх дій проти ворога. Ескалація психологічної ворожості веде до повної дегуманізації образу ворога. У цій ситуації, за словами Т. Гіббсона, неможливі будь-які форми співробітництва між сторонами протистояння, можлива тільки “війна проти всіх”.

Ця логіка розвитку властива усім видам етнічного націоналізму, який виступає головним агентом етнополітичної мобілізації. Так, С. Олзар і Дж. Нейдж виділяють чинники впливу на процеси етнічної мобілізації:

– урбанізація соціуму, що загострює конкуренцію між представниками різних етнічних груп;

- індустріалізація, яка загострює етнічну конкуренцію;
- економічний прогрес периферійних районів, зон одної етнічної групи – потенціал для виникнення етнічних рухів;
- радикальна заміна політичного статусу етносів, як правило, впливає на етнічну свідомість й зумовлює етнополітичний рух [345, с. 156].

Зважаючи на такі чинники етнічної мобілізації, Е. Гобсбаум припускає, що “націоналістичні рухи укорінюються перш за все в тих регіонах, де модернізація вже достатньо себе проявила, щоб породити проблеми, але не достатньо просунулася, щоб запропонувати їх розв’язання” [376, с. 55].

Ще понад двадцять років тому поняття “націоналізм” асоціювалося з антирадянськими рухами й ідеологіями, а отже, мало виключно негативний вимір та розглядалося лише в межах опозиції “пролетарський інтернаціоналізм”/“буржуазний націоналізм”. Зрозуміло, що партійна суспільна наука визначала, що націоналізм ґрунтується на визнанні пріоритету національного фактора в суспільному розвитку над соціально-класовим. Визодячи з цього – проведення будь-яких власне етнологічних досліджень загрожувало вченим потраплянням до табору “націоналістів”. А основою радянської національної політики було беззастережне сталінське тлумачення нації. За радянських часів науковцям так і не “дозволили” засумніватися у науковості сталінської методології – ототожнення етнічного і національного, що стало критерієм виняткового догматизму радянської політики в сфері національних відносин.

Отже, в той час національна політика була амбівалентною, внутрішньо суперечливою, а тому приреченою на невдачу. З одного боку, існувала офіційна доктрина дружби народів, яка, звичайно, сприяла мирному співіснуванню народів протягом кількох десятиліть. З іншого, серед “малих” етносів владою “вирощувався” феномен етнічного націоналізму. Оскільки тодішнє керівництво впроваджувало відразу дві абсолютно протилежні тенденції: інтеграцію суспільства в громадянську націю – “єдиний радянський народ” і відродження та розвиток “малих” етносів, створення автономних республік.

Заради справедливості зазначимо, що у реалізації першої з зазначених тенденцій радянська влада досягла результатів. “Дружба

народів” не була фікцією: радянська влада створила історичний феномен – “нову історичну спільність людей”. Ця спільність “демонструвала” себе не тільки у пов’язаних економіках, але й у міцних культурних цінностях, професійних, людських зв’язках. Разом з цим вона створила культурні й ідеологічні кордони, які набули негативного забарвлення, заклали підмурок кризи СРСР, призвели до конфронтаційного конструювання ідентичностей на початку 90-х років ХХ ст. Відродження “малих” націй було закономірним результатом нерозрізнення етносу і націй як у теорії, так і практиці національного будівництва Радянського Союзу. Влада склала “перелік націй”, а це стало “міною уповільненої дії” – сприяло актуалізації місцевих етнонаціоналізмів.

Національна ідентичність за СРСР вибудовувалася на засадах соціалістичної свідомості, що формувало громадян із нечіткою самоідентифікацією та розмитими ціннісними пріоритетами. Основою федералізму став націоналістичний постулат: “одна нація – одна держава”. Крім того, федеративні кордони були обумовлені етнічним критерієм. Наприклад, автономії конструювалися тільки для двох народів – Кабардино-Балкарія, Карачаєво-Черкесія, Чечено-Інгушетія та ін. Виникнення Узбекистану і Таджикистану породило гостру дискусію між узбеками і таджиками щодо центрів ірано-таджицької культури – Бухари і Самарканда (населених фактично “обузбеченими” таджиками). Показовим є приклад Казахстану, де казахи становлять менше 50% населення; Татарстану, де татар проживає менш 25% населення – в них кордони проводилися волонтаристськи. За таким принципом, історично вірменські області – Нахичевань і Нагірний Карабах – стали частиною Азербайджану. Так само утворювалися Башкирська АРСР, де за переписом 1989 р. частка башкирів становила 22% від усього населення (росіян – 39%). Таким самим способом поділена між Росією й Україною колишня Донецька область, вирішувалася в 1954 р. й доля Криму. Такий самий зовнішньо “керований транзит” пережив Крим в 1954 р., що й спровокувало зниження рівня соціальної єдності, відчуття несправедливості.

Нерідко республіки Союзу створювалися штучно. Наприклад, хакаси і алтайці сформувалися на основі кількох тюркських народів у межах “своїх” областей. У зв’язку з “національним розмежуванням” у Середній Азії киргизи розділилися на киргизів і казахів, а

населення Туркестану, яке раніше вважало себе єдиним “тюркським” етносом, було поділено на узбеків, киргизів і туркменів.

Заради політичної доцільності народи були диференційовані на “соціалістичні нації” і “соціалістичні народності”. Чітко визначалося, який народ уже “доріс” до власної союзної республіки, кому “дозволяється” створити власну автономну республіку або автономну область. Отже, всі етноси були “штучно стратифіковані”. “Унікально-маніакальний”, за визначенням відомого українського історика С. Кульчицького, характер радянського режиму виявився у “кричущому розходженні декларованих гасел з реальними інструментами досягнення мети” [181, с. 136].

Проводилася цілеспрямована політика вищоування “національних кадрів”, які “виросли” й витиснули партійну російську еліту. Спостерігалось “розбалансування” ідентичностей: за “права на самовизначення” відбувся вмілий розіграш етнонаціоналістичної карти місцевими політичними елітами, те, що Б. Андерсон назвав “офіційним націоналізмом” [2, с.184], а Е. Гобсбаум – “урядовою перспективою” [43, с. 59]. Врешті-решт, “національне питання” у межах матриці “радянський народ” зруйнувало Радянський Союз, про що Е. Гобсбаум писав, що комуністичний режим свідомо створив територіальні національно-адміністративні одиниці там, де вони не мали передумов для існування, проводилася унікальна політика культивування етнонаціоналізму офіційною державною владою [43, с. 115]. Певні позитивні зміни в становищі окремих етнічних спільнот за радянської доби не сприймалися ними як задовільні. Не випадково у цьому слушному контексті вбачається заява американського радянолога Р. Пайпса в 1976 р. (на конференції “Національності і націоналізми в СРСР”) про майбутній розпад СРСР, тоталітарне суспільство якого прагнуло до примітивізації ідентифікаційних систем у суспільстві. Незалежним країнам комунізм залишив своєрідну соціально-політичну спадщину – “залишкову радянськість” та “радянську ідентичність” [24].

У контексті з наведеним зауважимо, ціннісний бік національно-державного будівництва є особливо конфліктогенним. Цей потенціал не зник і на пострадянському просторі. Внаслідок адміністративних дій тодішнього режиму в різних сегментах, перш за все духовного життя, були спровоковані конфлікти в етнонаціональній сфері, де компроміси досягаються найважче.

Процеси конструювання, політизація етнічності за нових умов “історичної відповідальності” потребувало політичної мобілізації, за якої етнічний чинник став чинником політичної мобілізації. Конфлікти, за образним висловом І. Васильєвої, є “насильством, що не відає страху власної смерті” [126, с. 270]. Причини їх виникнення, з одного боку, пов’язані з “етнічною ностальгією” (формула В. Котигоренка). А з іншого – відбивають намагання етнічного соціуму адаптуватися до викликів сьогодення.

Феномен етноконфлікту висвітлюється в рамках кількох теорій. За “Тріадою Брубейкера”, посиленню ризику етноконфліктів сприяють такі чинники: процес націоналізації суспільства, яке здобуло незалежність; проживання на території держав етнічних меншин у “стані страху перед маргіналізацією”; зв’язок етнічних меншин зі своєю діаспорою в інших державах [20, с.236].

Теорія “морозильної камери” базується на тому, що Радянський Союз штучно “заморозив” національні прагнення, і коли радянська система розпалася, приховані національні рухи “вийшли на поверхню” політичного процесу. Прихильники саме цієї теорії вважають, що національні рухи призвели до розпаду СРСР. Як будь-яка узагальнююча концепція, кожна з них має вразливі місця. Дж. Ротшильд, наприклад, свідомий того, що в “чистій” формі жодна з визначених ним моделей не існує [371, с. 81]. Концепція Р. Брубейкера влучно узагальнює тенденції етнополітичних процесів та має право на існування. Разом з тим, вважаємо за необхідне констатувати наступне. По-перше, будь-якій демократичній державі, згідно з висновком німецького вченого Е. Яна, об’єктивно властиві етнократичні риси – результат юридичного закріплення статусу державної за однією (в окремих випадках – кількома) мовою та створення центром оптимальних шансів для збереження культурних ресурсів передусім титульним етносом [45, с. 44]. По-друге, структурні елементи його концепції включають й такі, які не завжди залежать від етнополітики держави.

За концепцією етнопідприємництва, національна мобілізація – результат агітації етнопідприємців, які потребували легітимізації політичних претензій [4, с. 118]. Ця теорія поза увагою залишила те, що в пострадянських республіках (особливо в Росії) етнопідприємництво не мало передумов для подальшого розвитку. Росія, Україна й Білорусь виявилися невідповідними для етнопідприємництва.

Хоча у Грузії та Азербайджані етнопідприємці спочатку позитивно сприймалися суспільством, але з часом їх витіснили політичні сили, які у своїй діяльності використовували не тільки етнічний ресурс. У більшості автономних республік СРСР (за винятком Абхазії, Чечні, Північної Осетії) етнопідприємці не змогли “захопити” ініціативу. Тобто, тут стратегія етномобілізації виявилася неефективною.

Після втрати компартією монополії на владу, яка була гарантією миру в багатонаціональних, поліконфесійних регіонах, національні підприємці поступилися владою “держапаратникам”. Ось чому в пошуку причинних зв’язків, що тлумачать конфліктні ситуації в етносфері, необхідно враховувати чинник “місцевого” – місцеві традиції, історію, досвід розв’язання етнічних суперечок. На думку німецького дослідника К. Цюрхера, місцеві локальні інститути спроможні виступати посередниками в розв’язанні конфліктів, забезпечувати рівновагу [319, с. 97]. Безумовно, місцеві інститути спроможні не допустити потенційного насильства, використовувачи соціальні важелі.

Новітні незалежні держави є мультикультурними, а тому вони “мають бути особливо пильними у ставленні до проявів тероризму, які камуфлюються захистом культурних цінностей” [183, с. 117]. Підтримувати міжетнічну “рівновагу”, запобігати культурній уніфікації в них мають державні та суспільно-політичні інститути. Так, у північнокавказьких республіках на початку 90-х рр. ХХ ст. частково вдалося запобігти виникненню етнічних зіткнень шляхом саморегулювання місцевих інститутів. Значну роль у створенні комунікаційних каналів у розв’язанні конфліктних ситуацій відіграло духовенство, інститут “старійшин”, як сталося в Дагестані і Кабардино-Балкарії. Етнічний менеджмент в умовах соціально-політичної трансформації враховує й те, що швидкі реформи, ротація еліт, політика приватизації, розбрати щодо розпаювання орних земель на практиці спричиняють додаткові ризики в поліетнічному суспільстві. А безуспішні спроби останніх років ХХ ст. замінити етнічність громадянськістю призвели до того, що нішу національної ідентичності заповнює етнічна ідентичність. До етнічності звертаються ті, хто не “знаходить” себе у сучасному світі, хто шукає винуватців усіх бід на стороні. Раціонально налаштовані прагматики відчули міфологічність етнічного чинника, а головне – приховану конфронтаційність, закладену в ньому.

Національне будівництво в середині минулого століття супроводжувалося ейфорією (ентузіазм Д. Неру під час “відкриття Індії”). Але іноді модернізація суспільства не тільки не призводить до бажаного прогресу, а й створює спектр руйнівних реакцій, що загрожують руйнуванням ідентичності індивідів. Сьогодні можна спостерігати, як “гіпертрофована” етнічність “нових націй” витіснила “нав’язану” зверху громадянську ідентичність та породила “етнонацію” – політизований етнос [181, с.41].

Як свідчить світовий досвід, у поліетнічному суспільстві активність етнонаціоналістів об’єктивно націлена на сецесію та міжетнічні конфлікти. Як тільки поліетнічна система набуває змісту “багатонаціональної держави” (як це відбувалося у Радянському Союзі), вона приречена на постійну боротьбу з відцентровими силами, активація яких може призвести до розпаду держави.

Процес руйнування поліетнічної держави юридично обґрунтовується правом націй на самовизначення. Як наслідок, виникає протиріччя між принципами самовизначення і територіальної цілісності. На практиці виявилось, що самовизначення одного народу за певних умов може відбуватися за рахунок обмеження прав інших. Е. Гобсбаум підкреслює, що “створення однорідної національної держави являє собою мету, яку можуть здійснити тільки варвари або варварськими засобами” [43, с.105]. Якщо ці процеси відбуваються у формі спроб етнічної суверенізації, вони формують сприятливе середовище для зародження конфліктних відносин. Здобуття політичних свобод уже як таке є умовою появи кризових явищ у суспільних відносинах. Саме в період політичних трансформацій створюються сприятливі умови для тих, хто кидає виклик правлячому режиму. Соціум отримує шанс на більш активне і дієве включення в політичне життя. Для боротьби з чинною політичною елітою опоненти знаходять союзників серед етнічних груп. Досягнення соціальних цілей потребує групової політичної мобілізації. Тому етнічність як універсальний феномен особистісного простору стає дедалі більш значимою. Етнічність набуває форм націоналізму, який стає рухом, що прагне поєднати культуру й державу.

Політизований етнос може втілити у життя ідею нації лише одним шляхом – створюючи “свою” державність. Тоді він стає титульним етносом і остаточно перетворюється на етнонацію. Це

призводить до встановлення етнократії – режиму його політичного панування та дискримінації меншин. Такий тип держави будується на основі етнонаціоналістичної концепції, згідно з якою держава створюється етносом, що домінує на даній території. Права інших етнічних груп формально визнаються, але вони розглядаються як “гості”. Навіть якщо “політизована етнічність не набуває крайніх форм, вона небезпечна наявністю селекції”, що стає додатковим чинником поляризації суспільства та виникнення “гіпертрофії етнічної ідентичності”, яка пов’язана з ігноруванням змін, що зазнають ті або інші етноси [181, с. 41].

Кінець ХХ століття дав переконливі свідчення того, що актуалізація політизованої етнічності в суспільному житті є джерелом довготривалої напруженості. Так, спочатку Грузія прагнула вийти зі складу СРСР, з часом тбіліське керівництво намагалось подолати сепаратизм в Абхазії, Південній Осетії й Аджарії. Абхазія показала приклад організації “чисто абхазького” суспільства, порушуючи права росіян та вірменів. Небезпеки виходили з актуалізації крайньої етнізації, що спричиняло поляризацію суспільства. Мобілізація за етнічною ознакою не потребує усвідомлення спільності інтересів і дає можливість об’єднувати різні соціальні прошарки, коли “нація чи етнічна група постає у персоналізованому вигляді” [181, с.42]. Найбільшого мобілізаційного ефекту етнічний чинник набуває тоді, коли збігається з усвідомленням спільності політичних і національних інтересів. Політизована етнічність в агресивних формах прояву спричинила вбивства людей за ознакою етнічної належності. Кількість жертв етнічних війн в 1990-2000-х рр. сягало десятки тисяч: Філіппіни – 120 тис. осіб, Шрі-Ланка – 25 тис., Боснія і Герцеговина – 200 тис. [114, с.132]. “Арабська весна”, криваві події початку 2012 р. в Тунісі та Сирії дозволили припустити, що політизована етнічність небезпечна, перш за все, селекцією за етнічною ознакою.

Слід визнати, що “національне питання” як спадщина останніх десятиліть ХХ ст., на жаль, перейшло й у ХХІ ст. Принаймні поки що немає підстав сподіватися на певне приборкання етнічного радикалізму з його вимогою “привести у відповідність” політичні й етнічні кордони. Небезпека, що виходить із політизованої етнічності, найчастіше зумовлюється наявністю “кількох правд” етносів, що живуть поряд, цивілізаційні розломи найчастіше

проходять по спірних територіях. За цих умов місцеві еліти користуються такою невизначеністю, обстоючи власні групові інтереси, що породжує небезпеки, спричинені гіпертрофованим етноцентризмом. За певних обставин прагнення утвердити власну ідентичність набуває форм національної мегаломанії, яка перероджується у національний фанатизм та ксенофобію [83, с. 29-30].

Активність відповідних екстремістських організацій, агресивний етнічний радикалізм, етносепаратизм, міжетнічні конфлікти самі по собі – це лише соціальний феномен. Деструктивність не притаманна етносу споконвічно. Феномен етнічної деструктивності – це феномен історичний, що виникає на певному етапі історичного процесу. Абсолютна більшість проблем сучасного суспільства в етносфері безпосередньо пов'язані з конфліктом ідентичностей. Очевидно, що у ситуації цього конфлікту люди фактично стають маргіналами, опинившись у проміжному стані між належністю до свого етносу і належністю до нації, індивіди змушені вибирати між двома ідентичностями, що нерідко може призвести до агресії та радикалізму. Це спричиняє актуалізацію механізму етнічного самозбереження, зростанню рівня етнічної свідомості, накопичення потенціала етнічної деструктивності. До конфліктонебезпечних наслідків можуть призвести, зокрема, агресивні спроби певних радикально налаштованих політичних сил реалізувати свої ідеологічні вимоги. Такий стан свідчить про поступове зростання потенціалу політизації етнічності. Можна передбачити в майбутньому зростання вимог етногруп щодо їх участі у розподілі влади або в сфері їхнього впливу на прийняття етнополітичних рішень.

Отже, джерела етнічного радикалізму пов'язані з виникненням на певному етапі протиріччя між етнічними та політичними принципами структуризації соціосфери. Тому етнічна деструктивність, власне кажучи, є “етнічною”, а етнополітичний конфлікт – саме “етнополітичним”: еліта в ході цього конфлікту може прагнути зовсім не “етнічних” цілей, але використовувати для їх досягнення саме етнічність. Що ж до етнічного радикалізму, то він виявляється у формі етносепаратизму, юніонізму та, власне, міжетнічних конфліктів [114, с. 159].

Сепаратисти і юніоністи апелюють до етнічної ідентичності. Протистояння будується на використанні шовіністичного гасла

“ми – вони”. У цьому разі ворогом виявляється не поліетнічна держава, а домінуючий етнос. Відносини “ми”/“вони” в системі етноцентризму вибудовуються в форматі жорсткого протистояння та “пошуку ворога” [83, с. 30].

Етнорадикалізм виникає в межах поліетнічної держави на основі накопичення деструктивного потенціалу в етногрупах. Зазвичай це відбувається у відповідь на штучні спроби влади “сколотити” єдину націю. Етноси, що стали політичними суб’єктами, вступають у боротьбу за монополію на право вважатися нацією, на роль “титульного” етносу. Політизація етносів у межах однієї держави, як свідчить світовий досвід, часто має провокативний характер. Це виявляється у “ланцюговій реакції”, коли один з етносів, а згодом інші активізуються у політичній сфері. Політизація є об’єктивним процесом, але, водночас, її актуалізація в суспільстві – наслідок політичної діяльності еліт.

Будь-який етнічний конфлікт, війна тамілів у Шрі-Ланці або осетино-інгуський конфлікт, війна за Приміський район у Північній Осетії – все це боротьба націоналістичних еліт за свою етнократичну державність або автономію. Агресивні дії спрямовуються на інший етнос, який є “зайвим елементом” у створюваній етнократичній політичній системі. Відбувається немовби інтерференція двох причин – глибинного конфлікту ідентичностей, що виникає внаслідок націобудівництва і деетнізації, і неминуче присутньої в поліетнічній державі етнічної стратифікації. Така інтерференція різко збільшує потенціал етнічної деструктивності [102, с. 40-49].

Світовий досвід підтверджує, що політизація етнічності зазвичай виникає і розгортається у суспільствах з багатоетнічним складом населення, де між етнічними спільнотами в межах своїх соціальних систем поширені “відносини нерівності”. З боку домінуючої етнонаціональної спільноти вона може призвести до примусової асиміляції, різних форм утиску щодо “чужих”. Насадження етнічним групам стандартизованих культурних цінностей в умовах етнообілізації порушує паритет інтересів “своїх”/“чужих”. За таких умов спостерігається відхід від моделі громадянського суспільства. В ній, завдяки визнання етнічності категорією індивідуальних прав громадянина, за Р. Брубейкером,

самість “чужих” не перетворюється в об’єкт національної політики [45, с.40]. Концентрація уваги влади на іншості громадян – шлях, який призводить не до гармонізації стосунків груп, а до політизації етнічностей. Ієрархія влади, статусу між групами неминуче призводить до конфлікту, який гальмує становлення громадянського суспільства. Він може складатися з етапів:

- актуалізації націоналістичної ідеології;
- порушення культурних та інституційних прав національних меншин;
- етнічне самоствердження через посилення етноцентризму і створення політичних організацій націоналістичного спрямування;
- “мовна суверенізація” та витіснення інших мов з між-етнічного спілкування, у тому числі за допомогою законодавчих механізмів;
- активне відторгнення “чужого”, створення “образу ворога”, до якого належать представники інших етносів, поступове перетворення етноцентризму в шовінізм, а етнонаціоналізму в етнічний радикалізм;
- формування цілей політичної боротьби – від територіальної культурної автономії до повної державної незалежності;
- “війна законів” з центральною владою або економічна суверенізація;
- реалізація фактичної суверенізації контрольованої території, звернення до міжнародних інститутів у пошуках визнання і підтримки свого права на самовизначення;
- створення етнократичної моделі політичної системи.

Зазначені процеси можуть стати передумовою виникнення дилеми у суспільстві “свій”/“чужий”, “ми”/“вони”, яку зазвичай, зумовлює монополізація влади одним із етносів. А це, в свою чергу, відкриває шлях до створення системи нерівності шансів для реалізації етногрупами своїх політичних можливостей і культурних ресурсів.

2.3. Полікультурний мегатренд: небезпеки системних змін

Прагнення етнічного самовідродження і сьогодні залишається потужним генератором процесів етнополітичного ренесансу української нації та етнокультурного ренесансу етнічних меншин.

Триває зростання етнічної самосвідомості представників різних етносів, які прагнуть зберегти свою етнокультурну ідентичність.

Чинники і тенденції змін в етнічній структурі України є одночасно наслідком минулого і продуктом сучасності. Період історичної територіальної розірваності України між двома потужними імперіями – Російською та Австро-Угорською, протистояння християнського і мусульманського світів, взаємопоборювання між християнськими духовними центрами – православним та католицьким, формування різних культурно-ціннісних пріоритетів, цивілізаційних цінностей – центрально-європейських та євразійських, все це спонукало потужні міграційні процеси на українських етнічних землях, становлення мозаїчної етнонаціональної структури українського суспільства. Тобто матриця української багатоетнічності великою мірою визначається чинниками, пов'язаними з її історичним досвідом.

Ми вже звертали увагу на те, що концепція “держави, що націоналізується”, за Р. Брубейкером, стала “ключем” для вивчення діалектики етнополітичних процесів у країнах посткомуністичної епохи. Серед ознак такої держави він визначив: поліетнічність, сегменти якої слугують “матеріалом” для побудови майбутньої нації-держави; поведінку еліти, яка лобює пануючій спільноті посилювати позиції в усіх сферах суспільного життя; поведінку груп, які протиставляються асиміляції і з цією метою домагаються автономії [45, с. 43].

Проблема інтеграції етносів у поліетнічну політичну націю містить чимало складових, серед них на увагу заслуговує питання багатокультурності. Вона трактується українськими вченими як характерний для деяких держав стан суспільства, в якому порівняно сталий розвиток властивий для декількох етнічних культур, які розвиваються за відповідною підтримкою з боку держави. Сучасна Канада, наприклад, протягом останніх десятиріч офіційно декларує теорію та практику багатокультурності на державному рівні. Канадська політика багатокультуральності (*multiculturalism*), що, власне, і дала назву цьому явищу, ґрунтується на офіційному визнанні рівноправ'я культур етнічних спільнот, які проживають у країні, у здійсненні спеціальних програм розвитку та підтримки цих культур. Багатокультурність, як явище, наявна майже в усіх поліетнічних країнах. Однак її офіційне визнання та функціону-

вання у форматі політико-правових та ідеологічних програм не набуло такого поширення, як у Канаді. Незважаючи на те, що дискурс мультикультуралізму багато в чому породжений проблемою міграції, він стає більш актуальним для українських реалій, де мігрантські спільноти посідають помітне місце в етнічній структурі суспільства.

Як політичне, явище мультикультуралізм пов'язаний, перш за все, з наявністю у суспільстві різних етнічних, конфесійно-культурних спільнот, які усвідомлюють свої інтереси та передбачає:

- формування у суспільстві “сфери нейтральності” щодо культурних розбіжностей на підставі ідеї пріоритету загальнолюдських цінностей ;

- забезпечення права кожної етнокультурної спільноти на представництво інтересів і збереження самоідентифікації в будь-яких суспільних справах;

Отже, мультикультуралізм зумовлює створення атмосфери толерантності в системі наявності етнокультурних розбіжностей та забезпечення рівних прав етнокультурного вираження за умов запобігання виявам шовінізму, расизму, антисемітизму та іншим дискримінаційним явищам.

Своє втілення сучасна західна концепція мультикультуралізму знайшла в таких англосаксонських переселенських країнах, як США, Канада та Австралія. Найбільш ґрунтовні розробки щодо теорії та практики мультикультуралізму демонструє канадська політична наука. Її джерелом стали дискусії останніх десятиліть ХХ ст. стосовно “питання Квебеку” та проблем канадських аборигенів. Серед них, зокрема, ліберальний проект мультикультуралізму професора Королівського університету у Кінгстоні (Онтаріо) В. Кимлічки, який аналізує питання щодо застосування західної моделі реалізації прав меншин до Східної Європи. Вчений відстоює три вимоги, за умови яких можливе дотримання справедливого ставлення до етнічних меншин:

- кожен, хто живе на території певної країни, мусить мати можливість отримати громадянство цієї країни і стати її рівноправним членом;

- соціокультурну інтеграцію слід розуміти у “вузькому” значенні, тобто, перш за все, як інституціональну та мовну інтеграцію. Інтегрування у спільні інститути, які оперують спільною

мовою, має залишити місце для максимальної свободи вираження індивідуальних і колективних відмінностей як у суспільному, так і у приватному житті. Іншими словами, концепція національної ідентичності та національної інтеграції має бути толерантною й плюралістичною;

– національні меншини мають брати участь у власному національному будівництві, щоб дати можливість зберегти себе як окрему соціетальну культуру [110, с. 47].

Дещо більш помірковану позицію щодо мультикультурної політики висловлює інший канадський дослідник Ч. Тейлор у праці “Політика визнання”. Він звертає увагу на те, що підставою мультикультурних вимог постає, зокрема, встановлення зв’язку між визнанням та ідентичністю. За ним, ідентичність “означає щось на кшталт особистого розуміння людьми того, ким вони є, своїх фундаментальних визначальних характеристик як людських істот”. Його бачення полягає в тому, що “наша ідентичність частково формується визнанням її або відсутністю такого “визнання”, а часто й “неправильним визнанням”, тому людині або групі людей може бути завдано справжньої шкоди” [295, с.29]. Таке “невизнання” (“неправильне визнання”) “може бути формою пригнічення, “ув’язнюючи людину в хибному, викривленому та звуженому способі буття”. Усе більше суспільств, за Ч. Тейлором, сьогодні є мультикультурними, оскільки вони нараховують не менше двох культурних спільнот, що бажають вижити як такі, і “негнучкість процедурного лібералізму може в цих умовах виявитися непрактичною”. Звертаємо увагу, Ч. Тейлор за вимогою дозволити культурам у розумних межах захищати себе висуває іншу – визнати рівну цінність та достоїнство культур [295, с. 62,63].

Таким чином, дослідник робить висновок: нам потрібно відчувати, що “ми становимо лише одну окрему частину в суцільній оповіді про людство”. “Інші культури мають щось таке, що заслуговує на наше захоплення та повагу. Але ця презумпція потребує не безапеляційних суджень щодо рівноцінності культур, а відкритості до порівняльного культурного дослідження і знаходження спільних обривів” [295, с.69]. Учений намагається залишитися лібералом і відкрити лібералізм для визнання культурних відмінностей з тим, щоб “запобігти сповзанню мультикультуралізму до групового шовінізму” [151, с. 63].

Схоже трактування мультикультуралізму набуває більшої популярності у Російській Федерації, в етнічній структурі якої зростає сегмент неслов'янського та неправославного населення. Чимало російських експертів (переважно націонал-патріотичного спрямування) наголошують на тому, що історично Росії ніколи не був притаманний мультикультуралізм з його толерантним ставленням до етнічної мозаїки. Натомість, постулюється концепція “синтезу культур”, що склав фундамент сучасної російської нації.

Критично до мультикультуралізму ставиться у своїх есе “Мультикультуралізм та ідеологія” і “Культурний плюралізм versus мультикультуралізм” В. Малахов. Він заперечує “інакшість” сучасних російських національних меншин на відміну від іммігрантських меншин у західних країнах (“іммігранти у сьогоденній Росії у масі своїй – принаймні доросла їх частина – колишні радянські люди”) [158, с. 53]. Основою сучасних міжетнічних конфліктів він вважає соціальне протистояння. В. Малахов критикує “адептів мультикультуралізму”, оскільки вони “заплющують очі на структурні проблеми сучасних суспільств і висувають на перший план “культурні” проблеми (точніше – “перекодовують” структурні проблеми в культурні)” і тим самим ідуть шляхом романтизації та моралізації соціальної реальності [158, с. 57]. Він звертає увагу, що впровадження політики мультикультуралізму в Канаді та Австралії мало суто функціональний та інструментальний характер, як спроба розв’язання нагальних конфліктів. Учений не погоджується з постулатом мультикультуралізму щодо тотожності між етнічністю та культурою, вважаючи це справедливим для традиційних суспільств, але не для індустріальних та постіндустріальних. Підсумовуючи, він застерігає: “Сприяючи етнізації соціальних конфліктів, мультикультуралістська ідеологія робить їх нерозв’язними” [158, с. 59].

Рішуче виступає проти політики мультикультуралізму авторитетний західний соціолог Е. Шилз. На його думку, “мультикультуралізм”, що “рясно квітне в освітній системі США, є чи не найефективнішим засобом руйнування національного духу” [151, с. 81,82].

Незважаючи на те, що дискурс мультикультуралізму багато в чому породжений проблемою міграції і тому притаманний, насамперед, так званим міграційним суспільствам (США, Канада, Австралія), він стає все більш актуальним і для держав, які доне-

давна вважалися класичними національними. Останніми роками виразні антиміграційні настрої у Франції, Німеччині, Швеції, Великобританії спричинили неоднозначне ставлення до концепту мультикультуралізму, побоювання щодо його впливу на виникнення міжетнічної напруги. Приміром, поява ізольованих національних громад, які не інтегруються у громадянське суспільство та здебільшого є носіями ідей ісламізму, призвела до антиімміграційних закликів і антиісламських демонстрацій. Сьогодні ейфорія з приводу переваг мультикультуралізму, пов'язані з нею надії на пом'якшення дихотомії “свій”/“чужий” поступається місцем сумнівам [183, с. 110]. Хоча в ідеалі стратегія мультикультуралізму сприятиме суспільній стабільності, оскільки своїм фундаментом має толерантність.

Варто визнати, що Україні доведеться розробляти власну концепцію політики мультикультуралізму та стратегію міжкультурного діалогу, що зумовлено наявністю об'єктивних обставин поліетнічності. Складне переплетення історичних чинників зробило нашу державу класичним прикладом країни з полікультурним мегатрендом.

Основним чинником історичного об'єднання регіонів України в одному державному утворенні була географія розселення етнічних українців, усвідомлення їхньої єдності культурною та політичною елітою. Це привело до того, що близько 95% у сучасних кордонах території України – українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), з півночі на південь (від Чернігівської області до північного Криму) етнонаціональна структура населення є доволі однорідною зі значним превалюванням етнічних українців. А безперечно поліетнічний характер має лише Крим та прикордонні ареали країни.

Найбільш точні дані стосовно сучасної етнонаціональної структури українського суспільства, якими оперує наукова думка, подає Перший всеукраїнський перепис населення (5 грудня 2001 р.). Згідно з ним, в Україні проживають представники близько 130 національностей та народностей. Дозволимо нагадати, що за переписом кількість українців становила 37,5 млн. осіб (77,8% всього населення), традиційних етнічних меншин: росіян – 8,3 млн. осіб (17,3%), білорусів -276 тис. (0,4%). молдаван – 259 тис. (0,5%),

кримських татар – 248 тис. (0,5%), болгар – 205 тис. (0,4%), угорців – 157 тис. (0,3%), румун – 151 тис. (0,3%), поляків – 144 тис. (0,3%), євреїв – 104 тис. (0,2%), вірмен – 100 тис. (0,2%), греків – 91 тис. (0,2%), німців – 33,3 (0,1%). Інші народи представлені в Україні меншими групами (окрім ромів – 47 тис, азербайджанців – 45 тис. та грузинів – 34 тис.) або поодинокими респондентами [291, с. 86].

Незважаючи на певні зміни, що відбулися в етнонаціональній структурі населення України порівнянно з останнім переписом населення СРСР (1989 р.) (зростання кількості українців, кримських татар, румунів, азербайджанців, вірмен, грузинів, зменшення росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів), загальне співвідношення етнічних груп має тенденцію до стійкості.

Основу української поліетнічної нації становить найбільша група європейських народів – слов'яни, об'єднані спільним походженням і мовною близькістю в системі індоєвропейських мов. Більшість населення становлять східні слов'яни (етнічні українці, росіяни та білоруси), представлені також західні (поляки, чехи, словаки) і південні (болгари, серби, хорвати). Варто зауважити, що в Україні мешкають лише слов'яни християни: православні, католики, уніати. Загалом слов'яни становлять понад 96% населення України.

Усі представники етнічних груп України прагнули до збереження власної етнічної специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв. Збереження населенням етнічних рис у багатьох випадках залежить від характеру їх розселення, компактного чи дисперсного, та місця проживання. Рідною мовою мову своєї етнічної групи називають 85% жителів країни, серед селян – 96%. Можна припустити, що саме етнічне населення міст як рідну мову визнає мову інших етносів. Однак слід визнати, що процеси акультурації в країні призвели до значної русифікації та українізації етнічних меншин. Частка інших етнічних мов, які маркуються як рідна мова, становила близько 3,0%, за питомої ваги представників інших національностей (окрім українців та росіян) 4,9%. Позитивно сьогодні є матриця сприйняття української мови – в 2013 р. 56,6% українських громадян вважали, що кожен громадянин України повинен знати українську [312]. Етнокультурна близькість українців з рештою населення країни сприяє становленню української мови як державної: на кінець 2012 р. 87,8% всього населення України вільно володіли українською мовою [186].

Розбудова незалежної держави вимагала нових законоусталених умов консолідації різноетнічного соціуму на ґрунті спільної мети, рівності прав, свобод і обов'язків громадян. Відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України – Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, відповідно до Законів України “Про національні меншини в Україні”, “Основ Законодавства України про культуру”, з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин за роки незалежності було розроблено декілька програм підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях. Так, у серпні 2013 р. схвалено проект Закону “Про Концепцію державної етнонаціональної політики України” щодо комплексу різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їх етнічного походження. Однак упровадження в національне законодавство елементів іноземного досвіду мало й певні хиби. На вітчизняні терени переносилися правові формули й підходи, що не відповідали українським реаліям. Це зумовило постановку питань, які продукували зіткнення різних підходів. Розроблення й упровадження законодавства стосовно регуляції етнонаціональних інтересів відбувалося не без впливу емоційних настроїв загалу політичної еліти країни, перебігу виборів Президента в 2010 р., виборів до Верховної Ради України 2012 р.

Загалом етнічна структура нашої держави не створювала в міжетнічних відносинах такого етносоціального розколу і статусних проблем, які могли б провокувати міжетнічне протистояння. Однак серед критеріїв, які розмежовують групи, не тільки їхні культурні ресурси “ми” – інтереси, але й статус. Він є тим закономірним атрибутом будь-якого гетерогенного суспільства, який позиціонує місце етнічної групи у системі стосунків “своїх”/“чужих”. На це впливає ступінь залученості представників конкретного етносу в систему управління, освіти та ін. Вони формують маркер контролю спільнотою влади. При цьому, за Т. Гарр, “властивості статусу можуть бути в абсолютному розумінні гнучкими, але у відносному розумінні вершину ієрархії

статусів може посісти тільки одна група“ [45, с.36]. Така ранжованість системи етнічної багатоманітності – передумова монополізації влади одним із етносів. Експектації спільнот щодо прав і статусу групи (або безправ’я) є передумовою “агрегації” політичними акторами етностатусної ідеології, актуалізації концептів етнонаціоналізмів. Цей процес спричиняє виникнення конфліктогенності в матриці міжетнічних відносин за лінією “свій”/“інший”.

Конфліктогенним чинником стала етнодемографічна та й етнокультурна спадщина, що дісталася Україні від радянської імперії. Закладені радянською етнополітичною практикою протиріччя ще даються взнаки, а на їх прояви впливатимуть чинники, пов’язані з інтеграцією України в світовий цивілізаційний простір. Певним відлунням наведеного є сучасна думка, що “поліетнічність держави – це конфліктогенний чинник, своєрідний гумус, в якому нуртує безліч найрізноманітніших конфліктів“ [126, с. 241].

Серед породжених поліетнічністю протиріч – між прагненням української культури за достойне місце в суспільстві (гарантоване Конституцією) та культурами національних меншин (зокрема, російської). Політичні сили, які репрезентують російський рух (ЗУБР, Руський блок, Комуністична партія, окремі представники Партії регіонів та ін.) надають процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного забарвлення, експлуатуючи гасла щодо введення другої державної мови, спільного простору історичної пам’яті, загрози примусової українізації. Питання мови на початку 90-х років ХХ ст. було політично нейтральним. На жаль, у процесі передвиборчих кампаній воно штучно підігрівалося, як засіб боротьби за електорат, також стало чинником політизації, а з часом поляризації населення. В умовах системних політичних та економічних криз 2000-х років мовне питання, спричиняючи ціннісно-ідеологічну поляризацію суспільства, призвело до формування деструктивного регіоналізму.

Історична спадщина українського етносу, розділеного в різні історичні періоди між різними країнами, проявилася у цивілізаційних орієнтирах, етнокультурних традиціях, культурі міжетнічного спілкування. Аналізуючи полікультурний тренд українського соціуму в контексті спадщини “розквіту культур соціалістичних націй”, не можна нехтувати наслідками впливу так званої “нової

історичної спільності людей”. В її межах режим забезпечував умови для домінантності культури етнічних росіян. Однак такий уніфікуючий вплив не зміг здолати культурної багатоманітності поліетнічного українського соціуму.

Історичні реалії не можуть ігноруватися, коли аналізуються сучасне й майбутнє країни. За радянських часів було поглиблено недовіру українців Західної України до Східної і – навпаки. Тоталітаризм переслідував одних українців руками інших, а історія радянської України – це історія громадянського протистояння. Негативний досвід минулого, його переосмислення спонукає до вироблення нової за концептуальними підходами політики щодо українства, творення української культури європейського зразка.

Утруднюють консолідацію суспільства спроби виокремлення деяких етнографічних груп українства в самостійні етноси. Це стосується, насамперед, русинів Закарпаття, лемків, переселених з Підляшшя, створення нових позаетнічних об’єднань – на Півдні України, в Криму тощо [188, с.115]. Зокрема, в основі руху за визнання права русинів на національно-територіальну автономію лежить культурний чинник, спираючись на який його провідники спекулюють на історичних прагненнях частини закарпатців зберегти місцеві культурні традиції.

Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що воно є типовою зоною прикордоння, де мешкають численні діаспори, насамперед, угорська та румунська. Прикордонні зони – це транснаціональні простори, які спричиняють “парадоксальні умови для співіснування етнічностей” [78, с. 17]. Забезпечення їхніх культурно-освітніх потреб, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а отже, й політичного конфлікту в регіоні.

Труднощі у відновленні прав, відродженні культури кримсько-татарського народу зумовили небезпеки на шляху до консолідації українського суспільства. Кримські татари – народ, який відчуває усю сукупність суперечностей, що виникли внаслідок його повернення на історичну батьківщину: територіальних, соціальних, духовних і культурних. Водночас відзначимо, що кримськотатарському народу властива етнічна солідарність. Етнічна еліта кримських татар прагнула до відновлення своїх прав, серед яких право на

розвиток національної культури, збереження духовних святинь, відбудову історичних пам'яток. Але цей рух не завжди сприймався позитивно з боку інших етнічних громад регіону, в першу чергу, з боку росіян. Етнокультурній ситуації в автономії було властиво й те, що значна частина етнічних груп регіону надавала перевагу російській мові спілкування. Це характерно для багатьох українців, німців, євреїв, вірмен, караїмів, кримчаків, навіть для окремих представників кримських татар. Усупереч тому, що Конституція АРК гарантувала збереження культурного розмаїття, яке історично склалося на півострові, російська мова домінувала в усіх сферах соціального життя. Українською та кримськотатарською спілкувалися здебільшого в сім'ях та у закладах освіти.

Суперечності в полікультурному тренді теж мають здебільшого регіональне забарвлення, вони зумовлені культурними потребами меншин, які мають ареали компактного проживання: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар і гагаузів Одещини, греків Приазов'я тощо. Щодо України варто зазначити, що роки незалежності сприяли становленню національно-культурних товариств національних меншин, духовному пробудженню етнічних груп, відродженню національних традицій, збереженню етнічної ідентичності, активізації зв'язків з історичними батьківщинами. Однак певною мірою від ініціативності громад залежить діяльність їх культурно-освітніх і мистецьких закладів, розвиток книговидавничої справи, поширення засобів масової інформації рідною мовою тощо. З іншого боку, розвиток національної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної замкнутості, а має пов'язуватися із загальними інтеграційними процесами в державі.

Окреслені вище невідповідності полікультурного простору спричинені історичними чинниками: соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарного режиму, які призвели до деформації етнічної мапи країни та певної поляризації соціокультурного простору.

Однією з особливостей України є існування двох культурних макрорегіонів: з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Схід і Південь). Радянська культурна політика "узаконювала" нерівність культур, адже СРСР був зразком політики

“внутрішнього колоніалізму”, яка не сприяла етнокультурному розвитку представників національностей, посилювала конфліктну складову соціального розвитку радянської політичної системи. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних, економіко-технологічних параметрів, а етнічна структура населення, його культурні традиції, конфесійна належність – мали другорядну роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її навколо певної регіональної етнокультурної ментальності, української чи російської мови, євроатлантичного чи євразійського політичного вибору, націонал-демократичної, соціалістичної чи ліберальної ідеології. Найвні розбіжності підсилюються економічною та політичною кризою, що разом з поліетнічною структурою населення, різними історичними традиціями, конфесійною належністю спричиняють неоднозначність процесу формування громадянської нації.

Гарантом міжетнічної консолідації України є цілісність самої української етнічної нації, яка має необхідні історико-географічні передумови для формування ефективної системи взаємозв'язків з етнічними меншинами: тривале, переважно безконфліктне, проживання на одній території та високий рівень компліментарності. Багата культурна спадщина українського етносу, його традиції, цінності становлять фундамент формування політичної нації.

Як слушно стверджує В. Котигоренко, “в Україні спільна участь всіх національностей у процесах становлення і розвитку її державності, а також забезпечення державою Україна рівних прав усім своїм громадянам, незалежно від їх етнічного самоусвідомлення, спонукали до запровадження в науковий і широкий суспільний дискурс термінів “українська політична нація”, “українська політична поліетнічна нація, “українська громадянська нація” [80, с. 27]. Її виокремлення ніколи не підпорядковувалося меті приниження інших етносів. Однак, зміна економічної, політичної, духовної ситуації призвела до змін внутрішніх відносин українського етносу, які існували в радянський період, та його відносин з етнічними групами. Слабкість внутрішньонаціональних зв'язків посилювалася незавершеністю процесів етнічної консолідації та невисоким рівнем національної самосвідомості [181, с.192,194]. З одного боку, міжетнічні відносини стали більш різноманітними, а з іншого, намітилися тенденції до поляризації українського суспільства і

сегментації української нації на ґрунті регіональних, релігійних і політичних маркерів.

Перебування українських етнічних земель у просторі різних державних утворень сформувало особливе етнічне розмаїття, яке зумовило унікальність процесу етнічної ідентифікації в Україні. Наша держава являє собою нетиповий, за європейськими мірками, зразок країни з неповторними ознаками системи етнічних кордонів:

- етнічна карта складається як з дисперсно, так і з компактно проживаючих груп – це може стати підставою для вимог як національно-культурної, так і національно-територіальної автономії;
- кількісно переважаючий український етнос і сьогодні має дискримінований статус рідної мови;
- ризик культурної асиміляції продукує етнічна меншість – росіяни;
- основні продуктивні сили зосереджені в регіонах з домінуючою культурою (мовою) національної меншини;
- регіональний вимір політико-ідеологічної неоднорідності.

Змістом внутрішнього розвитку всіх елементів етнонаціонального поля українського суспільства стало більш або менш інтенсивне відродження втрачених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Для таких процесів властиво: прагнення меншин, зазвичай стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти вагоміші ніші в суспільному житті країни; невдоволення станом забезпечення культурних прав меншинних груп населення та етнополітикою держави.

Зазначені вище деякі тенденції розвитку полікультурного мегатренду протягом останніх років дозволяють зробити кілька висновків:

- етнополітичний ренесанс пережили всі елементи багатокультурного українського суспільства;
- найінтенсивніший ступінь відродження спостерігається в українському етносі, у болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, румунів, угорців. Відлунням цього стало відродження занедбаних етнічних мов, традицій, а для титульної української спільноти – у прагненні вибудувати державу.
- етапи етнополітичного ренесансу українців та етнічного ренесансу національних меншин та інших спільнот України прак-

тично збігаються: початок припадає на кінець 80-х років ХХ ст. інтенсифікація почалася після проголошення незалежності у 1991 р.

- етнополітичний ренесанс сформував мету учасників цього процесу: чітка орієнтація на побудову незалежної української держави, зміцнення її позицій на міжнародній арені, утвердження україноетнічних засад у державотворчих процесах; формування соціально-економічних, правових, політичних умов для розвитку етнічних меншин, активізація їх участі в суспільно-політичних процесах.

Незважаючи на позитивні тенденції розвитку сегментів полікультурного простору, глобалізація створюватиме ризики, породжені прагненням етноспільнот до консервування власної етнічної самобутності. А це сприяло виникненню нових етнічних кордонів.

Їх формування в умовах суспільної трансформації в Україні проявилось у тенденціях. Перша – прагнення побудувати національну державу. Його уособлюють представники українського етносу. Друга тенденція – відродження етнічної самобутності інших елементів багатокультурного поля. Цей процес супроводжувався посиленням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією рухів за реалізацію прав етнічних меншин. Останнє за певних обставин зумовило посилення ізоляціоністських настроїв серед деяких нацменшин.

Враховуючи взаємодію зазначених тенденцій та вплив на них об'єктивних і суб'єктивних чинників, варто зважати на кілька обставин:

- історичну тяглість безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України;
- чинник підлеглості, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів;
- позиції держав етнічних батьківщин щодо представників своїх етносів, які перебувають у рамках українського етнополітичного організму (політика Росії щодо "захисту співвітчизників");
- зовнішньополітичні пріоритети та орієнтації України.

Зміни полікультурного тренду українського суспільства протягом останніх років призвели до утворення таких матриць: українці перетворилися на домінуючу етнічну спільноту, а представники

інших етносів – на усталені компоненти. Взаємодія етнічних меншин з більшістю, українцями, вийшла на якісно новий рівень. Український етнос не став “панівним” елементом етнонаціональної структури, він не прагнув до створення гомогенного суспільства. На жаль, гасло “Україна для українців” час від часу лунає в суспільних дискусіях щодо майбутнього держави. Разом з тим, матриця національного інтересу стала головною парадигмою у фрагментованому українському суспільстві.

Доводиться констатувати, в країні поки що не зникли підстави для “етнодемографічної фобії”, але вони змінили своїх носіїв. Сьогодні серед українських росіян, євреїв, білорусів, чехів виникає побоювання за своє майбутнє. Можна припустити наявність перспективи солідаризації російської та інших нацменшин на ґрунті соціокультурного розмежування та посилення кризового стану української етнонації.

Зазначене залежить від ступеня власної належності української нації до ідентифікації в умовах суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи й досі посилює стан психологічної аномії. Українцям притаманні тяга до наднаціональних стосунків, але й разом з тим національно забарвлене світосприймання. В умовах політизації титульного етносу, кризи його ідентифікації, системної політичної кризи суспільства така “дилема статусу” спричинила ризики відторгнення в етнокультурному полі. Подолання нерівноваги можливе, якщо “креативний потенціал українців не буде обмежувати інтереси інших етнічних субкультур українського суспільства” [181, с. 218].

Ідеться про напругу, яка виникла на ґрунті різного розуміння сегментами полікультурного простору матриці національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, як наслідок імперської ідентичності. З другого, потяг еліти до національно-культурного відродження. За таких умов використання маркерів “неукраїнськості” може призвести до міжетнічного протистояння. Абсолютизація питання: “українці”, а всі інші “совки” – небезпечний каталізатор націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. Українські радикали мають усвідомити, що риторика щодо відродження громадянського націоналізму: “Побудуємо українську

Україну!” здатна багатократно посилити ризики дестабілізації та поляризації суспільства.

Антагонізм полягає ще й в тому, що на тлі реанімації етнічної ідентичності відбувається процес акультурації, характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розкривати конфліктність системних змін багатоетнічного українського соціуму тільки як протиставлення українського та російського етносоціального елементу. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця в напрямі поваги до української мови та її утвердження в громадсько-політичному просторі нейтралізує чинник національного протистояння, сприятиме самоусвідомленню цілісності українського народу.

Однак вищенаведене не дає нам підстав для очікування зіткнень на ґрунті відсутності етнодемографічної рівноваги та незбігу ідентифікаційних модулів груп. Водночас, не варто оминати й чинники, що затруднюють безконфліктний розвиток полікультурного поля країни, а саме: закоріненість радянської ідентичності, різновекторність регіональних ідентичностей Сходу – Заходу, нерегульованість соціокультурних проблем депортованих, складність етноконфесійної ситуації, посилення церковного протистояння [183, с. 99]. Названі чинники в умовах демаркації багатоетнічного простору провокуватимуть “ситуації вибору”, діалектику взаємозаперечення “ми”/ “вони”- устремлінь.

Міжетнічна взаємодія в багатоетнічному суспільстві відбувається через суперечності між її суб’єктами щодо реалізації інтересів в усіх сферах суспільного життя. Ці інтереси зумовлені специфікою перебігу суспільно-політичних, етнодемографічних, етномовних, міграційних процесів як минулого, так і сучасності, маркерами наявної громадянської свідомості, історичної пам’яті різних сегментів соціуму, геополітичними викликами сучасності. За певного співвідношення політичних маркерів поліетнічність здатна спричинити формування внутрішніх загроз національній безпеці.

Дослідники наголошують на відсутності конфліктогенності за етнічним маркером в Україні. Потенційно міжетнічні конфлікти можуть спричинятися прагненням іноетнічних груп до визнання їх корінними народами. Крім цього, серед потенційних небезпек в

етнополітичному просторі – “домінування титульного етносу”. Хоча, як справедливо зазначає В. Котигоренко, в процесі та результаті становлення суверенної Української держави і її законодавства особи українського етнічного походження та україно-етнічна спільнота в цілому не отримали жодних переваг перед громадянами країни іншої етнічної належності. При цьому останнім надано спеціальні гарантії забезпечення їхніх прав [80, с. 36].

Від колізій не убезпечує й адекватне, коректне застосування термінів науки і політичної практики. Тож означення українців “титульним етносом” буде коректним у тому сенсі, що від початку ХХ століття прадавній топонім “Україна” і утворені з його використанням найменування держави, а також цілеспрямована “ідентифікаційна” державна політика і суспільна діяльність найбільш освіченої соціально активної частини народу України стали чинниками швидкого поширення й утвердження серед цього народу його новітнього етноніма “українці” [80, с. 34].

Українське суспільство є розмаїттям культур, а звідси – багатьох перспектив їх гармонізації, що потребує діалогу та взаєморозуміння. Позаяк до чільних завдань етнополітики Української держави належать забезпечення соціальної стабільності, мінімізація загроз етнічних конфліктів і громадянська консолідація її поліетнічного населення. Національне державотворення не має нічого спільного з етнократією, а розбудова громадянського суспільства має відбуватися на демократичних засадах із залученням національних меншин та врахуванням етнонаціонального фактора. Дозволимо визначити кроки, які сприятимуть забезпеченню міжетнічної рівноваги:

- системне проведення переписів етнонаціональної структури українського суспільства. Вони відображають зміни етнічної свідомості, наслідки процесу етнополітичного ренесансу, політизації етнічності та сприятимуть корекції етнополітики Української держави;

- формування у громадян України спільних національно-державних символів, які створюватимуть основу для комунікації між етнічними, регіональними та культурними спільнотами;

- актуалізація в суспільній свідомості загальногромадянських цінностей, почуттів і символів українськості, зокрема культивування

українського патріотизму як “чуття єдиної родини” і спільної Батьківщини українських громадян різного етнічного походження.

Акцентуючи увагу на ризиках, зумовлених поліетнічністю українського суспільства, позначимо чинники національної безпеки:

- гармонізація загальнонаціональних інтересів та інтересів етнічних груп у складі нації;
- забезпечення правових умов для задоволення потреб усіх етнічних груп;
- створення умов для вільного й рівноправного культурного розвитку всіх без винятку етнічних груп;
- вироблення таких форм співпраці, за яких представники кожного етносу зацікавлені у розвитку регіонів;
- дотримання критерія пріоритетності національних цінностей над етнічними, а загальнолюдських – над національними.

Світовий досвід підтверджує, що етнополітична мобілізація зазвичай розгортається в суспільствах, де між етнонаціональними спільнотами діяли або діють контакти, засновані на нерівності, внаслідок чого виникає ризик загострення міжетнічних відносин, який гальмує набуття таким суспільством якості громадянського.

У контексті безпекових питань України й досі залишається актуальним погляд О. Бочковського, що “ніщо так не гальмує народотворчого розвитку у напрямі до національного скупчення, як саме оця суспільна розпорошеність (так звана атомізація) старо-булої громади, суспільна складня якої була мозаїкою” [19, с. 144]. Отже, найбільш надійний шлях щодо запобігання ризикам національної безпеки полягає в поступовій трансформації багатоскладного українського соціуму в громадянське суспільство.

2.4. Спільна ідентичність: проблеми становлення

Формування спільної ідентичності українських громадян має особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, перебуванням території сучасної України під контролем різних державних утворень, тривалою мовно-культурною російською асиміляцією українського населення. Проголошення незалежності у 1991 р. вимагало формування уявлення про модель

ідентичності, переоцінки звичних ідеологічних постулатів, успадкованих від радянського минулого цінностей. Треба віддати належне авторам радянської національної політики: експеримент щодо витіснення етнічної самосвідомості та закріплення належності до "радянського народу" був успішним. В Україні, як і в інших республіках, поряд з етнічною ідентичністю сформувалася деетнізована радянська. Навіть через три роки після проголошення її державного суверенітету значний сегмент населення, наприклад, у східних областях, ще ідентифікував себе "радянськими" [126, с.171]. Повільна суспільна трансформація ускладнила формування відчуття "українськості".

Одним з наслідків становлення нової моделі самоототожнення стала криза ідентичності. Серед причин ідентифікаційного розколу – зміна світоглядних орієнтирів, дискредитація цінностей старої ідеології, брак інтегруючих ідей. Подолання кризи пострадянської ідентифікації залежало від власного ставлення етносів до питання ідентичності. Чинниками поглиблення конфлікту ідентичностей стали: ідеологічне протистояння; часткова регенерація пострадянської ідентичності; зародження регіональних субідентичностей з різними ціннісними домінантами і векторами інтеграції.

Сьогодні українська політична нація формується, вбираючи в себе характеристики успадкованих від попередніх періодів історії України типів ідентичності, але при цьому й набуваючи нових рис, нового досвіду й культурної індивідуальності. Ця нова якість суспільного цілого витворюється в умовах державної незалежності внаслідок зіткнення ідентичностей, їх дифузії і взаємного пристосування в умовах реального співжиття.

Невід’ємною складовою національної ідентичності населення країни є політична ідентичність – як сукупність найбільш значимих для групи чи індивіда політичних орієнтацій, які справляють визначальний вплив на політичну поведінку. У ширшому сенсі, політична ідентичність розглядається як соціокультурна норма, що визначає позиціонування індивіда чи групи у складному світі політики, а також мережа зв’язків, що виникають на цьому ґрунті.

Процес політичної ідентифікації включає три компоненти, які забезпечують сталий розвиток держави, виступають джерелом її легітимності й суверенітету. Перший передбачає цілеспрямований процес виховання ставлення до держави як до духовної цілісності,

в основу життєдіяльності якої покладено узгоджені норми й цінності, що задають координати діяльності усіх суб'єктів політики. Другий опікується станом символічних кордонів і культурних маркерів, дистанції між “ми” та “вони” (“інші”/“чужі”). Третя складова визначається підходами до інтерпретації минулого, співвіднесення традицій та інновацій. В ідеалі завдання легітимації національного політичного проекту мають органічно поєднуватися як із укоріненими у свідомості більшості громадян традиційними зразками поведінки, так і з універсалістськими реаліями ХХІ століття та нормами цивілізованого співжиття [181, с. 14-16].

У минулі понад двадцять років на теренах незалежних пострадянських країн цей процес додатково обтяжений переплетенням глобалізаційних впливів із складними траєкторіями посткомуністичних трансформацій. В Україні особливу складність створила регіональна поляризація політичних настроїв, яка зумовила “дифузний” стан ідентифікації значної частини соціуму.

За висновками багатьох аналітиків, Україна ще не є модерною нацією у сучасному розумінні. Українці не утворюють єдиної громадянської спільноти – такої, яка мала б спільну історичну міфологію, спільні цінності й символи, односпрямовані політичні устремління. Закоріненість радянської ідентичності у масовій свідомості лишається високою – у 2008 рр. близько 9% громадян України усе ще вважали себе громадянами Радянського Союзу, у 2010 р. – близько 7 %, а з громадянством України себе, у першу чергу, ототожнювали лише 51,2% громадян [309, с.95]. “Близькість” до Радянського Союзу в 2013 р. відчувала значна частина українських громадян – 34,6%. Найбільше така ідентифікація поширена на Сході країни 48%, в Центрі – 32%, на Заході – 17%. За 22 роки незалежності “ностальгуючих” за СРСР залишилося близько 40% [320]. Це означає, що світоглядний злам залишається для значної частини населення значним психотравмуючим чинником. На жаль, останні роки демонструють хронічне ігнорування з боку владних структур завдань консолідації соціуму, а їх практичні дії мали протилежне спрямування, сприяючи поглибленню суспільної поляризації. Це наочно засвідчили події осені 2008 р., коли неспроможність владних еліт виробити узгоджену позицію щодо військового конфлікту у Кавказькому регіоні спричинила не лише розпад парламентської коаліції, а й

активізацію протестних настроїв, викликали акції громадянської непокори у зв'язку з судовими процесами над Ю. Луценко та Ю. Тимошенко в 2011- 2012 рр.

3-поміж різних видів колективної ідентичності етнічна виявляється особливо вразливою за умов дестабілізації, яка стала упродовж останніх років виразним тлом українського життя. Український соціум позбавлений об'єднуючих стимулів – ідеологія, спільні цінності, артикульовані державні інтереси цю роль не виконують. Хоча поняття “громадянське суспільство” й присутнє у політичній риторичі, його змістовне наповнення залишається доволі невиразним, як і сприйняття “політичної нації”. Здається, владні структури свідомо уникають дискусій стосовно цього, віддаючи перевагу розмитому поняттю “нація”, яке містить як національно-громадянські, так і етнічні конотації. Дефіцит громадянської ідентичності надто слабо компенсується локальними різновидами культурних ідентифікацій, а етнічні, релігійні та мовні ідентичності доволі часто виступають у ролі чинників, що розхитують її фундамент.

Перманентні політичні кризи зробили гранично наочною ту вісь конфліктності, яка іманентно присутня в українському суспільстві на ґрунті незбігу світоглядних настанов і життєвих практик різних сегментів багатоскладового соціуму. Триваюче гостре протистояння у верхах на масовому рівні найчастіше сприймається як “керований хаос”, спричинений “війною амбіцій”. Насправді це не тільки і не стільки боротьба “у верхах” за владу і власність, скільки прояв загострення, за формулою Л. Нагорної, “усіх криз розвитку – кризи ідентичності (з конфліктом традиційної спадщини і сучасних космополітичних практик), кризи легітимності (з різким падінням довіри до всіх владних структур), кризи проникнення (із зруйнуванням механізмів зворотного зв'язку між владою та суспільством), кризи участі (із формуванням груп інтересів на клієнт-патронатному ґрунті), кризи розподілу (з поляризацією реального доступу до матеріальних і духовних благ). Складне переплетення усіх цих криз найточніше передається формулою “криза інтеграції”: неефективність влади і її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму” [187, с. 269]. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохоплююча криза, в її основі незмінно перебуває

незбіг ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем: культурних норм і традицій, ідеологічних уподобань носіїв різних культурних і цивілізаційних ідентичностей.

За цих умов спрямування ідентифікаційних практик має забезпечувати хоча б мінімальний рівень лояльності громадян до владних структур та усіх політичних акторів, а також створювати консолідаційні механізми на шляху до формування громадянської нації. Це означає, що зусилля держави й суспільства повинні спрямовуватися на формування етнічної ідентичності, базованої на колективному “ми”, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, недопущенні будь-яких проявів національної нетерпимості. Рух України в бік Європи можливий лише на ґрунті дотримання європейських стандартів національної й соціокультурної політики – пріоритеті індивідуальних прав над колективними, поєднанні раціоналізму із ліберальними трактуваннями прав людини, неприйнятті будь-яких форм етнократії, непримиренності до расизму й ксенофобії. Однак дедалі зростаючий розрив між елітними верствами й основною масою громадян призвів до взаємонепорозуміння й соціального відчуження.

Український соціум не тільки розколотий – він “атомізований та має вигляд біполярного” [187, с. 268,269]. За даними дослідження, проведеного у липні 2000 р. Центром соціальних і маркетингових досліджень “Социс”, ототожнення себе з радянськими людьми сягало 25 % у Східному регіоні, а в Криму – 28 %. Причини такої консервації свідомості політологи вбачають у поєднанні симптомів економічної й духовної кризи, а також непривабливості нової системи цінностей, що мала замінити радянську. Своєрідна “втеча” до “радянськості” є своєрідним компенсаторним механізмом, способом соціокультурної адаптації за нових соціально-політичних реалій [267, с. 45-50].

Загальний інтерес громадян до політики упродовж 2000 – 2010 рр. помітно зростав. За результатами соціологічних опитувань, якщо у 2000 р. частка громадян, які дуже цікавляться політикою, становила близько 11%, то у 2005 р. – через два місяці після “помаранчевої революції”, – вона становила майже 21 %. Інтерес до ідеологій, ідеологічна самоідентифікація стали ще вищими – у межах 40%-55%. Разом з цим участь у політичному житті є найменш значущою суспільною цінністю (2,78), проте її

значимість зросла: 1,9 бала – у 2000 р., 2,67 – у 2003 р, 2,46 – у 2009 р. [320]. Соціологічні дослідження зафіксували досить-таки значний рівень “психологічної готовності” населення до протестів (див.: додаток 2). Уже у 2000 р. кількість тих, хто заявляв про готовність брати особисту участь у мітингах і демонстраціях протесту, практично зрівнялася з кількістю тих, хто такої готовності не виявив (у межах 35%). Кількість налаштованих на протест в 2011р. становила 28 %, восени 2012 р. – 21%, навесні 2013 р. – 27%, в грудні 2013 р. – 49% [320;328]. Дестабілізаційний протестний потенціал передостанніх п’яти років сягає індексу 4,2 (критичний рівень – 4,4) [310, с. 34,35]. Найбільше зростання протестних настроїв зафіксовано з вересня 2012 р. по травень 2013 р. Тих, хто вважав, що масові протестні акції у їхніх містах і селах найближчим часом ймовірні, сумарно побільшало на 9% (з 16% до 25,5%). Подібна тенденція з’явилася щодо такого індикатора активності, як готовність особисто приєднатися до таких акцій. У зазначений вище час він збільшився на 5 % [320].

Найбільший рівень протестної активності спостерігався наприкінці 2008 – на початку 2009 рр. під час найгострішого етапу економічної кризи, за якої 90% громадян були налаштовані на активні протести. На початку 2013 р. головними мотивами, які могли спонукати громадян вийти на протест, були соціально-економічні чинники. Проте з 2012 р. з’являються нові тенденції. По-перше, зросла значущість усіх соціально-економічних причин, які спонукали до протестів. Так, якщо різке зниження рівня життя стало причиною вийти на вулицю 24% українців у 2012 р., то у 2013 – вже 34%; невивплата зарплат – 22% і 32%, відповідно. По-друге, у 2013 р. зросла вага неекономічних причин для участі в акціях протесту. Зокрема, найбільшого значення набув маркер “утисків демократії” – від 3,5% до 13% [320].

За даними загальнонаціонального опитування щодо протестних настроїв українців у 2013 р. до особистої участі в акціях протесту були готові 35% населення України (9% “обов’язково”, 18% – “скоріше за все”). Хвиля зростання протестів усе ще присутня – порівняно з 2012 р. кількість людей, що готові вийти на вулиці, зросла в 2013 р. на 5% [312].

Тенденції зростання протестної активності сприяли формуванню бази масових протестів у країні, яка не забула ані емоційного

піднесення, ані глибокого розчарування в наслідках “помаранчевої революції”. Зростання політичної складової у протестних мотивах стало відлунням кризи становлення громадянського суспільства, ознакою як глибини соціальних розмежувань, так і ознакою кризи ідентичності.

За умов, коли хиби “демократії по-українськи” ставали дедалі очевиднішими для громадян, цілком логічно зростала вагомість маркерів, пов’язаних з політикою і демократією. Стало аксіомою, що політична ідентичність у країні має жорсткий регіональний вимір. Водночас, дещо спрощене уявлення, що Схід і Південь на зламі століть були вотчиною “лівих”, а Захід – “правих”. Ідентичність в Україні майже завжди була “ситуативною” [187, с. 271].

Соціологічні дослідження ідентичностей мешканців Львова і Донецька, що проводилися з 1994 р. один раз у п’ять років, зафіксували порівняно невисокий рівень політичних самоідентифікацій. Так, у 2009 р. у Львові з комуністами та соціалістами ототожнювали себе лише по 0,8% респондентів, у Донецьку – 2,5 та 1,3%, відповідно. Серед львів’ян з демократами себе ідентифікували 27,5% опитаних, а з націоналістами – лише 14,5% [311, с. 518]. Такі результати поставили під сумнів принаймні два поширені у той час стереотипи: ототожнення львів’ян виключно з націоналістами, а донеччан – із комуністами та соціалістами.

З огляду на аналіз громадської думки, можна сказати, що попередні роки стали квінтесенцією у просторі ризиків між владою і суспільством. Інтерес громадян до політики, який і сьогодні можна охарактеризувати як високий, слабо корелює із рівнем їхньої довіри до владних структур. “Десятиріччя Л. Кучми” виявилось щодо цього особливо показовим. Довіра громадян до Президента стрімко падала особливо під час першої каденції (з 33,3% – у 1995 до 9,7% – у 1998 р.). Принципово іншою стала ситуація у 2005 р., після обрання Президентом В. Ющенка: частка тих, хто йому довіряв (49,2%) значно перевищила частку тих, хто не довіряв (19,7%). Але дуже скоро показники довіри стрімко знизились; у 2006 р. Президенту довіряли лише 15,2% громадян. Восени 2008 р., за даними Центру досліджень імені О. Разумкова, рівень довіри до Президента знизився до 13,6% за рівня початкової довіри – 49 % [312]. Ця

тенденція набирала обертів з кожним роком. В. Януковичу після його приходу до влади у 2010 р. довіряло 53,5%; не довіряло – 31%. Однак протягом останніх двох років його президентства ситуація змінилася кардинально: на 2011 р. йому не довіряли 65% українців, а довіряли – 23%; в травні 2013 р. – 78 % і 6% відповідно [320].

Значна недовіра до державних інституцій уже стала звичним явищем в українському суспільстві. Винятком став період після “помарачевої революції”, коли соціологи зафіксували рекордно високий рівень довіри до основних інститутів влади (до уряду 36,6%), що було пов’язано насамперед з високими очікуваннями від процесу демократизації у державі.

Стабільно низькими упродовж усіх років незалежності залишалися і показники, що характеризують рівень довіри громадян до Уряду і Верховної Ради України. Восени 2010 р. Прем’єр-міністру довіряли 30% громадян, не довіряли понад 40 %; у 2012 р. – довіряли 16%, не довіряли 68,8% [312]. З року в рік українці не довіряють головним інститутам влади. Голові Верховної Ради: у 2010 р. довіряли 14%, не довіряли 50% [310, с. 219]. Тенденція не змінилася у 2012 р.: Парламенту довіряли 12 %, не довіряли 73,4 % [312]. У 2012 р. переважна більшість українських громадян – близько 60 % – не висловила повної довіри до жодного з названих в соціологічному опитуванні соціальних суб’єктів та інститутів [165, с. 50]. Незмінно низьким у 2013 р. залишився рівень довіри до міліції – 22,7%, до судів – 15,9%, до Служби безпеки України – 34,4% та до Прокуратури – 20,6% [312]. У грудні 2013 р. рівень недовіри до основних інституцій сягнув найнижчої позначки за всі роки соціологічних моніторинрів Фонду Демократичні ініціативи, зокрема: до Верховної Ради 45%, до Уряду 44%, до Прокуратури 38%, до Конституційного Суду 36,6% [320].

Загальний рівень довіри громадян до держави в цілому і до окремих інститутів був вельми низьким – для більшої частини з них значення показників не перевищують “3” за 11-бальною шкалою [165, с.49-50]. Результати моніторингу щодо суспільних змін за роки незалежності виявили, що за показниками довіри до інститутів влади Україна посідає останні місця серед 26 європейських країн [320].

Отже, 2013 р. став роком найнижчих з 2005 р. показників довіри до основних інститутів влади, лідером серед яких стала Верховна Рада України (баланс довіри/недовіри у травні 2013 р. становив 60%) [320]. Сутнісною характеристикою недовіри було й те, що її об'єктом стала державна система в цілому. Така комплексна недовіра означала не тільки кризу легітимності, а фактично вже делегімізацію всієї нинішньої системи. Довготривале віддалення інститутів держави від суспільства поступово формувало базис масового й амбітного протесту в Україні.

Висока хвиля протестної активності, спричинена здебільшого соціальними чинниками, була притаманна Автономній Республіці Крим. Не зумівши навести лад у земельному питанні, не визначивши чітко статус репатріантів, не ведучи послідовно й наполегливо боротьбу з корупцією, не знайшовши ефективних засобів протидії російському інформаційному впливу, українські владні структури самі загнали себе у безвихідь, що загрожував ескалацією напруженості. Під час конфлікту навколо Південної Осетії стали наочними проросійські настрої більшості громадян півострова, які дисонували з офіційними заявами української влади і, зрештою, вилилися у форму звернення парламенту АРК до Верховної Ради з вимогою визнання незалежності Абхазії й Південної Осетії. Протилежний вектор мали настрої кримськотатарської спільноти, домінантою яких стало утворення на півострові кримськотатарської державності [253]. Потенційним дестабілізуючим фактором виступало перебування на території України російського Чорноморського флоту.

Наслідком безпорадності влади у налагодженні цивілізованих засад співжиття та співпраці стало поширення у суспільстві зневажливого ставлення до закону та традиційних моральних цінностей. Громадяни сприймали як норму життя у неправовому просторі, втрачаючи відчуття демократії як однієї з найвищих цінностей. Звідси апатія одних і нетерпимість та агресивність інших, розмитість уявлень про права й обов'язки, низький рівень довіри до державно-політичних інститутів, слабкий рівень усвідомлення громадянами власних і національно-державних інтересів. Зниження до критичного рівня елементарної поваги до закону – надзвичайно тривожний симптом, що зрештою мав серйозні дисфункціональні наслідки.

Невисокий авторитет влади в очах громадян загрожував браком легітимності держави як такої. За даними опитувань, проведених Центром імені О. Разумкова у 2011 р., лише 16% респондентів почувалися господарями своєї держави, 76% такого відчуття не мали. Лише 19% пов'язували з Україною свою соціальну перспективу, 69% не бачуть свого соціального майбутнього на Батьківщині [312]. Усе це змушує визнати: брак єдиних “правил гри” та авторитетного, всіма визнаного арбітра в особі держави сформувало недовіру у відносинах між громадянами, етнокультурними та іншими групами, регіонами. Багато понять та ключових інструментів, необхідних для формування громадянської ідентичності, виявилися незапитаними або навіть частково скомпрометованими. Це стосується таких понять, як патріотизм, чесність і моральність політиків, верховенство права і справедливість суду, політична реформа та ін. [315, с. 8]. Такий стан суспільства актуалізував питання соціального вибуху, що може призвести до втрати засад державності.

Проблеми перманентної кризи участі в країні і спровокованої нею кризи легітимності зазвичай пов'язуються із неспроможністю основних політичних гравців виробити чітку економічну й ідеологічну стратегію, а також невмінням наполегливо доносити до громадян свої цілі та наміри. Глибоке розчарування соціуму у діях влади і гідна подиву непрозорість у прийнятті політичних рішень після гучних запевнень у чесності й відкритості відчутно поглибили стан суспільної дезадаптації й деморалізації. Дослідження соціологів переконливо засвідчили такий небезпечний рівень дезорієнтованості, який робить вітчизняний політичний простір ареною “гри без правил” і навіть “війни на знищення”. Щорічні загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України показали, що у 2010 р. майже 70% респондентів відчували брак дотримання чинних законів і ще більше – 72,2% – констатували відсутність стабільності в державі та суспільстві [310, с.293,294]. Припускаємо, що правовий нігілізм і розрив між деклараціями та реальними діями сприяли розвитку авторитарних настроїв. Майже половина опитаних громадян заявила, що “сильний керівник” в змозі зробити для країни більше, ніж законодавча система, а жоден інститут не захищає їхніх прав.

Очевидна слабкість і непередбачуваність української влади й опозиції продукувала нові ризики, серед яких той небезпечний

феномен, що заважає громадянам осмислено сприймати перспективу розвитку хоча б на найближчі десять років. Ідеться про перманентний стан тривожності, який супроводжує людину щоденно і який у контексті політичних криз 2000-х рр. незмірно посилюється. Так, у сприйнятті українцями власного майбутнього в 2012 р.: у 29% переважали тривога, у 18% – розгубленість, у 15% – страх. Щодо очікувань на 2013 р., тільки 15% населення вірили, що життя в країні налагодиться [320]. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2011 р., лише 18 % респондентів вважали, що Україна розвивається у правильному напрямі, а тих, хто вважав напрям хибним, утричі більше – майже 60 % [320]. Опитування, проведене Центром соціальних досліджень “Софія” влітку 2011 р., зафіксувало ще більш тривожну, на наш погляд, тенденцію: 60% опитаних оцінили ситуацію в країні як “погану” або “швидше погану, ніж добру” (див.: додаток 4). Для 38% опитаних вона – “гостра, конфліктна”, для 11 % – вибухонебезпечна [294]. Небезпечно високий рівень розчарування та високий рівень роздратування створило ефект “негативної мобілізації” в суспільстві, виявом чого стали акції громадянського протесту 2010-2012 рр., пов’язані з захистом довкілля, підвищенням тарифів, поганим станом доріг, затримкою виплат зарплатні, поганим доглядом за пам’ятниками історії та інші.

За часів суспільних трансформацій особливої актуальності набувають колективні духовні цінності, коли розв’язання особистих проблем пов’язується із вибором власної ідентичності на користь “своїх” етнічної або соціальної групи. Групова ідентичність являє собою вже існуючу історичну даність, яка в умовах соціально-політичних “метаморфоз”, за В. Котигоренком, приваблює стабільністю зв’язків [126, с. 372].

Тривале перебування різних частин України у складі інших країн і навіть різних цивілізаційних систем у поєднанні з неваженою регіональною політикою й корисливими інтересами регіональних кланів створило феномен розколотості суспільної свідомості, яка має виразний регіональний вимір. Ціннісно-оціночні критерії регіональних ідентичностей, які формувалися під впливом реалій всеохоплюючої глобалізації і нових трактувань регіоналізму, виразно відмінні і навіть протилежно спрямовані. Ситуація ускладнилася під впливом спроб різних політичних сил експлуатувати

наявність регіональної поляризації для покращення власного іміджу і дискредитації опонентів.

Водночас соціологи дійшли висновку, що попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних розбіжностей між ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного устрою та розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності реєструються у ставленні до геополітичних та деяких соціокультурних проблем, а небезпека ідентифікаційних криз – у розмиванні смислотворчих критеріїв і внесенні у суспільство “базил конфронтації”. Доводиться констатувати, що ризиковий контекст ідентифікації створили такі чинники:

- диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови;

- оцінка історичної, передусім радянської, спадщини;

- комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України, особливо тих, що торкаються відносин з Росією.

Захід і Схід України, у баченні М. Рябчука, різні світи і різні цивілізації, які бачать не тільки минуле, але й майбутнє цілком інакше [261, с. 143]. Однак варто застерегти від спрощеного бачення “націоналістичного” Заходу і “проросійського” Сходу. Дві України – це дві відмінні спроби концептуалізації, а не два протилежні геополітичні сегменти. Що ж до агресивності, схильності до крайнощів, то за ними, як правило, стоять нерозв’язані проблеми україномовного сегмента етнополітичного простору країни.

Створити на основі соціологічних опитувань достовірне уявлення про зовнішньополітичні орієнтації громадян України доволі складно: соціологічні дослідження постійно реєструють ознаки амбівалентності у геополітичних перевагах населення. Значна частина не розуміє необхідності чіткого вибору зовнішньополітичної стратегії, допускаючи можливість одночасного просування України і в бік Росії, і на Захід. Привабливість європейського простору тьмяніє перед усвідомленням тієї незаперечної істини, що навіть за найкращого розкладу геополітичних чинників перспектива увійти до Європейського Союзу упродовж найближчих років для України малореальна.

Практична відсутність у країні системи громадянської освіти спричинила низький рівень політичної компетентності громадян –

принаймні тих, хто за віком уже перебуває поза впливом навчальних програм. Соціологічні дослідження, проведені КМІС у лютому 2012 р., довели, що, підтримуючи вступ України до ЄС, значна частина респондентів “нічого не має проти” приєднання до союзу Росії та Білорусі (48 %). Кількість прибічників інтеграції в ЄС становила 40 % – у 2012 р. [115]; 33% – у травні 2013 р.; 48% – у грудні 2013 р. [320]. Більшість опитаних виступала проти вступу до НАТО (майже 57 %), хоча за сучасних умов для незалежних країн шлях до ЄС через євроатлантичну інтеграцію єдино можливий [310, с.30]. Амбівалентність зовнішньополітичних орієнтацій зумовлена як нечіткістю геополітичних пріоритетів країни (спадщиною “політики двовекторності”), так і суттєвими регіональними відмінностями у світобаченні, які експлуатують полярно налаштовані політичні сили.

Таким чином, сучасна Україна – багатоскладове, сегментарне суспільство, в якому політичні й ідеологічні розбіжності в цілому збігаються з лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та інших). Наявність кількох відносно закритих політичних субкультур, помножена на гостре протистояння на владному рівні, зумовила високий рівень конфліктогенності й виразну бінарність ментальних моделей. У країні превалювала двозначна оціночна логіка із незаперечною правотою “своїх” і полярними поглядами на основоположні проблеми політичного життя. Протягом початку 2000 – рр. це не призвело до катастрофічних сценаріїв розвитку, оскільки у співвідношенні сил головних політичних гравців спостерігався певний паритет і жодна з них була не готова до рішучих дій. Однак такий стан й надалі загрожував “зависанням” багатьох невідкладних проблем і збільшенням відставання країни від європейської спільноти, до складу якої вона прагнула увійти.

Очевидно, що без формування інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних об’єднувати соціум, Україна й надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, конфронтаційність у політичному мисленні і поведінці, “кризу ідеалів”. Ідеться не про нав’язування єдиної ідеології для всіх і створення атмосфери показної однотайності. Йдеться, по-перше, про пошук принципово нової парадигми розвитку на базі засвоєння кращого світового досвіду, надбань усіх політичних та ідеологічних течій вітчизняної суспільної

думки; по-друге, про відповідальне ставлення влади до власних обіцянок, її готовність до практичної реалізації вкрай потрібних реформ. Мається на увазі і налаштованість на узгодження позицій різних політичних сил і вироблення чіткої системи взаємовідносин по лінії “влада – опозиція”. Не менш важливим є – вироблення механізмів донесення до широкого загалу пріоритетних стратегічних цілей шляхом формування розгалуженої системи громадянської освіти.

Поряд із політичною ідентичністю важливим чинником націотворення є досягнення соціокультурної консолідації населення. Принагідно зауважимо, що до чинників соціогуманітарного характеру, що впливають на ідентифікацію осіб і груп, відносять насамперед загальнозрозумілу (так звану літературну, еталонну) мову, єдині міри часу і простору, ідеальні моделі бажаного, ідеологію тощо. Однак жодна ідеологія не стане дієвою доти, допоки не буде створений її образний, знаковий аналог. Адже, як зазначалося вище, ідентичність має потужну емоційну складову, тому адекватними засобами її формування є ті, що здатні впливати насамперед на емоційну сферу особи або групи, спрямовані на формування відчуття єдності й належності до спільноти. Тому чинниками формування спільної ідентичності громадян України є історико-культурні та соціальні міфи, герої, образи, знаки (постаті, гасла) й свята.

На жаль, у сучасному культурному, інформаційному та освітньому просторах України фактично відсутні явища об’єднавчого змісту, серед них такі:

- Історико-культурний міф. Історія регіонів України була настільки різною, що спроби апелювати до спільної долі, історичних постатей, героїв повертає з минулого скоріше колишні суперечності та взаємні образи: герої/вороги Другої світової війни. Історичного примирення в Україні поки що не сталося.

- Національна ідея, позитивний міф про країну, який може бути створений лише на основі раціонально сконструйованої моделі майбутнього, курсу розвитку країни. Проте такої стратегії немає. Навпаки, тема вибору курсу протягом років незалежності активно експлуатувалася політичними силами виключно з електоральною метою. А це лише поглибило міжрегіональну поляризацію навколо цієї теми.

- Свята – знакові дати, календар. За даними соціологічних досліджень, які Центр імені О. Разумкова проводить протягом останніх років, фактично жодне з державних, релігійних та інших свят не сприймається більшістю наших співвітчизників як свято. Так, лише 20,1% громадян засвідчили, що для них День Незалежності України дійсно велике свято; натомість – 40% вважають його “звичайним офіційним” святом; 30% – не святом, а звичайним вихідним; 6,8% повідомили, що для них це не свято, що цей день не повинен бути вихідним [312].

З іншого боку, відзначання однієї і тієї самої дати може мати цілком протилежний смисл: для однієї частини українців – День Перемоги – це свято, а для іншої – День поневолення України. Як це не парадоксально, але й свято Нового року здатне викликати суперечності, оскільки жителі Заходу і Центру зустрічають його за київським часом, Півдня і Сходу – переважно за московським.

– Еталонна мова. Безперечно, українська мова цілком здатна виконувати роль мови міжнаціонального спілкування, оскільки нею достатньою мірою володіють абсолютна більшість громадян країни. Водночас, спостерігаються спроби поставити під сумнів її здатність виконувати роль еталонної, оскільки протягом років незалежності некеровано відбувається реформування українського правопису.

Отже, пошук спільних соціокультурних сенсів виявився проблематичним з огляду на вплив наслідків відмінного історичного минулого, геополітичних факторів, проблеми слабкості інститутів громадянського суспільства. Зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів, з одного боку, відкриває шлях до формування цілісного національного організму на громадянській основі, а з іншого – створило небезпеку політизації етнічності, використання етнічних маркерів як засобів групової мобілізації.

Не можна не помічати того, що недосформованість національно-громадянської та слабкість соціокультурних ідентичностей, приземленість і гостра асиметрія орієнтацій, фрагментованість політичної культури, схильність до пошуку ворога, розбалансованість міжцерковних відносин, примирливе ставлення до проявів расизму й ксенофобії – серйозні “розмиваючі” чинники етно-

політичного поля. За таких умов про цілісність суспільства, тим більше про громадянське суспільство, говорити передчасно. В країні відсутня розрахована на перспективу політична й ідеологічна стратегія. Склалася своєрідна матриця конкуренції двох “різно-векторних” проектів, один з яких виходить з пріоритету цінностей індивідуалізму, етноцентризму й монологізму, а інший експлуатує настрої “залишкової радянськості” з проявами державного патерналізму, який зумовлює мляве реагування на вимоги часу. Ми маємо можливість спостерігати, як суспільно-політичні проекти реформаторів перетворюються на протилежність за умови критично низького рівня соціальної культури [181, с. 176-178].

Висновки Л. Нагорної доволі невтішні: “Своєрідність сучасної української ситуації полягає у наявності синдрому “криз запізненого реагування”. Україна перетворюється на країну малих справ, що істотно погіршує життєвий клімат”. Не випадково у політичному лексиконі останніх років з’явився термін *failed state* – неспроможна держава. У світі чимало суверенних держав, які виявилися нездатними підтримати “баланс життєздатності, важелі соціального контролю” [183, с. 81, 125]. Ще кілька років тому ситуація банкрутства незалежної держави внаслідок внутрішньої нестабільності уявлялася малоімовірною. Сьогодні стало нормою складання рейтингів “неспроможних держав”, країн, що перебувають “на межі” банкрутства. Україна поки що не потрапила у відповідні реєстри, однак, окремі (здебільшого російські – *Авт.*) політологи охоче приміряють до неї ярлик “десуверенізації” в інформаційних війнах.

Серйозні виклики спричиняє відсутність відповідної державної стратегії у суспільстві де “війна всіх проти всіх” сприймається як норма. Наслідком стала втрата цивілізованого виміру існування соціуму, викривлення стратегічних орієнтирів і загальної деморалізації суспільства. Це створює базис для можливості маніпулювання суспільною свідомістю, утвердження пріоритетів етнічної ідентичності, вибудови ідентифікаційних практик у руслі протиставлення.

На заваді загальнонаціональній інтеграції стоїть виразна сегментованість соціуму, яка виявилася у різноспрямованості суспільних соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових пріоритетів; у формуванні груп інтересів на корпоративній, а то й на кримінальній основі; у

потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відмінностях; у виразних відмінностях політичних субкультур. А головне – у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, “оптимальних моделей майбутнього та в різних версіях “віртуального” минулого” [187, с. 269-270].

Серйозним гальмом для України залишається регіональна поляризація суспільних настроїв, яка стоїть на заваді формуванню спільного культурного простору. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями “донбаської”, “кримської”, “одеської” ідентичностей. Регіональна ідентичність Заходу країни має виразну антиросійську складову, що підживлює активність проросійських еліт.

Отже, останніми роками відчутно зріс простір ризиків у етнополітичній сфері. Щоб подолати політичне і культурне протистояння, “вивести проблему етнічної ідентичності за межі кола міфів і симулякрів, потрібно надати нового сучасного звучання “націоналізму”, звільнити його від негативістської упередженості” [181, с. 217].

Переломною точкою розвитку України стали суспільно-політичні процеси, які увійшли до масової свідомості під назвою “помаранчева революція”. Під час неї суспільство показало здатність до самоорганізації та конструктивної політичної мобілізації, високу національну свідомість. А головне – був переконливо продемонстрований потенціал українського етносу. Якщо, за даними соціологічних опитувань, у 2003 р. – 45,5 % громадян були готові підтримати незалежність України, а в 2001 р. – 35 % відчували себе насамперед громадянами України, то у 2010 р. ці цифри становили, відповідно, 43,6% і 51,3% [311, с. 138]. Більшість громадян України вперше відчули справжню гордість за свою країну та почали активно ототожнювати себе з нею (див.: додаток 1). Якщо у 2003 р. лише 41 % населення визнавало свою відповідальність за майбутнє країни, то восени 2011 р. – вже 57 % [310, с. 62,63].

Сьогодні в умовах суспільно-політичної кризи, кризи довіри очевидно, що блискуче продемонстрована взимку 2004-2005 р. єдність суспільства була певною мірою ситуативною. Якщо для

одного сегмента соціуму вона стала “відображенням потреби в національній консолідації, то для іншого – відкривала шлях для розмежування на “своїх”/“чужих” [83, с. 130,134].

Очевидним є те, що імпульс, наданий суспільному життю країни “помаранчевою революцією”, мав далекосяжні наслідки і дає підстави констатувати істотний поступ у площині національного самоусвідомлення українського суспільства. У 2012 р. експерти зафіксували, що понад 90% громадян України (окрім Криму) сприймали Україну як свою Батьківщину, 99,5 % опитаних бачили майбутнє свого регіону у складі України; 65,5% респондентів переконані, що відмінності між українськими регіонами не спричинять розпад країни; 61,9 % громадян не погодилися з тезою, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами (беззастережно підтримали цю думку тільки 6,4%). Понад те, аналіз результатів опитувань по областях України засвідчив однабічність поширених стереотипів про “дві України”, загрозу “розколу” та тиражованої проблеми протистояння російськомовного та україномовного населення України. Зокрема, за соціологічними опитуваннями, прихильність громадянському визначенню української нації висловили більшість мешканців і Донецької (50,1 %), і Івано-Франківської областей (55,2 %); понад 50% населення Одеської області назвали українську мову рідною; а у Дніпропетровській області 30,7% очікували розвитку країни в контексті загальноєвропейської традиції [248].

Відрадним є й те, що, за результатами всеукраїнського опитування Центру імені О. Разумкова в 2011р. понад 60 % громадян України вважали українську мову рідною (зазначимо, що “рідна мова”, звісно, не тотожна мові повсякденного спілкування). Ставлення до статусу мов таке: 39 % респондентів висловилися за те, щоб українська мова була в Україні єдиною державною; 31 % вважали, що такий статус повинні мати і українська, і російська мови; нарешті, 24 % дотримувалися думки, що українська має бути державною, а російська – офіційною мовою в Україні – 41% [186]. І українську, і російську мови вважали рідними 25,7 % респондентів. При тому, що за переписом населення 2001 р. етнічні росіяни становили 17,3 % населення України, російську мову назвали рідною понад 25 % опитаних. Цікаво й те, що російськомовність не збігається з визнанням належності до російської

культурної традиції. Останню задекларували лише 10% респондентів, тоді як до української культурної традиції віднесли себе майже 60% [257, с. 223-227].

Зростання кількості громадян, які вважають рідними і українську, і російську мови, окреслює важливе питання про еволюцію російської ідентичності та трансформацію проблеми російської мови в Україні. На жаль, питання статусу російської мови в нашій державі є радше предметом стереотипних маніпуляцій, аніж наукових розвідок. Зокрема, за влучним зауваженням В. Степаненка, “проблема не в тому, що українська культура не може бути російськомовною (може), а в тому, що механічно експортована, не створена на українському ґрунті російська культура трансліюється й видається за власну українську російськомовну” [172, с. 39].

До радянської культурної традиції, яка посіла в опитуванні друге місце після української, віднесли себе 19,4% респондентів. На нашу думку, ідентифікацію з “радянською традицією” слід розглядати як один з проявів розчарування соціально-економічною ситуацією в країні. Ностальгія за “совєтським” дотепер не стала предметом спеціальних досліджень, які б аргументували вікові, регіональні, політичні мотиви такої ідентифікації [172, с. 76-79]. Наприклад, у опитуваннях населення Криму помітно переважала радянська ідентифікація серед найстаршої вікової групи – 23,8%, проти 5,3% серед наймолодшої.

Досвід перебування в складі СРСР помітно впливає на сучасну Україну, створюючи виклики державної політики. Варто додати, що “радянськість”, усупереч поширеним стереотипам, не стала прерогативою Сходу чи Півдня країни. За даними міжнародного дослідження щодо порівняння ідентичностей мешканців Львова і Донецька в 2006 – 2008 р.р. мешканці обох цих міст мали утопічні очікування забезпечення соціальних прав державою, тобто відтворили радянські патерналістські уявлення.

Однією з болісних тем залишалося ототожнення пропозицій розширення прав регіонів з сепаратистськими настроями. Соціологічні дослідження засвідчили, що абсолютна більшість громадян України обстоювала збереження унітарного устрою держави 71%, але, водночас, вважала доречним розширення повноважень регіонів 46,6 % [311]. Загалом, послідовно зростала частка громадян, які

добровільно ідентифікували себе з Україною, українцями, підтримували політичну самостійність України. Отже, в Україні склалися певні передумови для цілеспрямованого формування загальнонаціональної громадянської ідентичності. Поняття “Західна Україна” та “Східна Україна” виявилися, радше, метафорами, які гомогенізували неоднорідні спільноти та протилежні ціннісні настанови. Регіональні відмінності, притаманні всім великим європейським державам, аж ніяк не тотожні міжрегіональним протиріччям. Їхня політична інструменталізація як “загрози” цілісності країни не тільки потенційно небезпечна, а й перешкоджає доречнішій концептуалізації регіонального розмаїття як багатства України. “Російськомовність” в Україні не тотожна ані російській етнічній ідентичності, ані проросійським політичним настроям. Не варто нехтувати тим, що російськомовні громадяни не творять однорідної суспільної групи і в переважній своїй більшості не підтримують порушення територіальної цілісності України.

Значна частина проблем утвердження загальнонаціональної ідентичності пов’язана з особливостями політичних, соціальних та культурних трансформацій в Україні. В гуманітарних науках більшого поширення набуває концептуалізація України як перехідного суспільства (*transition society*), для якого, зокрема, властиве співіснування різних цивілізаційних форм: постіндустріального, індустріального і аграрного світів, що відбивається в політичній культурі, поведінкових практиках, культурних формах [105, с. 4-8].

В українському публічному дискурсі поширеною є хибна опозиція “громадянської” та “етнічної” нації. Її штучність очевидна вже тому, що держава не може бути національно “нейтральною”. Надважливим для української держави залишається повноцінна інтеграція до загальнонаціонального наративу, зближення і, водночас, збереження самобутності етнічних спільнот та культурного розмаїття українського суспільства; створення передумов, аби етнокультурні групи були повноправними членами суспільства.

Процес ідентифікації громадян в Автономній Республіці Крим характеризувався відмінними від загальноукраїнських маркерів. Це єдиний регіон в Україні, де більшість населення (60 %) була етнічними росіянами за походженням і зараховувала себе до російської культурної традиції (55%). Соціологічні дослідження зафіксували наявність “кризи сприйняття” у населенням півострова.

У 2011 р. Україну як свою Батьківщину сприймали тільки 40 % мешканців Криму, проти 74 % у 2006 р. Частка тих, хто вважав себе “патріотами України”, в 2011 р. впала, порівняно з 2007 р., з 66,7 % до 28,6 %. Пояснення природи таких цифр – у відповідях мешканців Криму на питання про головні проблеми півострова, серед яких називаються низькі зарплати і пенсії (67 %), високі ціни на основні товари (65 %), занепад промисловості й сільського господарства (54%), корупція (49%) [134]. Отже, можна говорити про сформований суспільний запит на забезпечення в Криму суспільно-політичної та соціально-економічної стабільності, неспроможність задоволення якої неабияк актуалізувало протилежні геополітичні пріоритети. Наприклад, 64 % опитаних висловилися за вихід півострова зі складу України та приєднання до Росії й, водночас, 54 % – були за збереження автономного статусу АР Крим [177]. “Кримська ідентичність” як цілісна й властива більшості жителів півострову не склалася. Щоправда, переважна більшість етнічних українців і росіян Автономії становили досить цілісну соціокультурну спільноту, яка протиставляла себе кримськотатарській, відчувала близькість до Росії. Такий стан зумовлений активною політикою Російської Федерації в регіоні, фактичною монополізацією російськими ЗМІ інформаційного простору Криму, активною діяльністю філій провідних російських ВУЗів, слабкістю громадських організацій.

Загрози суспільно-політичній стабільності спричинили зволікання центральної влади з політико-правовим врегулюванням низки проблем кримськотатарської громади. Йдеться про ухвалення Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”, розв’язання земельних проблем в автономії, вирішення питань соціокультурного розвитку кримських татар, виправлення ситуації з представництвом кримських татар в органах влади і силових структурах Криму (коливалося від 0 до 3,5 %, хоча кримські татари становлять 13% населення автономії), законодавчим визначенням статусу представницьких органів кримських татар тощо [177]. Дестабілізувала ситуацію відчуженість переважної більшості етнічних росіян і українців Криму від потреб і проблем кримських татар, схильність покладати відповідальність за між-національну напруженість на центральну владу.

Загальноукраїнським викликом формуванню національної ідентичності стали наявні рудименти радянського патерналізму,

брак довіри до інститутів державної влади та громадянського суспільства. Саме українське суспільство найвиразніше відрізняється від західно- і центральноєвропейських, які демонстрували досить високу анонімну довіру. Проведене у 2009 р. порівняльне дослідження з 23 іншими європейськими країнами засвідчило, що населення України надає набагато більшого значення цінностям категорії “Збереження” і менше – “Відкритість до змін”, відчуває потребу в захисті з боку держави й демонструє острах соціального засудження [340, с. 200]. Атомізація суспільства унеможливила творення громадянського суспільства, яке перебувало б у сталому діалозі з владою. Державна влада всіх рівнів має бути зацікавлена в систематичній суспільно-політичній діяльності різних агентів громадянського суспільства. Останнє також допоможе подолати традиційне для України домінування довіри до персоналій над довірою до державних інституцій чи політичних партій.

Національній безпеці України сприятиме досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об’єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Процес забезпечення національної єдності та соборності Української держави істотно ускладнюється ціннісно-світоглядним розшаруванням українського суспільства, яке зумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій навколо цієї проблематики з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил.

У досліджуваній період певна увага приділялася тому, аби культурне багатство різних етнічних спільнот стало невід’ємним складником культури української політичної нації. В лютому 2009 р. в офіційних документах з нагоди Дня рідної мови наголошувалося, що різноманітність мов, культур і традицій є нашим багатством і цивілізаційним надбанням [233]. Забезпечення прав національних меншин, міжетнічна гармонія і солідарність є запорукою успіху єдиної політичної української нації. Заради справедливості зауважимо, що національній консолідації сприяло відкриття меморіалів українським і польським воякам на Личаківському цвинтарі у Львові, вшанування пам’яті жертв українсько-польського проти-

стояння на Волині 1943 р. та операції “Вісла” 1947 р., вшанування жертв комуністичних репресій, Голокосту, депортації кримських татар тощо [232;234;236;238]. Це початкові кроки на шляху до утвердження плюралізму і толерантності у державній політиці.

Формування загальнонаціональної ідентичності – це відкритий, принципово “незавершений” для всіх без винятку модерних держав-націй процес, запорука їх демократичного розвитку та утвердження європейських цінностей. В українському випадку творення й утвердження української політичної нації, визначеної в Конституції України як “Український народ – громадяни України всіх національностей”, нерозривно пов’язані з розвитком соціально орієнтованої ринкової економіки та соціальної держави, забезпеченням реального верховенства права та принципу рівності всіх перед законом.

Однак цей процес гальмувала політизація конфлікту ідентичностей, пов’язана із суперечливими процесами: суттєвими змінами у формуванні української національної самосвідомості у зв’язку з переходом від етнографічно-культурологічного до соціально-політичного принципу її утвердження; частковою регенерацією пострадянської ідентичності; зародженням регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти та стратегічні вектори інтеграції. Таким чином, відсутність сформованої спільної ідентичності, яка б поєднувала більшість громадян, не лише суттєво уповільнила поступальний розвиток українського суспільства, а й посилила низку загроз національній безпеці країни.

Взаємозалежність між силою і привабливістю спільної ідентичності й рівнем захищеності національних інтересів і цінностей пов’язана з тим, що саме спільна ідентичність є основою буття спільнот, зокрема й народу (політичної нації) в демократичній країні. Реалізація народного суверенітету ефективна лише тоді, коли висока суб’єктивна цінність ідентифікації з народом для членів цієї спільноти дозволяє погоджуватися на обмеження в реалізації важливих для них особистих, групових і корпоративних інтересів, неминучих при політичному врегулюванні суперечностей і проблем.

Тому за умов слабкості спільної ідентичності конфліктність політичного процесу набула якісно нового характеру. Виразники інтересів спільнот із конкуруючими ідентичностями сприймають дії та заяви своїх опонентів як загрозу власному суспільному буттю.

Внаслідок цього різко зменшуються можливості для діалогу та пошуків компромісу зі спірних питань, а будь-які протиріччя стають антагоністичними. Практика суспільних взаємодій, усталена в певних ідентичностях, руйнується, і політичні інститути втрачають можливості забезпечення комплексної комунікації та діяльності задля врахування та задоволення інтересів групи. Вкрай актуальним є зауваження Л. Нагорної: месиджі політичних акторів сприймаються лише певними сегментами соціуму. Позиціонування політичними силами себе як захисників інтересів або носіїв певної ідентичності достатнє для отримання політичного капіталу. Дія цього чинника “стимулює окремих представників вітчизняного політикуму до спекуляцій на ґрунті ціннісно-світоглядного розширення українського суспільства” [187, с. 234,235]. У таких умовах за будь-якого загострення політичної боротьби, що підтвердило проведення виборчих кампаній 2004-2012 рр., зростають ризики спровокованих чи навіть спонтанних конфліктів, які можуть перерости у самопідживлюване громадське протистояння з непрогнозованими наслідками.

Безпосереднім наслідком фрагментації політичного поля через протистояння конкуруючих ідентичностей стала низька легітимність політичних інститутів, зокрема, й вищих органів державної влади, що суттєво обмежувало їхню здатність виконувати нормативні функції. Значна частина населення України в будь-якому випадку була опозиційно налаштована щодо правлячих політичних сил не через їхні конкретні кроки, а через суб’єктивне відчуття загрози для носія певної ідентичності. Відповідний чинник зумовив вразливість політичного керівництва України для зовнішнього тиску, заснованого на погрозах спровокувати або підтримати виступи проти влади.

Цей чинник пов’язаний з перспективою подальшого перебування України в “сірій зоні” міжнародної політики, внаслідок реакції міжнародної спільноти на вирішення “питання Ю. Тимошенко”. Недостатній рівень спільної громадянської ідентичності унеможливив прийняття рішення, яке б задовольнило більшість суспільства. Такий стан призвів до феномену “двоїстої розколотої”, коли вибір зовнішньополітичних стратегій може бути зробленим на користь різних напрямів. Проблеми зі спільною ідентичністю громадян не лише впливають на владу, а й перешкоджають процесам фор-

мування політичної культури та громадянського суспільства. Брак спільних цінностей і громадянських практик призвів до низького рівня правової свідомості у громадян.

Відсутність чинників для формування спільної ідентичності значно посилила загрозу сепаратизму, зростанню ролі регіональних ідентичностей. Крім того, представники етнічних груп у прикордонних регіонах почали ідентифікувати себе з народами сусідніх держав. Відповідні настрої стали базисом діяльності спеціальних служб всупереч національним інтересам України, створили умови для висунення територіальних претензій.

Відсутність умов для ефективної реалізації державної політики, спрямованої на нейтралізацію згаданих загроз, зумовило ймовірність втрати суверенітету держави. Це призвело до зростання спільної ідентифікації громадян країни з іншими суспільствами та їхніми політичними інститутами та нав'язування спільних ідентифікацій суб'єктами міжнародних відносин. Унаслідок такого стану може відбутися територіальна дезінтеграція країни.

Українська громадянська нація є достатньо складною і розвинутою як в етнічному, так і соціокультурному вимірах, ідеологічних і політичних орієнтаціях. Така багатовимірність викликала у суспільстві різні ідентифікаційні установки на індивідуальному та колективних рівнях – від родинного до загальнонаціонального.

Транзитний характер громадянської ідентичності українського суспільства та його загальна неструктурованість зумовили наявність множинних ідентифікаційних кодів, формування “гібридних” ідентичностей. Вони включають окремі етнічні, регіональні, історико-культурні, політичні конструкти, в тому числі й феномен “радянської ідентичності”.

Криза національної ідентичності, яка стала наслідком безперервної політизації українських громадян окремими деструктивними силами, – один з найбільших викликів для Української держави на початку ХХІ ст. Ця криза зумовила слабку консолідацію суспільства, відсутність балансу між соціокультурними відмінностями, політизація яких неодноразово призводила до виникнення конфліктних ситуацій.

Конкурентне існування різноспрямованих моделей національної ідентичності створило небезпеки формуванню спільної громадянської ідентичності.

РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛЬНА ПРОЕКЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ПОЛЯРИЗОВАНОСТІ УКРАЇНИ

3.1. Конфліктний вимір регіональних ідентифікаційних практик

Значну роль у сучасному світі відіграють регіоналізм і регіональні рухи. Поняття “регіон” і “регіоналізм”, за В. Котигоренком, означають багатовимірні та варіативні явища. Аналізуючи евристичний потенціал категорій та понять етнополітичного дискурсу, він припускає, що різні ідентифікаційні маркери можуть разом (або окремо) використовуватися для означення тієї чи тієї регіональної ідентичності [80, с.45]. Ідентичності населення, як влучно стверджує В. Євтух, є “одним із індикаторів стану і якостей етнополітичних контекстів розвитку регіонів, оскільки вони формуються під впливом різноманітних чинників: етнічних, культурних, соціальних, економічних, політичних тощо” [80, с. 236].

Це можна пояснити тим, що кожна окремо взята до розгляду регіональна ідентичність у більшості випадків є гетерогенним феноменом – утворюваним різними мовними, релігійними, культурними, етнічними, політичними, локальними та іншими ідентичностями. Останні можуть співіснувати під “парасолькою регіональної ідентичності” як суперечлива, але при цьому гармонійна єдність багатоманітності. Інші форми соціальної взаємодії регіональної ідентичності та її складників можна представити як проміжні між, з одного боку, важно досяжним ідеалом “гармонії” інакшостей і, з другого боку, антиподом цього ідеалу – соціальним конфліктом [80, с. 46].

Небезпека порушення регіональної рівноваги в Україні зумовлена чинниками: занадто неоднаковими умовами історичного й культурного розвитку регіонів, різними політичними, економічними, конфесійними інтересами етногруп. Недостатнє забезпечення внутрішніх зв’язків між регіонами країни, особливо по лінії “Захід – Схід”, створило потенційні загрози сепаратизму.

Біполярність українського суспільства в регіональному розрізі загострюється міжрегіональними диспропорціями в економічному розвитку, диференціаціями між показниками обсягу промислової продукції на душу населення у регіонах (1991 р. – у 2,2 раза, в 2009 р. – у 9 (!) разів) [55].

На тлі кризового синдрому України в умовах перманентних політичних скандалів конфронтацію провокували два сегменти українського поліетнічного соціуму: національно-орієнтований і регіонально-територіальний.

Недоцільно применшувати значення регіонального чинника в процесі етнічної ідентифікації. Протягом років незалежності дедалі гостріше ставали питання зваженої регіональної політики України. Слушною є думка деяких дослідників, що глобалізація розхитує основи державного суверенітету, а отже, загострює проблему територіальної цілісності [33; 35; 126; 256; 257]. Варто нагадати, що українська етнічна територія складається з багатьох історико-географічних та етнографічних земель, які за певні періоди історії входили до території різних держав. Процеси їхнього формування зумовлені досить глибокими відмінностями в історичному розвитку, етнокультурними та демографічними особливостями, структурою господарств. До складу сучасної держави увійшли не всі етнічні землі, а споконвічна роз'єднаність породила глибокі відмінності в свідомості населення. Небезпека криється у проведенню ще за 30-х рр. ХХ ст. адміністративно-територіального поділу України без урахування історичних та етнокультурних ознак, ціннісних домінант і віросповідних маркерів різних областей.

Конфліктність провокували спроби забезпечення духовної єдності без врахування значної соціально-економічної нерівності регіонів. Прорахунки в цьому питанні призвели до соціально-економічної і значної політичної напруги в суспільстві, до виникнення загрози державному суверенітету країни. Не випадково деякі російські дослідники й сьогодні намагаються протиставити дві політичні культури, що склалися в Україні “самостійницьку” західну та “малоросійську” східну. На їх думку, проєвропейська орієнтація створює небезпеки для єдності країни. В умовах глобалізації не виважена державна регіональна політика, з одного боку, а з другого – процеси політизації національних меншин здатні спровокувати “самостійне плавання” певних територій.

За таких умов в Україні вбачається можливий “югославський сценарій” розвитку подій. А час від часу актуалізувалася проблема федералізації країни, лунали вимоги приведення у відповідність адміністративно-територіального поділу з історичним досвідом та вимогами часу.

Особливістю України як гетерогенної країни є “незбіг” між етнічною належністю та мовними маркерами. Це спричинило певні особливості етнополітичного розвитку країни:

– культурно-етнографічний: територію України можна умовно поділити на етнографічно-українські області Центру і Заходу, та зону “нових земель” – Схід і Південь;

– соціально-історичний, за яким розрізняються дві групи областей: ті, що входили до складу держав Центральної та Південно-Східної Європи, та області, які входили до складу Російської імперії до 1939 р.;

– конфесійни, пов’язаний з відновленням статусу Української греко-католицької церкви, та монополією Української православної церкви Київського патріархату.

Вісь конфліктності формування спільної ідентичності прослідковується в регіональному розрізі, в різних політичних орієнтаціях, поглядах на майбутнє держави. Слід наголосити, що етнорегіональна багатоманітність України, особливості її геополітичного ареалу самі по собі є потужним конфліктогенним чинником.

Поза основним масивом українських етнографічних земель розвивалося Закарпаття, що зумовило специфіку ідентифікації регіону: особливість ментальності населення в умовах поліетнічності; вплив соціокультурного чинника “пограниччя культур” та локальної свідомості. На етнокультурну домінанту регіону впливає врахування економічних факторів – міграція трудових ресурсів, одобічний розвиток аграрного сектора та інші. На тлі високого ступеня процесу національної ідентифікації за пострадянських часів тут сформувався рух щодо відокремлення від України.

Треба визнати – політичні еліти Закарпаття мають позитивний досвід автономного існування. Розвал СРСР дав змогу легітимно порушити питання щодо відновлення автономії краю, яку схвалили 78% учасників голосування у референдумі 1 грудня 1991 р.

У процесі ідентифікації в Закарпатті вкрай вагомим є етнічний маркер. Більший сегмент в етнічному складі представлений

українцями (80%), угорцями (12%), росіянами (2,5%), румунами (2,6%) [81, с. 653]. Закарпатці завжди прагнули зберегти свою локальну ідентичність, навіть за умов здійснення радянської національної політики. Навколо цього питання й спекулюють деякі політики: від тверджень про “загальнокарпатський панрусизм” до вимог заборони “русинського етносу”. Зрозуміло, що це може призвести як до поляризації між прибічниками “русинства” і “українофільства”, так і до міжетнічної напруги в регіоні.

Небезпеку породжує постановка питання щодо статусу русинів, які визнані субетнічною групою. Але ж русини вимагають для себе офіційного статусу етнічної групи. Апологетам русинської нації притаманні заяви про “відтворення русинської держави”. Наприклад, на Конгресі русинів 1999 р. в Ужгороді представники русинської спільноти вимагали не тільки відкриття шкіл з русинською мовою навчання, організації відповідної кафедри в Ужгородському університеті, а й включення їх у перепис 2001 р. як етнічної групи. У роботі XII Світового конгресу русинів, який відбувся в липні 2013 р. в місті Свалява, особливу увагу акцентовано на “невизнанні” русинів “окремою національністю” в Україні [379].

Процесу самоідентифікації русинів властива “подвійна ідентичність” – загальноукраїнська і локально русинська. Безумовно, перспективи ідентифікації русинів та деяких субетносів залежать від рівня національної свідомості та політичних орієнтацій національної еліти, яка відкрито маніфестувала свою мету – відокремлення від України. Намагання розіграти “русинську карту” на Закарпатті призведе, на нашу думку, до зазіхань на територіальну цілісність України. Питання етнокультурної ідентичності русинів, політизація та радикалізація русинського руху на тлі протистояння з політичним українофільством зумовлюють ризиковість етнополітичного розвитку цього регіону.

Загалом, на активізацію русинофільства вплинули загальний перехід багатьох країн Європи від тоталітаризму до демократії, етнічне відродження, що охопило всі етноспільноти на пострадянському просторі. На кризове самопочуття етносів вплинув й економічний чинник – кризапочатку 2000-х років, яка особливо гостро виявила себе в периферійних районах країни. Порушення рівноваги у розвитку етнополітичного поля Закарпаття породжувало

й те, що паралельно з відродженням русинського руху відбувався процес активної самоідентифікації інших груп суспільства.

Виникнення етнічної напруги в регіоні можливе як наслідок дій політичних кіл Угорщини, які відкрито підтримують рух “політичного русинства”. Деякі засоби масової інформації країни перекручують стан міжетнічних відносин у Закарпатті, ведуть агітацію за повернення Закарпаття Угорщині. В січні 2011 р. набув чинності Закон про процедуру набуття угорського громадянства для закордонних мадярів, ухвалення якого є одним із етапів втілення угорською стороною національного проекту “Велика Угорщина”. Останніми роками в Будапешті систематично проводяться Наради з проблем “закордонних співвітчизників”. На них серед багатьох питань гуманітарного зрізу порушені проблеми, що відбивають угорський ідеологічний наступ на спільноту угорців в Закарпатті. Особливо небезпечним уявляється поєднання націоналістичної риторики з політичними та соціальними вимогами: боротьба за автономію, протидія асиміляції, необхідність матеріальної допомоги співвітчизникам та інші. Вони знаходять підтримку у лідерів угорської громади в Україні, які збудують інформаційний простір регіону заявами про утиски прав українських угорців, називаючи Україну “ворожою фортецею”. Ситуацію ускладнює факт, що для угорської правої партії “Фідес” згуртування всієї угорської нації незалежно від кордонів стало загальнонаціональною ідеєю. Як наслідок щорічне фінансування етнічних угорців на Закарпатті сягає понад 3 млн гривень [378].

З української сторони робиться все можливе для розвитку угорської громади, що обумовлено чинним законодавством та міжнародними правовими актами. На підтвердження вищезазначеного наведемо статистичні дані: щорічно в Україні угорською мовою в дошкільних закладах виховується близько 2000 дітей, функціонують понад 70 середніх шкіл з угорською мовою навчання. Вчителі угорської мови готуються в Ужгородському державному університеті і Мукачівському педагогічному училищі. З вересня 2001 р. працює ліцей з угорською мовою навчання у місті Тячів Закарпатської області. У місті Берегове діє Угорський драматичний театр. Щорічно угорською мовою випускається понад десяток книг загальним тиражем близько 250 тис. примірників [258]. Слід визнати, що держава прагне до забезпечення повноправного духов-

ного життя всіх етносів, намагається захистити їхні етнокультурні права, створює умови для запобігання виникненню міжетнічної напруги. Однак громада угорців висуває вимоги щодо створення територіальної автономії (наприклад, Притисянського автономного округу), традиційно пов'язуючи їх із реалізацією соціокультурних питань [378].

Компактно проживає в Західному регіоні етнічна група румунів, яка здебільшого зосереджена в Чернівецькій області. Конфліктність процесу повноцінного розвитку румунського етносу зумовлюється певною політикою правлячих кіл Румунії, які відверто висувають територіальні претензії до України, що, безперечно, підігриває формування антиукраїнських настроїв серед румунського населення. Останні роки відверто лунають пропозиції створити національно-територіальні утворення румун, чому сприяє незавершеність з 1992 р. процесу переговорів про водні кордони між Україною і Румунією. Конфлікти між румунами та іншими етногрупами регіону провокуються румунськими націоналістичними організаціями в прикордонних районах, які постійно висувають гасла перегляду не тільки державних кордонів України, а й Молдови. Зокрема, Християнсько-демократичний альянс румунів у Чернівцях неодноразово заявляв про необхідність повернення Румунії Південної Бессарабії і Північної Буковини, території яких увійдуть до “Великої Румунії”.

Наполегливими кроками в реалізації зазначеного проєкту є полегшення румунською стороною умов надання громадянства Румунії, збільшення у 2010 р. кількості відповідних комісій. Але найвагомим стала реалізація проєкту створення сврорегіонів – “Великий Прут” та “Нижній Дунай” – в прикордонних територіях [383]. З одного боку, це засвідчило інтерес румунської сторони до внутрішньополітичних процесів у прикордонних з Україною територіях. З іншого, транскордонну співпрацю можна оцінити як своєрідний механізм контролю Румунією дотримання етнокультурних прав румунської меншини. Таким чином, сврорегіони скоріше є моделями політичної взаємодії та впливу на політизацію румунської спільноти, яка незадоволена своїм статусом – бажає іменуватися автохтонним, корінним етносом Буковини.

Гармонізації процесу самоідентифікації румунів заважає анти-українська кампанія в румунських ЗМІ з приводу ситуації в басейні Дунаю, періодичне порушення з боку румунських моряків водних кордонів з Україною. Слід зазначити, що ці дії підтримується румунською спільнотою в Україні на чолі з Товариством румунів імені Г. Кажбука. На жаль, діяльність представників румунської еліти нерідко виходить за межі культурницької сфери, що пов'язано з політизацією етнічного ренесансу та діяльністю політичних кіл Румунії, які актуалізують питання національно-територіальної автономії. Ці дії підсилює позиція офіційних представників Бухареста, які, за словами посла Румунії в Києві, першочерговими для румунів в Україні вважають питання: офіційного вживання румунської мови в органах влади; державного фінансування культурних заходів румунів; сприяння збереженню релігійної ідентичності; представлення румунської меншини в українському парламенті [96].

Виразна артикуляція і фрагментація етнічних інтересів створює альтернативу консолідаційним процесам, породжує чинники конфліктогенності. З огляду на сказане, конфліктність ідентифікаційних процесів у Західному регіоні зумовлена комплексом чинників, головні з яких:

- зволікання з проведенням земельної реформи;
- недостатня увага до розвитку місцевої промисловості, а особливо до малого бізнесу;
- відсутність науково розробленої концепції комплексного розвитку Західного регіону та прикордонних районів;
- ігнорування економічних та етнокультурних особливостей;
- ігнорування геокультурної специфіки історичного розвитку.

Ці переважно економічні фактори можуть призвести як до різкої радикалізації політичних сил, так і зростання потенціалу сепаратизму в регіоні.

Суперчливість самоідентифікації викликана різновекторністю політичних орієнтацій та специфіка міжнаціональних відносин, що склалися на Сході та Півдні України. За радянських часів ці регіони були перетворені на російську промислову зону, що призвело до міграції російськомовного населення, самих росіян та асиміляції місцевого населення. Як наслідок, змінилася питома вага росіян у складі населення в найбільш промислових областях [315, с. 258].

Область України	Кількість у % підсумку			
	українці		росіяни	
	1989 р.	2011 р.	1989 р.	2011 р.
Донецька	50,7	56	43,6	38
Луганська	51,9	58	44,8	39
Миколаївська	75,6	81	19,4	14
Одеська	54,6	62	27,6	21
Харківська	62	70	33	25

Небезпеки дистанціювання Сходу України зумовлювалися особливостями ідентифікаційних процесів регіону:

- пошук консолідаційних важелів у контексті незбігу ціннісних матриць громадян;
- різка зміна ментальних маркерів росіян, котрі не примирилися зі статусом національної меншини;
- значна питома вага українців, що втратили рідну мову;
- традиційна історична, економічна, культурна орієнтованість на Росію;
- часткова асиміляція місцевої еліти в російську;

Особливістю Східного регіону полягала в тому, що, з одного боку, в ньому мешкає більшість українців, майже 79% (від етнічної структури регіону), а з другого – значна частка росіян – 54%. Це підтверджує розмаїтість національної ідентичності у східних областях. Слід звернути увагу на виразну урбаністичність російського етносу в Україні (86,8%), що робить їх громадян дисперсними. Водночас, ця особливість ущільнює ареали їх мешкання, що, теоретично, має сприяти згуртуванню представників цієї групи [190].

Процес розбудови незалежної держави перетворив російське населення на національну меншину. Через це російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей та дискримінацію української мови і культури в районах з більшою часткою росіян. Саме тут найбільш популярні ідеї слов'янофільства та проросійські настрої, міцність яких у східних районах посилена зовнішніми чинниками. Це визначається передусім впливовістю материнської країни – Російської Федерації. Прикордонне розташування колишньої метрополії поруч із найбільш русифікованими регіонами України, акцентування уваги на

історичній присутності росіян та кількості російськомовного населення країни, претензії на регіональне домінування – все це зумовлює політику Росії щодо “підтримки закордонних співвітчизників”. Жорсткі прагматичні відносини між Україною та Росією останніх років примусили російську владу спрямувати свої зусилля у руслі гуманітарної політики. Саме тому її лідери періодично нагадували про “спільну культуру”, “історичні духовні корені”. А для внутрішнього споживання активно впроваджувалася концепція існування російської багатоетнічної політичної нації, яку І. Симоненко назвав “своєрідною спробою поєднання усталеного російського патріотизму з європейським мультикультуралізмом” [273, с. 33]. На противагу українському національному проекту пропонується виразно етнічний проект створення “русского мира”. На тлі пропаганди східнослов'янської єдності ця ідея стала наднаціональною для тих етносів, які не належать до росіян. Такі інвазії шовінізму в етнополітичний простір України уповільнювали процес формування української політичної нації, посилили регіоналізацію за соціокультурною ознакою та денациональні тенденції у суспільній свідомості українців.

Реальні загрози зовнішніх впливів з боку північного сусіда відбувалися саме в соціокультурній сфері, навколо консервації етнічної ідентичності росіян та російськомовних громадян України у межах виключної орієнтації на Росію. Важливим маркером поширення російської ідентичності в країні була вже згадана російськомовність: російською мовою спілкуються близько 30%, а володіють 74% етнічних українців. Російськомовне населення на сході становить понад 70% [167, с. 30-32]. Російська етнічна група має високий коефіцієнт співпадіння рідної мови з мовою своєї групи – понад 96% росіян, а 42% зазначили, що не володіють вільно українською [190]. Таке співвідношення є суттєвим етнополітичним маркером взаємин між двома найбільшими етносами України – українцями і росіянами. Мова для них стала предметом політичних спекуляцій, своєрідним каменем спотикання. Джерелом можливого конфлікту на мовному ґрунті може бути незбіг етнонаціональної та мовної більшості. Отже, наявний психомовний комплекс “сучасних українців” пов’язаний з його деетнізацією та “російськокультурним забарвленням” (за формулою В. Котигоренка) його ідентичності [80, с. 62].

Однак, з одного боку, мовна та етнокультурна біполярність – постійний фактор напруженості в країні, з іншого, білінгвізм виконує роль своєрідної “буферної рідини” (термін І. Симоненка), яка не дозволяє формуватися “етнічнозабарвленим” лініям демаркації в суспільстві. За умов вдалого використання білінгвійність могла б сприяти адаптації етнічних росіян в соціокультурному просторі та пом’якшувати потенційну конфліктність в Україні.

Результати опитування громадян України Київським міжнародним Інститутом соціології (далі КМІС – *Авт.*) показали, що в 2013 р. українську мову вважали рідною 60% [115]. Дослідження також наочно продемонстрували різницю по регіонах:

	Вважають себе етнічними українцями %	Спілкуються українською мовою %	Назвали рідною українську мову %
Схід	59	14	42
Південь	52	11	48
Захід	89	91	91

Виявляється, що на Заході кількість етнічних українців менша тих, хто надає перевагу українській мові. Особливо складною залишалася ситуація в Криму, де кримський проросійський рух увзяв курс на трансформацію суспільства в “кримський народ”. З огляду на це та враховуючи російськомовну більшість населення, Крим був “російським”: 98% учнів навчалися російською мовою. Російськомовне населення Півдня і Сходу будь-які спроби українізації росіян сприймало як наступ на їх власну ідентичність, що призвело до консервації розв’язання мовної проблеми в Південно-Східних регіонах. Крім того, мовний маркер певною мірою пов’язаний з питанням громадянської ідентичності, що застосовують безвідповідальні політики для провокування конфліктів у суспільстві. Наслідком маніпуляцій як мовним, так і регіональним фактором стала невизначеність із власною ідентифікацією значного сегмента суспільства.

Так, моніторинги КМІС показали, що з 72% етнічних українців у Києві українцями себе визнають – 59%, з 20% росіян – тільки 11%. Модуль подвійної етнічної ідентифікації обрав кожний п’ятий українець, майже кожний другий етнічний росіянин.

Українську мову назвали рідною 42% опитуваних, російську – 43%. Водночас, наведемо дані, що підтверджують відсутність утиску російської мови. У 2011 р. функціонував 21 млн загальноосвітніх навчальних закладів, з них з російською мовою навчання 1200 (6 % від загальної кількості), навчання українською і російською здійснювали у 2235 навчальних закладах. Російську мову як предмет вивчало 1807 тис. учнів. Сьогодні в країні діє 30 російських театрів. У фондах бібліотек зібрано понад 440 млн примірників літератури російською мовою (55% загального фонду). За даними Книжкової палати України в 2011 р. російською мовою видано 3016 одиниць книг [186] та продано близько 60 % книг від загальноукраїнського тиражу. Крім того, в цей час понад 80 % тиражу журналів видано російською мовою [115]. Таким чином, підстави для побоювання “примусової українізації” в українському соціумі відсутні. Міжетнічне напруження викликатиме, приміром, нав’язана агітація переходу до виключного вживання української мови, застосування етнічного “сита” в кадровій політиці та ін.

На заваді налагодженню конструктивного діалогу між Заходом і Сходом стали заклики щодо запровадження російської мови як другої державної. Застосування двох державних мов призвело б до посилення нерівноправності двох мов та до появи “сфер впливу” кожної з них, а звідти – до суспільних антагонізмів. Якщо дотримуватися міжнародних правових документів (Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин) то під терміном “російськомовне” населення розуміється група людей, для яких, незалежно від етнічної самоідентифікації, рідною мовою є російська. В Україні це кожний третій мешканець, практично в усіх регіонах країни. Компроміс у мовному питанні можна знайти на основі підходів, запропонованих згаданою Європейською хартією регіональних мов або мов меншин. Вона пропонує широкий діапазон заходів щодо підтримки, за В. Євтухом, так званих “меншинних мов – тих, що перебувають на межі зникнення” [126, с. 537]. Але, з іншого боку, цей документ допускає рівноправність і двох мов. Ось чому неприпустиме застосування норм хартії однаковою мірою, без врахування специфіки етнополітичного статусу кожного регіону. Боротьба навколо двомовності набула різкого

ідеологічного забарвлення. Гострі наукові і політичні дискусії точаться навкола того, на які мовні практики має поширюватися чинність норм ратифікованої у 2003 р. українським парламентом Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Мовне питання до невпізнання спотворили дискусії навколо категорій “мова офіційна – мова державна”, які дійшли улітку 2012 р. до рукопашних сутичок у Верховній Раді України. Значним недоліком закону, його оновлених проектів є “відсутність пропозицій щодо застосування процедур захисту і підтримки української мови в регіонах держави, де вона фактично є “міноритарною” [80, с. 40].

Ухвалення 3 липня 2012 р. Верховною Радою України Закону “Про засади державної мовної політики” щодо можливості введення в обіг мов національних меншин як мов спілкування в регіонах критики та громадськості сприйняли як приховане введення двомовності в Україні. Закон загострив вкрай напружену політичну ситуацію в країні. А обговорення ”законопроекту В. Колесниченка” показало, що роз’єднуючим фактором виступає не мова, а штучні ідеологічні конфронтації. Навряд чи можна заперечувати висновки В. Котигоренка, що “неадекватне політико-правове розуміння того, які мови можуть бути віднесені до “регіональних мов або мов меншин”, створює загрозу суттєвого деформування норм-регуляторів мовної сфери України” [80, с. 41]. Отже, українські реалії передостанніх років наочно продемонстрували, що проблеми мови стали відігравати роль “розмежувального бар’єра” [183, с. 131]. Надання російській мові статусу другої державної загрожує консервацією стану української мови, а це може призвести до реального витіснення української мови із вжитку з боку мови міжнародного спілкування, якою є російська мова.

Каталізатором виникнення додаткових ризиків є політика застосування різних моделей суспільно-політичної трансформації в регіонах, впровадження стратегії “локалізованої полікультурності”. Задля запобігання виникненню ризиків у цій сфері варто окреслити межі використання російської мови в громадському та державному житті України. Це відразу анулює будь-які спроби і намагання звинуватити Україну у “порушенні мовних прав російської національної меншини”, як це зробило ще 1 лютого 2000 р. Міністерство

закордонних справ Росії, яке неодноразово протягом попередніх років зверталось до мовного питання в Україні. Заклики російських великодержавників та їхніх провідників, які звинувачують українську владу у проведенні насильницької українізації, порушенні прав росіян, перетворюються в інструмент дестабілізації суспільно-політичної ситуації в країні. В Україні плідно працюють кілька об'єднань “Русь”, “Русь єдина”, “Русское собрание”, “Русское единство”, “Київська Русь” та ін. [273, с. 30]. Ці організації російської меншини створені для “розв'язання проблем росіян”, а головне – для трансформування “російського питання” в вагомий чинник впливу на стан суспільної рівноваги в Україні.

Український етнос – етнічна спільнота, яка виникла у просторі політизації етнічності. Українці є носіями духовної і матеріальної культури. Їхня найменша частка мешкає в Криму (від загальної кількості 3%), найбільша – в Дніпропетровській області – 10% від загальної кількості українців в країні [189, с. 47]. Відмінними ознаками ідентичності українців завжди були: дезінтеграція через входження до складу різних держав та культурна толерантність. Сучасні процеси соціально-політичної трансформації, глобалізації впливають на маркери української ідентичності, спричиняють суперечності між активною етнічною ідентифікацією титульного етносу та громадянською реідентифікацією населення. Дані соціологічних опитувань попередніх років окреслили поступове збільшення частки тих, хто вважає себе “тільки українцями”. Це підтверджують результати загальнонаціонального моніторингу громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України щодо громадянської та етнічної самоідентифікації населення:

Ідентифікація	Кількість у %
Громадяни країни	35
Регіональна ідентичність	9
Титульний етнос	75
Українська мова є рідною мовою	60

Можна припустити, що протягом останніх років прослідковується тенденція поступового зближення двох типів ідентичностей: “львівської” (західної) і “донецької” (східної). Кількість прихильників радянської ідентичності зменшилася до 20 %, що

дозволяє дійти висновку – “радянська модель набирає етнічного змісту” [255, с. 23-25]. Ось чому в умовах політизації титульного етносу Україна має створити механізми правового захисту українців, враховувати інтереси всіх спільнот, створювати умови для міжетнічного діалогу й компромісу – безконфліктного розвитку України.

Кризовий стан української етнонації залежить від ступеня власного ставлення до ідентифікації в умовах суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи, несформованість суспільних цілей, гострота проблем національної консолідації в умовах системної національно-політичної кризи може становити серйозну загрозу національній безпеці.

Конфліктність етнічної ідентифікації українства пов’язана із сегментованістю суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії “Захід-Схід”, про напругу, яка виникає на ґрунті різного трактування матриці національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності. З іншого, збільшення консолідованості еліти, потяг до національно-культурного відродження. За таких умов використання аргументів “неукраїнськості” може призвести до міжетнічного протистояння.

Слід взяти до уваги, що на кризисність ідентифікації титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Абсолютизація питання: “українці”, а всі інші “совки” – небезпечний каталізатор націоналістичних міфів, що розхитують човен громадянської злагоди. Українцям не відмовлятимуть у праві будувати свою державність, розмовляти рідною мовою. Але ж українські радикали мають усвідомити, що риторика навколо становища української мови, щодо відродження громадянського націоналізму та гасла “Україна для українців” здатні багатократно посилити напруженість у суспільстві. Неабияку роль тут відіграватимуть етноцентристські та праворадикальні сили, які створюють системи міфів та ідеологем про український етнос, що є основою для протиборства за принципом “хто не знами – той проти нас”, поглиблюють ідентифікаційні кризи, створюють штучні лінії демаркації в соціумі.

Антагонізм полягає ще й в тому, що на тлі політизації титульного етносу, “реанімації” етнічної ідентичності проходить процес

аккультурації, характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розглядати конфліктність пострадянської ідентифікації українського соціуму виключно як протиставлення українського та російського етносоціального елементу. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів здатні запобігти національному протистоянню.

Щодо етноідентифікаційних аспектів української етнонації їхня головна тенденція йде у напрямі творення нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів подолання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Справа в тому, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур українського суспільства.

Протягом років незалежності небезпеки ідентифікаційного розмежування крилися в особливостях етнополітичної карти Автономної Республіки Крим. Незважаючи на відносно мирний характер розвитку етнополітичної ситуації, на півострові зберігався латентний стан напруженості, яка загострювалася час від часу на етнічному і релігійному ґрунті. Процес етнічної ідентифікації на півострові був зумовлений такими головними сегментами. Перший – російський, який не сприймав актуалізацію ідентичності українського етносу. Ось чому російський рух у Криму завжди активно демонстрував свій вектор формування свідомості у напрямі створення “нової історичної спільноти” – кримського народу, який був штучно створеним етнічним конструктом. При цьому всебічно оберігалася “провідна місія” росіян. Українці, як етнічна меншість, гостро потребували правових механізмів обстоювання своїх інтересів.

Крім того, провокували напруженість у міжетнічних стосунках в АРК певні кроки представників інших етнічних спільнот, серед яких кримчаки та караїми. Історично вони прагнули ідентифікації як автохтонного населенням Криму. Йшлося про “національний дискомфорт” у межах міжетнічного спілкування [134, с.462]. “Малі” народи турбовалися збереженням своєї етно-статусної та культурної системи в межах нового етнополітичного

простору. Прихована конфронтаційність була завжди властива представникам вірменської, азербайджанської етнічних громад, яким з боку кримськотатарської еліти було “відмовлено” у праві ідентифікувати себе “корінним народом” півострова.

Одна зі сфер, яка наповнювала змістом дихотомію “ми”/“вони” – етнічна історія. Міжетнічна напруженість актуалізує архетипи, що пов’язані з драматичним минулим свого народу. Під тягарем нових умов та труднощів об’єктивного характеру, економічних криз трагічні події минулого, депортації народів ще більш драматизуються. Вони стають своєрідною призмою, крізь яку оцінюється якість міжетнічних відносин. Історична пам’ять у цьому сенсі зберігає або поновлює знання про насильницькі дії з боку інших етноспільнот. Не варто легковажити тим, що архетипічні образи стають активною частиною змісту етнічної ідентичності та перетворюються на певну руйнівну силу в міжетнічного зв’язку.

На жаль, у деструктивний чинник перетворився активний процес етнічної ідентифікації кримськотатарського народу, інтеграція яких в українське суспільство – це придбання етносом історичної батьківщини. Відсутність загальноприйнятої формалізації у міжнародних правових актах та в українському законодавстві ідентифікуючих ознак “корінних народів” надавало підстави еліті кримських татар порушувати питання про надання їм статусу “корінного народу” та відповідних преференцій. Колишній голова Меджлісу кримсько-татарського народу Р. Чубаров неодноразово підкреслював, що нам не уникнути вирішення питання статусу кримськотатарського народу в Україні, “оскільки це цілісний народ, який живе на своїй території, де він сформувався як етнос, і ця територія повністю перебуває у складі держави Україна. За межами України в кримських татар немає ані іншої етнічної території, ані етнічно спорідненої держави” [106].

Вітчизняні науковці системно доводять, що в Україні немає “корінних народів” (у розумінні, викладеному у Конвенції Міжнародної організації праці № 169 від 1989 р. – *Авт.*), оскільки вітчизняні законодавство і більшість наукових практик базуються на визнанні безальтернативної рівності прав громадян, пріоритетності прав особи і громадянина у забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод. Самоідентифікація з корінним народом не

створює для будь-яких груп жодних виняткових прав – ані індивідуальних, ані групових. Отже, втрачають сенс потенційно конфліктогенні спроби постановки питання щодо законодавчого закріплення особливого преференційного статусу будь-якої етнічної спільноти як корінної [80, с. 39].

Проблема повернення та облаштування осіб, які були проти-законно депортовані сталінським режимом, стала конфліктною складовою пострадянської національної спадщини. За даними Головного управління Міністерства Внутрішніх справ України в АРК на 01.07.2012 р. кількість репатріантів досягла 300 тис. осіб, з котрих 266 тис. кримських татар (частка у складі населення Криму сягає 13 %, близько 5 тис. ще не оформили українське громадянство [98].

Ідентифікація кримськотатарської спільноти мала політичні, соціокультурні та економічні аспекти. Очевидно, що основною засадою цього процесу є право кримськотатарського народу на рівні з усіма громадянами України економічні і соціальні права. Практика актуалізації кримськотатарської проблеми поза контекстом соціально-політичної трансформації українського суспільства стимулювала активізацію радикальних настроїв – як серед татарської еліти, так і татарського населення. Найбільш гостро це проявилось у “земельному питанні”, оскільки право на землю – найважливіший інтеграційний фактор. На момент прийняття державного рішення про розпаювання земель лише 10% кримських татар одержали право на земельну власність [98]. Не врахування інтересів татар у паюванні земель призвело до посилення соціального напруження в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському районах АРК. Головними причинами акцій протесту татар стали вимоги вирішення земельного питання, яке матиме тенденцію до ускладнення. Незважаючи на існування поселень компактного проживання – Фонтани, Советське, Старий Крим, Октябрське – протягом останніх п’яти років татари здійснили понад 500 самозахоплень земельних ділянок у селищах Добroe, Піонерське, Перевальне, Мамут-Султан та ін.[253]. Згідно зі статистикою Республіканського комітету з питань земельних ресурсів на 2013 р. загальна площа самозахоплених земель становить близько 1,5 тис. га. За результатами перевірок у 2012 р. на території Ялтинського, Алуштинського, Судакського

районів нараховано понад 2000 тис. споруд, самовідбудованих кримськими татарами [381]. Радикальні лідери кримськотатарського руху використовували складнощі економічної інтеграції татар у суспільство як дієвий засіб політичної активізації сепаратистських настроїв, привнесли у міжетнічний діалог та діалог із владою багато суб'єктивних нашарувань [83, с. 386]. Питання власності на землю трансформувалося із правової та економічної в політичну проблему [224]. Розроблена ще за радянської влади схема розселення за принципом місця походження та репатріації спричинила проблеми в облаштуванні кримських татар. Хоча на розв'язання їхніх соціально-економічних проблем у 2012 р. з Державного бюджету України було виділено 38 млн грн. (удвічі більше, ніж у попередні роки.), а сума бюджетних коштів за роки незалежності склала 1 млрд 115 млн грн, можна стверджувати: економічні аспекти інтеграції татар були головними проблемами репатріантів. Наслідком цього процесу став розподіл прав і обов'язків між державою і кримськотатарським народом, впровадження політики щодо його консолідації [230, с. 46].

Соціальна адаптація кримськотатарської спільноти відбувалася паралельно із формуванням радикальних течій у кримськотатарському русі. Політизуючи кримськотатарське питання, вони спричинили ризики загострення соціальної напруги, вкотре актуалізували питання щодо дистанціювання Криму від інших регіонів. Надмірна увага приділялася обговоренню перспективи створення до 2020 р. “самостійної держави”, що підживлювало формування підвалин для сепаратизму в республіці протягом останніх п'яти років [60].

Подолання паростків сепаратизму вимагало реалізації комплексної програми у напрямках:

- створення балансу між економічними та громадянськими аспектами адаптації татар;
- усвідомлення в суспільстві тривалості процесу формування соціалізації кримськотатарської спільноти, адекватної рівню соціально-економічного розвитку країни;
- багатоступеневий підхід до реалізації в суспільстві етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності кримських татар. Проте на 2012 р. з-понад 600 загальноосвітніх шкіл у Криму було лише 15 шкіл (408 класів) з кримськотатарською мовою навчання,

хоча щорічно понад 200 направлень до вузів отримували нащадки депортованих татар [253].

Отже, багатовимірність проблем, пов'язаних з репатріацією та інтеграцією в українське суспільство кримськотатарського народу, за умов ресурсної обмеженості держави, системної політичної кризи затримали їх розв'язання та актуалізували процес “відчуження” татар у суспільстві.

Серьозні виклики національній безпеці на півострові створив конфесійний чинник – виразний релігійний характер ісламу як ідеології та маркеру етнокультурної самосвідомості. У межах сучасної України кримські татари завжди були найчисельнішим носієм ісламської цивілізації та її впливу на етнополітичний розвиток українського соціуму [80, с. 61].

За підтримки державою, за умов конфесійної толерантності населення півострова релігійний чинник сприяв безконфліктному відродженню ісламу в Криму. На півострові проживає 300 тис. мусульман, серед них кримських татар – 262 тис., а мережа мусульманських організацій сягає 966 [98]. Держава передала в користування татарам 20 культових споруд, 40 – у повну власність. Крім цього були створені умови для підготовки служителів культури з-поміж татар в 5 духовних навчальних закладах [334, с. 33]. Такому розвитку конфесійної структури на півострові сприяла також фінансова допомога з боку благодійних ісламських фондів (приміром, “Ас-Суна”) та релігійних організацій ісламських держав – Туреччини, Кувейту та ін. Ефект суспільного “відторгнення” був спричинений відродженням ісламських громад ваххабітського напрямку, соціальною основою яких стали прошарки кримськотатарської молоді. Якщо в 2001 р. в АРК нараховувалося 16 ваххабітських громад, то в 2010 р. – вже 24 [83, с. 383].

Очевидним стало напруження в мусульмансько-православних стосунках. Серед більшості слов'янського населення переважало “насторожено-вичікувальне” (формула М. Кирюшка) ставлення до проявів ісламу в регіоні. До початку масової репатріації татар у Крим (в 90-х роках ХХ ст.) на півострові абсолютно домінувало православне населення – росіяни і українці. Інші національні меншини також були християнами (німці, вірмени, італійці). Повернення татар змінило межі етноконфесійної ситуації в Криму: виникло протистояння, спричинене прагненням кримських татар

поновити історичну справедливість на Батьківщині. Це породило виникнення небезпек, по-перше, у перенесенні з-за кордону на український ґрунт протистояння між різними течіями і напрямками в ісламі, а по-друге, у спробах експорту ідей ісламського фундаменталізму [83, с. 382]. В останні десять років українські мусульмани, за спостереженнями М. Кирюшка, виявилися втягнутими у процеси, які відбувалися у світовій ісламській уммі [114, с. 324]. Українське мусульманство стало інструментом впливу на ідейно-політичні орієнтації віруючих мусульман, які дедалі частіше шукали відповіді на питання у відомих мусульманських протестних рухах [113, с. 372]. Принагідно нагадаємо, що мусульмани становить 80% загальної щорічної кількості українських паломників [97].

На початку XXI ст. в Автономній Республіці Крим сформувався нерозв'язаний комплекс політико-правових проблем, пов'язаний з життям мусульман. Постала на весь зріст проблема політизації ісламу. Меджліс став на шлях створення Всесвітньої федерації кримськотатарських організацій, легалізації статусу Сімферополя як столицю кримськотатарської спільноти. На жаль, Україна запозичила російську модель відносин держави з мусульманами, а “політика пожежних” спроб не сприяла зростанню соціального статусу мусульман та розкриттю їх позитивного потенціалу в суспільному житті Криму. Нехтування важливістю налагодження соціального життя мусульман, необхідністю забезпечення рівності всіх груп населення АРК, неувага до піднесення ісламофобії (плюндровання мечетей, культових споруд, підпали), відсутність системного діалогу між мусульманами, християнами, іудеями – все це підірвало авторитет центральної влади в соціальному просторі Криму. В умовах відсутності державної політики стосовно мусульман, дестабілізуючої політики Росії, геополітичних інтересів арабських країн, особливо Туреччини, політичного втручання європейських організацій виникла діалектика взаємозаперечення “ми”/“вони” – устремлінь щодо змін суспільних реалій, яка стала передумовою політичного конфлікту в АРК.

Російські політичні сили не припиняли підтримку проросійських організацій: Конгресу руських громад Криму, Кримську асоціацію російських співвітчизників, Руську громаду

Сімферополя. Їх головна ідеологічна зброя – приєднання до Росії, проголошення незалежності в Косово – лягла в основу заяви коаліції громадських об'єднань Криму про створення Автономної Республіки Таврида [84, с. 175].

Політика Росії щодо Півдня України сформувала підґрунтя до дестабілізації ситуації та анексії Криму, до якого після Майдану-2013 перемістився центр протестної напруженості. Тут розпочалася нова фаза конфлікту на основі здебільшого невизнання легітимності нової влади завдяки активним діям проросійських сил і підтримці Російської Федерації. Кампанія протесту проти результатів Майдану фактично одразу порушила питання про статус Криму. В березні 2014 р. на тлі нестабільної ситуації в південно-східних областях відбулася інтервенція Росії на територію України. Це стало можливим завдяки регіональній специфіці етнополітичного розвитку Криму та його реакції на Революцію Гідності у Києві. По-перше, несприйняття Майдану накладалося на поширення проросійських настроїв аж до відокремлення АРК від України. По-друге, мовне питання на півострові було одним з найчутливіших соціокультурних маркерів. Тому скасування мовного закону про статус регіональних мов, як одне з перших рішень нової більшості у Верховній Раді України, викликало вибух протесту в південно-східних регіонах. Страх російськомовного населення щодо утисків його прав став головним каталізатором протестного руху в Криму й на Сході та сприяв посиленню проросійських настроїв.

У кризовій ситуації проросійські сили активно вступили у гру на хвилі спротиву зміни центральної влади внаслідок Майдану-2013 р. Порушуючи Конституцію України, парламент Криму відправив уряд АРК у відставку і “обрав” новим прем'єр-міністром лідера “Русского єдинства” С. Аксьонова. В той же час мером Севастополя став обраний на мітингу громадянин Росії О. Чалий. Це ознаменувало зміну політичного ландшафту в Криму в інтересах Росії, створило формальний привід для захисту її співвітчизників в Україні. А де-факто – для інтервенції на територію суверенної держави Україна. Нелегітимний референдум 16 березня 2014 р. легалізував анексію Криму. Явка на виборчі дільниці становила 79 %. За приєднання до Росії висловилися 95,5 % тих, хто голосував, близько

3,5 % висловилися за відновлення Конституції Республіки Крим 1992 р. і за статус Криму як частини України [320]. Тут зауважимо, що агресія проти України є набагато серйозніша, ніж російсько-грузинська війна 2008 р., оскільки відбувається на кордоні з країнами-членами НАТО та ЄС. Це може стати вирішальним чинником щодо підтримки нашої країни з боку міжнародного співтовариства.

Небезпека полягає в тому, що ситуація на Півдні і Сході України в 2014 р. призвела до виникнення безпрецедентних загроз цілісності України як держави, окупації південно-східних областей, де більшість проросійськи налаштованого населення не сприйняла ідей революційного Майдану. Тому політичне протистояння на тлі системної економічної кризи призвело до поглиблення ідентифікаційного розколу в цих регіонах, наслідком чого стало суспільно-політичне розмежування, конфлікт цінностей, посилення конфронтації та відсутність громадянської єдності.

Практично всі регіони України перетворилися на вотчини фінансових груп, що сприяло закріпленню географічної локалізації регіональних відмінностей та перешкоджало формуванню спільної загальнонаціональної ідентичності громадян. Події виборчих кампаній 2004-2012 рр. виявили проблему регіонального сепаратизму, яка насправді стала проявом тенденції “федералізації” виконавчої влади на місцях. Політичні еліти задля своїх прагматичних цілей провокували регіональне протистояння, яке підігрівалося міфологізованими моделями історії, ідеологічні версії яких діаметрально протилежні.

Однією з болісних точок стали стереотипи міжрегіонального сприйняття, окремі з яких всіляко плекалися певними деструктивними політичними силами і в Україні. Так, наприклад, до рівня політичних провокацій довели компрометацію “бандерівщини”, що створювало у частині представників Сходу негативний стереотип “західника”, що ускладнювало становлення спільної ідентичності громадян. Відмінне ставлення до національних традицій та сприйняття критеріїв етнічної ідентифікації, наявні ментальні відмінності в регіонах, різний ступінь національної свідомості призвели до активації формування регіональних маркерів сепаратизму та індексу “політичних сподівань”.

Регіон України	Маркери регіонального сепаратизму
Крим	прагнення до державної автономізації на тлі розігрування “татарської карти”
Закарпаття	від адміністративної автономії до “спеціальної самоврядної адміністративної території”
Донеччина	ідея відродження Донецько-Криворізької республіки (з середини 90-х років) посилена проросійською орієнтацією соціуму
Миколаївщина	намагання впровадити економічну самостійність області
Харківщина	гасло єднання з Росією
Одещина	економіко-правовий експеримент щодо розширення економічної самостійності регіону; створення вільної економічної зони
Буковина	активізація румунофільства; намагання щодо створення автономного адміністративного району; наділення громад правами головного суб’єкта управління

Актуалізація зазначених вище маркерів спричинила спроби “автономного плавання” регіонів на початку 2000-х років. Прагнення до автономії або незалежності активно демонстрували представники кіл як ліберально-центристського, так і соціал-комуністичного спрямування. Наприклад, створити Новоросійську автономію в межах федеративної України пропонував професор Одеського університету О. Сурилов, який очолював організаційний комітет Демократичного Союзу Новоросії і Бессарабії. Відновити “республіку Малоросія” пропонувала громадська організація “Інтеррух Донбасу” на чолі з Д. Корніловим, а також Рух “Демократичний Донбас”, створений на Луганщині.

У досліджуваній період посилилися вияви радикалізму анти-українських сил, зокрема, екстремістських організацій Румунії, Словаччини, Угорщини й Росії, котрі підтримували сепаратистські ідеї певної частини населення Півдня та Сходу України щодо створення власної автономії. Прикладом може бути проголошення у грудні 2008 р. Закарпатською обласною радою автономної республіки Підкарпатська Русь, в основу якої покладено ідею про існування русинської нації [257, с. 45]. Безсумніву, не випадковістю, а спланованою акцією був приїзд митрополита московсько-

го Кирила в Україну напередодні парламентських виборів 2012 р. Ця “політична подорож” загострила суспільне розмежування країни навколо ціннісних підвалин національної єдності в українському суспільстві.

На тлі регіональних ризиків етнічні маркери сегментованості менш виразні. Втім, фрагментація етнічних інтересів створила альтернативу консолідаційним процесам. Проросійські регіони становлять досить чітко окреслений сегмент, який має власні базові цінності та уявлення щодо перспектив етнокультурної ідентичності. Йдеться про те, чи задовольняє всіх громадян України сучасна модель міжетнічних взаємин, відсутність рівноваги в яких здатна викликати тенденції до “автономізації”. У контексті зазначеного можна припустити, що за ступенем вияву сепаратистських тенденцій у країні існували три ареали регіонів:

Перший – південно-східна група областей з проросійськими настроями та вираженим економічним гегемонізмом; західна група областей з націонал-патріотичними гаслами, Закарпатська область, де превалює економічна мотивація автономізації; Другий – регіони з помірними виявами сепаратистських настроїв: південні області; Третій – області України, які за настроями тяжіють до підтримки з боку держави і найбільш стабільні в системі етнополітичного простору.

Політика поступового зближення регіональних орієнтацій у контексті формування спільної ідентичності громадян України була актуалізована протягом багатьох років. На жаль, існуюча модель регіональної політики виявилася неспроможною запобігти дезінтеграційним тенденціям у державі, серед причин яких такі:

- міжрегіональне відчуження внаслідок політичної регіоналізації і відмінностей геополітичних орієнтацій населення;
- порушення ефективної взаємодії по лінії “центр-регіони” і балансу міжрегіональних відносин;
- спроби політичної та економічної автономізації окремих регіонів;
- диференціація населення за соціальними показниками та за якістю життя;
- асиметрія в системі економічних можливостей регіонів.

Отже, наша держава – це країна, територіальні частини якої мають неоднакову історичну спадщину, етнічні та етнографічні

особливості, різняться культурними та політичними вподобаннями. У межах матриці побутової культури – народної вишивки, пісень, облаштування житла – “культурний регіоналізм” сприймається як багатство країни. Відмінності в соціетальній культурі (соціальних і політичних цінностях, нормах і формах поведінки; мові, якою послуговуються в публічній діяльності; змісті освіти) можуть спричиняти ризики “відчуження” та протиставлення за критерієм “ми”/“вони”. Прихильність окремих груп населення до відмінних ідеологій, різних політичних сил, протилежних зовнішньополітичних орієнтацій є нормою будь-якої демократичної країни. Однак їхнє накладання на особливості розвитку регіону за певних умов здатне призвести до сегментації суспільства, непримиренності між регіональними політичними елітами, а отже, до “розколу” країни. Події в Криму, на Півдні і Сході України в кінці 2013 р. на початку 2014 р. показали, що побоювання вітчизняних учених були небезпідставні. Ситуація в цих регіонах становила найбільшу загрозу цілісності нашої держави.

Активізація протестних акцій із сепаратистськими гаслами в містах Східної України напустила в квітні 2014 р.: 7 квітня протестувальники в Донецьку проголосили створення “Донецької народної республіки” та вимагали провести місцевий референдум щодо її входження до складу Росії. Протестувальники у Луганську (9 квітня) зажадали від влади провести референдум з питання федералізації України, а 12 квітня в кількох містах Донецької області з’явилися російські військові. Відмінність ситуації на Сході полягає у набагато меншій підтримці сепаратистських ідей серед населення, ніж у Криму. Втім видається, що у випадку Донецької і Луганської області Росія намагатиметься перетворити цей регіон у “друге Придністров’я” з невизнаним місцевим керівництвом, підконтрольним Москві. Місцеві еліти з Партії регіонів (передусім Р. Ахметов, О. Єфремов) намагаються використовувати сепаратистські акції для шантажу центральної влади. Можна назвати кілька маркерів, які дозволяють характеризувати ці акції саме як вияв сепаратизму. По-перше, кількість учасників була незначною – близько 2 тис. осіб. Як свідчать дані опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” з 16 по 30 березня 2014 р., у двох регіонах Донбасу лише 18 % громадян прагнуть “від’єднатися” від

України, а для більшості сепаратизм є “неприйнятним явищем” [320]. За результатами дослідження соціологічної служби Центру імені О. Разумкова в грудні 2013 р. абсолютна більшість населення України – 89% – сприймали її як свою Батьківщину: від Західного регіону (97%) до Донбасу (89%). Ідеї відокремлення південно-східних областей від України і приєднання до Росії підтримали: на Сході – 10,6%; Донбасі – 26,8%; в Україні загалом – 10%. Не підтримали ідею приєднання: на Сході – 79,6%; на Донбасі – 51,7%; в Україні загалом – 75,9%. За створення своєї незалежної держави висловилися позитивно тільки 10% опитуваних на Сході; на Донбасі – 16,6%; по Україні загалом – 6,2% [312]. По-друге, невдоволення донецчан і луганчан має потужне підґрунтя – невдоволення власним соціально-економічним становищем, яке створювалося за різних політичних еліт. По-третє, протестні акції не сформулювали вимог до влади в межах правового поля, що могло стати предметом переговорів між конфлікуючими сторонами. За такої ситуації необхідно нейтралізувати провокації сепаратистів в Донецьку і Луганську та передбачити потенційні ризики “відчуження” соціуму Сходу від соціокультурного простору України. У контексті з цим вбачається доцільною стратегія децентралізації влади, яка б призвела до перерозподілу повноважень і фінансових ресурсів на користь місцевих громад, органів місцевого самоврядування. Така реформа сприятиме нівелюванню антагонізму щодо центральної влади з боку певного сегмента соціуму Півдня і Сходу.

Ситуація на Донбасі, що склалася в 2014 р., може мати катастрофічні наслідки для цілісності Української держави. Зміцнення сепаратистського руху загрожує втратою контролю центральної влади над регіонами, повторенням анексії за “кримським сценарієм в інших регіонах. При цьому, новий план Росії полягатиме радше у створенні підконтрольних квазідержав з маріонетковими урядами задля майбутньої територіальної фрагментації України. Організація псевдореферендумів про проголошення “Донецької та Луганської народних республік“ (“ДНР”, “ЛНР”) стала лише ширмою, яка прикрила головну мету – продовжити ескалацію напруженості в регіоні. Підтвердженням цього стала еволюція основних вимог протестувальників: від ідеї федералізації, статусу другої державної для російської мови до проголошення

незалежності Донецької і Луганської областей та їх виходу зі складу України. Отже, ескалація ситуації в регіоні, позбавлення центральної влади контролю над ним, збільшення розбрату серед жителів видаються тактичними цілями, що їх намагаються реалізувати прибічники сепаратистського сценарію. Незважаючи на наявність шансів щодо відновлення порядку на Донбасі, він протягом років залишатиметься регіоном з несприйняттям Києва як ядра легітимної політичної системи, визнанням його як екзистенційного ідеологічного ворога, який завадив “волевиявленню” громадян Сходу.

Специфіка ситуації на Донбасі полягає в тому, що, по-перше, рух за федералізацію перетворився на озброєний терор двох областей, щоб нівелювати будь-який вплив центру; по-друге, прихильники сепаратистського сценарію враховують чинник російського впливу на регіон (військову допомогу тощо). Зокрема, частина суспільства, яка підтримує ідею “розколу” України, покладає свої сподівання на повторення кримського сценарію – приєднання регіону до Російської Федерації. Однак заклик В. Путіна про відкладання референдуму свідчить, що Москва прагне показати Європі своє намагання врегулювати кризу на Донбасі. Найбільш ймовірним вбачається такий розвиток подій: Донбас, як Придністров’я-2014, “застрягне” між Україною і Росією, перетворившись на територію хаосу, “сірої зони”. Або другий – Донбас залишатиметься нестабільним регіоном у складі України.

Принагідно нагадаємо, що питання регіонального “розколу” набуло актуалізації ще на початку 90-х років ХХ ст. Спочатку деякі дискусії точилися навколо окремішності Криму, Півдня України та Новоросії. З часом спроби Москви щодо роздмухування “русинського” сепаратизму стали помітними в Закарпатті. З приходом до влади в Російській Федерації В. Путіна “моделі автономізації” та “відокремлення” певних областей України під гаслом “захисту співвітчизників” стали вкрай актуалізовані. Інтеграція в новітній російський геополітичний проект “собіранія земель” у форматі “русского миру” стала ефективним інструментом геополітичного впливу та шантажу в російській зовнішній політиці.

Серйозними перешкодами на шляху до регіональної рівноваги виявилися глибокі економічні, політичні та культурні відмінності. Політичні проекти регіональних еліт були різновекторними, що час від часу детонувало в країні увагу до проблеми національно-

територіального самовизначення у Закарпатті, у південно-східних областях. Наприклад, проблема “русинства” на Закарпатті або “галицького сепаратизму” підміняла несприйняття режиму президентства В. Ющенка регіональною елітою.

Досліджуючи причини ризикованості процесу регіональної ідентифікації не слід забувати, що після розпаду СРСР Україна успадкувала не лише систему гіперцентралізованої влади, але й старий адміністративний поділ. Вкрай очевидним став нерівномірний розвиток центру та регіонів. Система забезпечення самоврядування могла б сприяти консолідації суспільства, запобігти виникненню ліній регіонального розмежування та перетворити різноманітність у джерело прогресу регіонів.

Однак, навпаки, нова українська бюрократія “зафіксувала” і практично “освятила” консервативні форми регіональної політики в Україні та її старий адміністративно-територіальний поділ. Такі кроки виправдовувалися політичною доцільністю з огляду на відцентрові тенденції в регіонах, “сепаратистського бунту” у Сєверодонецьку часів “помаранчевої революції” [32]. Український досвід наочно показав, що “зшивання” суспільства за громадянським принципом має відбуватися за допомогою неполітизованого інструментарію [28]. Запобігти виникненню ризиків регіонального дистанціювання могло збереження балансу наявних регіональних ідентичностей; формування спільної громадянської української ідентичності.

Ідентифікаційні практики в Україні виявилися своєрідними “заручниками регіональної поляризації” [183, с. 268]. В ідентичності громадян присутні виразні регіональні відмінності: у Центральному, Південному та Східному регіонах переважає локальна територіально-просторова ідентичність; у Західному – загальноукраїнська. За мовним маркером, на Заході та в Центрі країни виразно переважають групи, що використовують у спілкуванні винятково українську мову, на Півдні і Сході – групи, що використовують російську. З точки зору соціальнокультурної ідентичності, на Заході і в Центрі виразно переважають прихильники української культурної традиції, на Півдні і Сході – радянської та російської. При цьому, спостерігається високий ступінь кореляції між мовною і культурною ідентифікаціями: з українською культурною традицією ідентифікують себе насамперед ті, хто віддає перевагу українській мові; з

російською (або радянською) традицією – російській. Водночас, таке співвідношення не є конфліктним: українська культурна ідентичність властива значній кількості російськомовних громадян.

Найбільш виразно конфліктність регіональних маркерів соціально-культурної ідентичності виявляються в параметрах оцінки респондентами ступеня своєї близькості до жителів інших регіонів та сусідніх країн. Ці показники допомагають певною мірою відтворити сутність і динаміку регіональних ідентичностей. Вони свідчать про те, що громадяни України загалом вважають більш близькими до себе жителів Росії і Білорусі, ніж західноукраїнського регіону (Волині, Галичини, Буковини і Закарпаття). А жителі кожного регіону вважають більш близькими жителів сусідніх з відповідним регіоном країн, ніж своїх співгромадян з інших регіонів власної держави. Відповіді на питання про спільну з іншою частиною України долю розподілилися так: повністю погодилися з таким твердженням – у Львові 86%; у Донецьку – 55%. За даними дослідження в Криму відчуття спільності з рештою країни в останні роки мало тенденцію до сталого зниження: якщо у 2006 р. 74% мешканців сприймали Україну як свою Батьківщину, то у 2008 – 2010 рр. цей показник зменшився до 40%. А для переважної більшості мешканців півострова – 67% – наявність українського громадянства не викликала позитивних відчуттів. Одне з останніх досліджень Центру ім. О. Разумкова свідчить, що більшість опитаних (65%) вважають, що на сьогодні національна ідея не сформована. Розподіл за регіонами такий: західні області – 15%; Центр і східні області – близько 9% [312]. Це підтверджує наявність певного ступеня соціокультурної відчуженості жителів українських регіонів.

Отже, криза ідентичності в Україні зумовлена не лише поліетнічністю населення, а й історико-регіональними відмінностями. Східні регіони здебільшого опікувалися економічними проблемами, західні – культурними і релігійними, населення Криму перебувало в пошуках своєї нової ідентичності. Конфліктність регіональних ідентифікаційних практик підсилилася через відсутність чіткої відповіді на питання, хто входить до складу нації. Відсутність сформульованої державної стратегії та політичної мети стало на перешкоді утвердженню спільної громадянської ідентичності. Суперництво групових інтересів за умов соціального розшарування, недостатня внормованість відносин власності,

недовершеність адміністративної реформи загострили лінію “центр”-“регіон”, наслідком чого стала актуалізація регіональних ідентичностей у країні. Конфліктність регіональних ідентифікаційних практик набула характеру катализатора, який мобілізував протестний потенціал суспільства. Піднесення престижу національного як загальногромадянського, перехід від патерналістської моделі етнонаціональних відносин до партнерської, пріоритет індивідуальних прав – підґрунтя, на якому може сформуватися громадянська ідентичність в Україні. При цьому, визначальним має стати імператив права особи на самостійний ідентифікаційний вибір.

Постало питання реалізації плюралістичного підходу щодо взаємодії ідеологій, а відсутність єдності щодо пріоритетних національних цінностей та ідеологічних орієнтацій призвело до поляризації суспільства з непередбачуваними наслідками.

3.2. Ціннісно-ідеологічні орієнтації українського суспільства: відмінності та перспективи єднання

Під час суспільних трансформацій різко виявляється розбіжність між груповими і особистісними цінностями. Це стає причиною конфлікту між різними групами соціуму, які обстоюють цінності власної групи задля створення для неї сприятливих умов у просторі суспільних перетворень. Розв’язання особистих проблем пов’язується індивідом із вибором власної ідентичності. Протягом років незалежності процес “переідентифікації” супроводжувався втратою звичних ціннісних орієнтирів і жорстким ідеологічним протистоянням.

На жаль, Україна не в змозі подолати успадкований синдром меншовартості. За умов строкатості українського соціуму і наявних у ньому ліній розмежувань ідентифікаційна криза стала кризою суспільної свідомості, яка відбилася в розколі ментальності соціуму. Цей процес – наслідок утримання східних регіонів у межах Російської імперії, тоді як західні регіони не тільки зберегли прадавні риси автентичної української культури, але й збагатили її за рахунок зв’язків з країнами Центральної Європи [181, с. 171]. Безумовно, за умов глобалізації наша держава повинна віднайти свою парадигму, не втрачаючи етнічної своєрідності, особливостей менталітету, серед яких виокремимо:

Західно-індивідуалістичний менталітет	Орієнтує особистість на саму себе в вирішенні питань; держава – засіб для досягнення своїх первісних цілей; вагомі традиції спілок, товариств, громад.
Російсько-общинний менталітет Східної України	На першому місці служіння державі; общинно-соціалістичні ідеали серед російськомовного населення; тяжіння до авторитарних методів управління

Українська спільнота формувалася в умовах зіткнення цивілізацій, через що умови становлення їхньої ментальності, за В. Котигоренком, мало відрізнялися від умов формування ментальності росіян [126, с. 415]. Наведене міркування важливе для розуміння ціннісної складової етнополітичного простору України. Абсолютизація цивілізаційних відмінностей “українськості” й “російськості” в суспільстві спричиняє стан безперервного конфлікту несумісних культур. Наслідком такої несумісності могла стати неминуча конфліктна налаштованість слов’янського сегмента суспільства щодо “інших”/ “чужих”. Однак за сучасних реалій розвитку етнополітичних відносин відбулося певне взаємопроникнення й трансформація ціннісних матриць груп.

Несприятливі внутрішні та зовнішні чинники впливу великою мірою зумовили стан ціннісно-ідеологічної матриці соціуму початку XXI ст. Серед її маркерів – невисока оцінка перспектив розвитку, песимізм щодо стану української національної свідомості, відмова від активної громадянської позиції, неохоче сприйняття цінностей ринкової економіки та й європейських цінностей тощо. Йдеться про притаманний українцям “гіпертрофований песимізм” або “фобію гіршого” (формула В. Полохало). Разом з тим, формування громадянського суспільства потребувало соціально й політично активної особистості.

Найбільші відмінності в ціннісних настановах засвідчили питання щодо української державності, майбутнього України. Позитивне ставлення до незалежності країни зазначили близько 72 % опитуваних у 2011 р. [115]. Протягом 2003-2012 рр. майже не

змінився індекс (1-5 балів) динаміки ставлення соціуму до державної незалежності: від 4,07 бала – у 2003 р. до 3,91 – у 2012 р. [320].

За результатами досліджень Інституту соціології НАНУ, проведених в травні-червні 2011 р., більшість респондентів – майже 53 % – схильні шкодувати про розпад СРСР, але, з другого боку, на референдумі про незалежність нашої країни (“аби він був сьогодні”) лише близько 30 % проголосували б “проти” (див.: додаток 1) [309, с. 59,60]. Станом на 2012 р. тільки 31% респондентів вважали, що “більше виграла від здобуття Україною незалежност”, і “втратили” – 36% [312]. За підсумками опитування, проведеного в травні 2013 р. фондом “Демократичні ініціативи”, 40,5 % українців вважали життя в СРСР кращим, порівняно з нинішнім [320]. Можна припустити, що цінності традиціоналізму превалювали над модернізаційними цінностями, українці демонстрували високий рівень невизначеності щодо суспільно-політичних інновацій держави.

Конструювання ідентичностей із творенням “відповідних символів, міфів, ліній демаркації відбувається у соціумі і не може бути ціннісно нейтральним” [187, с. 234]. Автор солідарна з Л. Нагорною, яка блискуче доводить: “На ціннісну систему впливає специфіка процесу самоідентифікації в Україні, яка полягає в поляризації між національною ідентифікацією та різновидами групової культурної ідентифікації, суперечливістю між міфами про національну ідентичність та інтересами окремих груп населення” [187, с. 265]. Пострадянська пересегментація суспільства призвела до зміни системи обстоюваних цінностей. Безумовно, “відсутність чіткої державної ідеології, політичної мети, цивілізованого суспільства тільки поглибили кризовий синдром пострадянської ідентифікації на вітчизняних теренах. За таких умов у суспільстві виник “розкол” щодо пріоритетних національних інтересів і цінностей, поляризація соціуму за принципом “свій”/“чужий”, а нормою стала відмова від компромісів” [187, с. 265]. У світлі сказаного доречно звернути увагу на моделі ціннісно-ідеологічних орієнтацій, які стали додатковим чинником поляризації українського суспільства (див.: додаток 3).

Типологія ідеологічної орієнтованості населення України

	“УКРАЇНСЬКИЙ” (ГАЛИЦЬКИЙ)	“РАДЯНСЬКИЙ” (ДОНЕЦЬКИЙ)
У культурній сфері	Спілкування українською мовою, негативне ставлення до спілкування російською; освіта українською мовою; орієнтація виключно на українську культуру.	Спілкування російською мовою; теоретичне визнання рівноправності мов; різка антипатія до націоналізму.
В економіці	Проринкова риторика; декларативна підтримка приватної власності.	Недовіра до ринку; підтримка державної економіки.
Зовнішня політика	Орієнтація на Захід і НАТО; дистанціювання від Росії.	Орієнтація на дружбу з Росією; недовіра до НАТО
Ідеологічна сфера	Орієнтація на партію націонал-демократичного спрямування.	Симпатії до “лівих” (але не абсолютні).

Перший можна умовно назвати “українським”, другий – не стільки “російським”, скільки – “радянським”. Головним регіоном домінування першого типу ідеологічної орієнтації є Галичина, другого – Донбас. Для них властиві помітні розбіжності у поглядах на питання, які є ключовими для визначення подальшої долі країни.

Суспільно-політичні процеси показали, що єдина площина, у якій не “стикалися” ідеології – “державницька”. Однак для першого типу характерна беззастережна підтримка Української держави, ворожість до радянського минулого, тоді, як для другого – лише пасивна лояльність до Української держави, а головне – ностальгія за СРСР [13, с. 50-75]. Але українська двополюсність, з одного боку, породила небезпеку регіоналізму, з іншого, стала гарантією проти наступу радикального націоналізму. Основою відмінностей основних типів ідеологій України стало винятково національне, а не економічне чи інше питання. Культурна сфера іноді являє собою домінуючу протистояння, що незримо проходить між “галицьким” і “донецьким” регіонами, дозволяючи збирати під свої прапори однодумців з гаслом: “Хто не з нами, той проти нас”.

Доводиться констатувати, що проблеми консолідації українського соціуму серйозно ускладнені маркером, який вітчизняні соціо-

логи вкладають у формулу субкультурної варіативності. Ідеться про наявність у соціокультурній матриці соціуму протилежних субкультур зі своїми ціннісними кодами. Не всі вони “працюють” на підтримання єдності соціуму, значна їх частина опинилася в опозиційному просторі цінностей. Так, етновні відмінності між Сходом і Заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо – поставили українське суспільство перед надзвичайно складною проблемою – запобігання відцентровим тенденціям та досягнення політичної консолідації. Соціокультурна строкатість та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій свідчили про наявність істотних відмінностей як у політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-політичного та культурного гатунків.

Політична криза передостанніх років призвела до збільшення варіативності ціннісних орієнтацій, що загостило процес диверсифікації суспільної свідомості. Дедалі гостріше даються взнаки прояви “антиномії у свідомісній сфері” [183, с.7]. Небезпечними стали антиномії свідомості у середовищі основної маси громадян. Цей стан проявився у зниженні рівня довіри громадян до держави, її інституцій, збільшенням піддатливості до популістських гасел, що створило умови для взаємонерозуміння. За умов кризи довіри ідейно-політичні орієнтації громадян стали додатковим чинником поляризації суспільства.

Важливим маркером в системі ідейно-політичних орієнтацій є “позиціонування” власної держави. Так, сучасне місце України у світі громадяни оцінили досить стримано. Як свідчать дослідження фонду “Демократичні ініціативи”, понад половина опитаних у 2012 р. вважали, що сьогодні Україна є “маловпливовою європейською державою”, яка перебуває в пошуках свого місця у світі. Дещо менше (але понад половини) – згодні з думкою, що Україна знаходиться під впливом Заходу; натомість майже чверть опитаних упевнені, що Українська держава перебуває під впливом Росії. На думку третини – Україна є невливовою країною “третього світу” з невизначеною зовнішньою політикою [320].

У відповідях на запитання: які “характеристики Української держави становлять для громадян найбільшу гордість”, чільні місця займають високий рівень матеріальної забезпеченості громадян, економічний розвиток та соціальний захист. “Синдром соціально-

комфортних цінностей” у свідомісній матриці українців протягом 2003-2012 рр. становив близько 66% [320]. Далі за ним – цінності “Безпеки” та “Самореалізації”, сильна армія і досягнення в галузях науки, культурі й спорті [294]. Ставлення до атрибутів незалежності таке: Державним прапором України пишаються 26% (2011 р.), 37% (2012 р.); Гербом – 25% і 30% – відповідно [312]. З 2005 р. по 2011 р. у зрізі громадської думки змінився не рейтинг, а лише кількісні показники наведених характеристик. За умов багаторічної системної кризи, соціальної турбулентності громадяни втрачали підґрунтя впевненості в майбутньому. За результатами опитування “Сучасні українці: задоволення життям, очікування від майбутнього, головні цінності” (2012 р.): переважна більшість населення (73%) – була “недостатньо впевнена” у своєму майбутньому, а 51% громадян не очікували на покращення свого життя [312].

Глобальні кризові явища у поєднанні з невизначеністю внутрішньої та зовнішньої політики спричинили актуалізацію негативних свідомісних чинників, зумовили розколотий стан ціннісного простору суспільства. А це сформувало ризики прагнення соціуму до самореалізації з використанням нелегітимних засобів.

Останніми роками українські громадяни надкритично ставилися до авторитету своєї країни у світі як маловпливової європейської держави. У прогнозах її майбутнього переважав “стриманий оптимізм”, за який у 2013 р. висловилися 20%. Значно оптимістичніше європейське майбутнє України оцінювали жителі Заходу країни – 70%, а в інших регіонах частина “єврооптимістів” становила 35% респондентів [320]. Розподіл оцінок має виразний “партійний” характер – європейське майбутнє найчастіше обирали прихильники “помаранчевих” ідей. Відмінності, і досить відчутні, спостерігалися у ставленні до українського громадянства. На Заході України воно – предмет гордості для більшої частини жителів, на противагу іншим регіонам.

Зазначені вище тенденції підтвердили наявність кризи системного характеру та зміни у суспільній свідомості України. Склалася небезпечна ситуація за принципом “замкненого кола”: громадяни, з одного боку, не задоволені станом економіки, владними структурами, функціонуванням демократії та обмеженням прав. А з іншого, не мають спільних поглядів щодо оптимального шляху

розвитку держави. Це призвело до розколотості свідомості, виникненню “синдрому зневіри” в соціумі. Зазначені чинники певною мірою слугували підґрунтям наймасштабніших за історію незалежної України протестних акцій у 2013-2014 рр.

Шкала історико-культурних пріоритетів розмежовувала спільноти та посилювала дихотомію “ми”/“вони” в ціннісно-ідеологічному просторі. Ставлення до історичного минулого – одини з головних чинників розколотості суспільства. У зазначеному контексті влучно підмітив М. Гон: “Минуле не існувало відокремлено, співіснувало в свідомості людей з сучасністю, перепліталось з ним. Колишні кривди ставали каталізатором творення компенсаційно-оціночних образів” [45, с. 72].

Різне трактування історії власної країни стало однією зі складових регіональних відмінностей ціннісних уподобань громадян. Так, майже 44% українських громадян вважали, що історія України – невід’ємна частиною історії великого східнослов’янського народу (як і історія Росії та Білорусі). Майже вдвічі менше (24,5%) – дотримувалися думки: тільки Україна – спадкоємиця історії і культури Київської Русі. Ще менше тих, хто вбачав початок історії України в Галицько-Волинському князівстві, Запорозькій Січі або у проголошенні незалежності 1991 р. Представники Заходу України також вважали її єдиною спадкоємицею Київської Русі (49,5%). 17,4% висловилися за те, що історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу; для 17% опитаних – історія України почалася в 1991р.

У інших регіонах здебільшого переважала думка, що історія країни є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу (43% – на Сході до 37% – у Центрі). Позиції жителів Заходу в цьому питанні поділяв електорат партії “УДАР”, 40 % якого вважали Україну єдиною спадкоємицею культури Київської Русі і 20 % – однією зі спадкоємиць спільної східнослов’янської історії. Серед виборців ВО “Батьківщина” – прихильників обох зазначених точок зору майже порівну (31% і 30%, відповідно). Серед виборців інших партій і блоків ця пропорція зовсім інша: серед електорату Партії регіонів – 14,5% і 61%; КПУ – 17,3% і 52,9%, відповідно [310]. Від домінуючих у суспільстві ідей залежить рівень потенціалу поляризації суспільних відносин.

Порівняно нетривалий час існування незалежної України зумовив той факт, що її громадяни досі порівнюють свою державу і власні умови життя не лише з іншими країнами, але й з колишнім Радянським Союзом. Значна частина українських громадян сформувалися в тій країні, а її спадщина відбилася у суспільній свідомості, формуванні феномену “радянської ідентичності”. Так, ідею подвійної ідентичності в 2011 р. підтримало 44,5 % українських громадян [309, с. 29]. Ідеологічне протистояння за лінією: хто “за радянську систему”/ хто “за рух до Європи”, перетворилося на чинник розколу системи цінностей незалежної України.

На третьому десятку незалежності держави значна частка громадян висловилися за “відновлення соціалістичної системи”, хоча інша визнала “неможливість цього за сучасних реалій” [312].

Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи? (%)

2011 р.	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	20,5	5,0	21,4	27,3	25,3
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	28,2	11,3	31,5	46,4	26,8
Ні	51,3	83,7	47,1	26,3	47,9

Якщо розглядати ціннісні основи прихильників найбільш рейтингових політичних партій і блоків, то виявляється, що найбільше беззастережних прихильників відновлення СРСР було серед потенційного електорату КПУ – 57,7% (проти – 13,5%). А серед майбутніх виборців Партії регіонів кількість прихильників відновлення СРСР є дещо меншою, ніж число його противників (29,5% і 32%, відповідно). “Ностальгія” за СРСР та соціалізмом для значної частини населення усіх регіонів, крім Західного, більшою мірою притаманна електорату лівих партій. Її коріння головним чином полягає у невдоволенні громадян своїм соціально-економічним становищем та нижчим рівнем соціальних гарантій, ніж за радянських часів. Найчастіше ідентифікують себе з Радянським Союзом найбільш злиденні у нинішньому житті, а ця кількість, за даними соціологів, сягає 60 % [320]. За результатами дослідження, проведеного в листопаді 2012 р., частка “громадян Радянського Союзу” серед респондентів становила 8,3% [115].

Дані свідчать про тенденцію посилення громадянської ідентичності українців у 2012 р.

Однак відсутня система загальнонаціональних цінностей призвела до незбігу поглядів на шляхи її розвитку, руйнування ціннісних підвалин суспільства. Опитування суспільної думки свідчать, що в різних регіонах по-різному оцінюють питання мови і культури, події історичного минулого і зовнішньополітичну орієнтацію країни. Понад те, жителі різних регіонів України вважають, що між ними існують глибші культурні відмінності, ніж із громадянами сусідньої країни. Відповідно до результатів опитування, проведеного Центром імені О. Разумкова в 2012 р., більшість опитаних у всіх регіонах відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44%), а також українців в Україні і росіян в Україні (49%). Водночас, у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримувався такої самої думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (9%) [312]. Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставилися до жителів інших країн – близько 63%. Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігалось певне відчуження: серед жителів Заходу висловили позитивне ставлення до жителів Сходу та Півдня 57%, а серед останніх 50% позитивно ставлення до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході та Півдні було помітно кращим (73%), ніж до регіонів своєї ж держави – Центральної (62%) і Західної України (50%) [309, с. 340].

Як засвідчили результати зазначеного опитування, громадяни України загалом вважали більш близькими до себе жителів Росії і Білорусі ніж Західного регіону власної країни: Волині, Буковини і Закарпаття. Регіональний вимір ціннісних орієнтацій такий:

- жителі Заходу України вважали однаково близькими до себе як жителів Польщі, так і жителів Донбасу;
- жителі Центру вважали більш близькими жителів Росії, ніж Буковини, Галичини та Закарпаття;
- жителі Півдня – більш близькими жителів Росії, ніж Слобожанщини, Києва і всього Центрального регіону, а жителів Росії і Білорусі – більш близькими, ніж Волині, Закарпаття, Буковини та Галичини;

- жителі Сходу – більш близькими жителів Росії, ніж Криму, всього Південного регіону та Києва, а жителів Росії і Білорусі – більш близькими, ніж жителів Буковини, Закарпаття, Волині та Галичини.

Отже, з певною мірою умовності, можна припустити, що жителі Заходу країни на час зазначених опитувань ідентифікують себе з жителями всієї України, але дещо менше – з жителями Донбасу; жителі Центру – з жителями всієї країни, за винятком жителів Західного регіону, яких вони вважали менш близькими, ніж жителів Росії; жителі Півдня і Сходу вважали менш близькими до себе жителів решти України, ніж Росії.

Наслідком особливостей соціально-культурної ідентифікації стали різні геокультурні орієнтації жителів різних регіонів України, які, поряд з іншими чинниками, зумовлюють їх відповідні геополітичні орієнтації. Так, якщо серед жителів Заходу домінувала думка, що вони особисто виграють від вступу України до ЄС (44%, програють – лише 6,3%), то 37,2% – жителів Центру, більшість жителів Півдня – 61% і Сходу – 66% вважали, що вони особисто виграють від вступу України до Єдиного економічного простору. Зрозуміло, що на вказані настрої вплинули не лише культурна близькість Західного регіону до Польщі, а й орієнтація інших регіонів на Росію. Є, наприклад, суто економічні чинники – від переважаючих напрямів зовнішньої трудової міграції до залежності підприємств індустриального Сходу та Півдня від постачань з Росії, насамперед, енергоносіїв. Проте не можна не зважати на вплив чинників соціокультурної ідентифікації та різновекторності геополітичних орієнтацій регіонів.

Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики в 2012 р. стали відносини з країнами Європейського Союзу (63%), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня – відносини з Росією (66% і 62%, відповідно). Цікаво, що і для жителів Центру країни російська перспектива видавалася привабливішою ніж європейська: за пріоритетність російського вектора зовнішньої політики виступали 35% опитаних, за пріоритетність європейського – близько 33% [115].

Аналогічні відмінності зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в ЄС у жовтні 2013 р.: вступ до Європейського Союзу схвалювало 72, 5% (від кількості населення

регіону) опитаних на Заході; 48% – в Центрі і 36% – на Сході; на Сході й Півдні переважали прихильники вступу до Митного союзу – 62% та 54%, відповідно [312]. Загальнонаціональне опитування, проведене Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” спільно зі службою “Ukrainian Sociology service” у травні 2013 р., засвідчило, що близько 45% українців підтримували вступ до ЄС, 38,4% – у Митний союз [320]. Саме на користь вступу до Європейського Союзу свій вибір зробила значна частина українців, що посилює розмежування соціуму щодо питань інтеграції.

Ціннісна поляриність поглядів прослідковувалася різному ставленні до ідеї приєднання до союзу Росії й Білорусі (у 2011-2013 рр. за цей інтеграційний напрям позитивно висловились 30%). Важливим диференціюючим чинником ставлення до нього є національність респондента. Серед росіян прихильниками приєднання України до слов'янського союзу було 84%; серед українців прихильників такого союзу – 55% [320]. Однак сьогодні варто відмовитися від спрощеного сприйняття й тлумачення етнічної ідентифікації: 25% респондентів вважають себе водночас як українцями, так і росіянами, тобто подвійно ідентифікують себе. Розмитість соціокультурних кордонів між національною більшістю і російською меншиною свідчить про те, що їхні цінності не перебувають у надантагоністичному протистоянні. Заради справедливості зауважимо, що настанови цих ідентичностей, очевидно, можуть призвести до взаємопроникнення.

Індикатором сприйняття суспільством європейських перспектив України є питання власного відчуття належності до європейської спільноти. Частка українців, які відчували себе європейцями, протягом останніх шести років поступово зростала, а частка тих, хто не вважав себе європейцем, зменшилася. Так, якщо у 2008 р. лише 25% українців відчували себе європейцями, 70% – не відчували такими, то в травні 2013 р. ці показники становили – 34% і 55%, відповідно [320]. Події, що розгорталися протягом 2013 – 2014 рр. навколо теми європейської інтеграції України неодмінно впливали на цей аспект громадської думки. Наприклад, у грудні 2013 р., після невиправданих сподівань на підписання Угоди на Вільнюському саміті, початку Євромайдану та жорстокого розгону демонстрації студентів у Києві, питання європейського майбутнього було найважливішим в українському публічному дискурсі.

Вимога підписання Угоди про асоціацію спричинила ціннісний розкол соціуму та стала однією з головних вимог протестувальників на Майдані. Як результат – у 2014 р. безпрецедентно велика частка українців стала ідентифікувати себе європейцями – 44 % (на 10% більше, ніж у 2013 р.) [320]. Разом з цим підтримку європейському вектору демонструвала не абсолютна, а лише відносна більшість українських громадян. Зокрема, у травні 2013 р. на тлі “євроінтеграційних” обіцянок В. Януковича співвідношення між прихильниками ЄС і Митного союзу залишалося на рівні 2011 р. – 42% і 31%, відповідно. Нова віха змін у громадській думці щодо інтеграційних пріоритетів країни розпочалася у 2014 р. та здебільшого була викликана якісними змінами геополітичних уподобань громадян. Кількість прихильників ЄС стала вищою на 3%, порівняно з 2013 р. Але частка прихильників приєднання до Митного союзу зменшилася з 31% – 2013 р. до 21% в 2014 р. Опитування фонду Демократичні ініціативи у травні 2014 р. зафіксувало подальше зростання підтримки європейського вектора – до 50% і певне зменшення категорії “неприєднаних” – від 19% до 17% [320]. Тобто, посилення ваги громадянських ідентитетів сприяло визначеності зі своїми пріоритетами частки українського соціуму. На нашу думку, це стало початком певного “свідомісного” перелому.

Незважаючи на гостроту суспільно-політичної ситуації, посилення відцентрових та навіть сепаратистських тенденцій, зовнішню інтервенцію європейська інтеграція має потенціал стати тією ідеєю, яка здатна консолідувати українське суспільство. Але консолідувати не тільки в сенсі збільшення підтримки самої ідеї вступу до ЄС – для цього карта регіональних інтеграційних інтересів ще надто строката, а в сенсі європейських реформ та демократичних перетворень. Варто констатувати, що поляризація зовнішньополітичних інтересів ще існує в суспільстві. Але за умов глибокого ціннісного розколу, розгортання сепаратистського сценарію на Сході, бойових дій у регіоні збільшити кількість прихильників євроінтеграції в південно-східних регіонах стало майже неможливо. Це можливо за умов визначення “больових точок” регіону, винайдення інструментів у вигляді конкретних змін соціальної та економічної реальності. За таких умов євроінтеграція буде розглядатися як потенціал для об’єднання. Самоідентифікації громадян як європейців не мають виключно

ментального або культурного вимір. В українському соціумі воно залежатиме від результативності економічних реформ і ефективності впровадження євроінтеграційної політики.

Серед маркерів полярності ідеологічних орієнтацій – питання вступу до НАТО. За умов проведення референдуму щодо вступу України до НАТО в 2012 р. значна частина її жителів проголосувала б проти, 37% [312]. Свого максимального показника підтримка ідеї членства в НАТО досягла в 2014 р. У травні 2014 р. приєднання до Альянсу підтримували 34% опитаних громадян, проти були 48%, 17% – не визначилися. В червні 2014 р., за результатами досліджень Центру імені О. Разумкова, вже 41% українців на гіпотетичному референдумі щодо членства в НАТО проголосували б “за” (40% – “проти”) [312].

Зростання підтримки членства в НАТО відбувалося на тлі істотного зменшення частки його противників. З серпня 2012 р. по травень 2014 р. частка противників вступу до НАТО зменшилася від 65% до 48%, а прихильників – навпаки, збільшилася на від 12% до 34% [320]. Проведене в червні 2014 р. опитування показало зростання кількості лояльних до Альянсу громадян – від 36% до 41% [312].

Серед регіонів лише на Заході України ідею членства в НАТО поділяла абсолютна більшість населення – 69%. В центрі підтримка та заперечення такої ідеї приблизно однакові – 39% і 40%, відповідно. Більшість жителів Півдня – 68%, Сходу – 62% та Донбасу – 83% висловилися проти приєднання до блоку. На 2014 р. 33% населення України назвали вступ до НАТО найкращим гарантом безпеки [320].

“Необхідність цивілізаційного вибору”, за В. Паніотто, – постійна проблема для України. Головні відмінності Півдня і Сходу – етнічний склад, високий відсоток російсько-українських біетнорів та пов’язана з цим висока частина російськомовного населення – зумовили особливості зовнішньо- та внутрішньополітичних орієнтацій [115]. Різновекторність наведених орієнтацій у регіональному вимірі ускладнила процес трансформації українського суспільства, яке перебуває під потужним зовнішньополітичним тиском (“торгові” та “газова війна” з Росією). Східно-слов’янський ідентитет постійно підживлювався вкрай негативною реакцією Росії на можливу перспективу міжнародної інтеграції України.

Міжрегіональний розкол за ціннісними перевагами негативно позначився на процесі становлення спільної громадянської ідентичності. Трагічні події 2013-2014 рр. виявили тривожну тенденцію: утворення спільних маркерів загальногромадянської ідентичності (спільність мови, історії, культури) в найближчому майбутньому є маловірогідним. А наявність відмінних матриць геополітичного розвитку може мати фатальний вплив на процес національної консолідації. Ідеться як про відгомін радянських стереотипів у ставленні до євроатлантичної інтеграції, так і про формування нових зовнішньополітичних ідентичностей, які підживлюються електоральним розколом. Найбільше прихильників членства в НАТО серед виборців ВО “Свобода” – 77%, партії “УДАР” – 60%, ВО “Батьківщина” – 56%. Прихильники цих партій виступають проти Ташкентського договору про колективну безпеку країн СНД, на який орієнтовані виборці Партії регіонів – 55% та Комуністичної партії – 47% [320]. За умов багатовимірної трансформації і влада, і опозиція в Україні дедалі частіше демонструють неготовність до пошуку компромісів. Гучна риторика щодо “зовнішніх впливів” утруднила аналіз реальних прорахунків і загроз. Конфронтація протилежних таборів щодо визначення геополітичного майбутнього України стала однією з причин протестних акцій 2013 р.

В українському соціумі, розколотому навпіл протилежними світоглядними настановами, історія мала стати чинником позитивного впливу на стан суспільної свідомості. На жаль, “розігріте політичними страстями суспільство не виявило запит на пошук істини” [184, с. 363]. Наявність суттєвих розходжень в оцінках подій минулого, маніакальне прагнення позбутися “тягаря минулого” загрожує втратою ціннісного комунікаційного простору. Стикаючись із полярними оцінками минулого і його впливом на сучасне й майбутнє, український соціум уже не сприймає навіть постановки питання про консолідаційні цілі [184, с. 175]. Політичної інтеграції не досягнуто як у сфері загальнодержавних, так і регіональних інтересів, звідси важко досягнути консенсусу у ставленні до минулого.

Якщо на Заході лише 36% визнали адекватність боротьби проти фашизму назви “Велика Вітчизняна війна”; то в інших

регіонах цей радянський термін вважали прийнятним понад 50% опитаних. Факт розколотості ціннісної системи засвідчив активне невдоволення щодо святкування Дня Перемоги 9 травня, яке, за словами деяких “егоїстичних патріотів” – “серед основоположних стовпов російсько-радянської міфології”, “так званий день перемоги одного з окупантів України...” Святкування Дня Перемоги в 2013 р. у Львові закінчилося зіткненнями між прихильниками і противниками свята, а в 2012 р. це свято супроводжувалося виявом войовничого радикалізму – символічним спаленням червоного Прапора Перемоги. Такі прояви, на думку відомого журналіста С. Рахманіна, “інстинкту самозбереження” після “20 років самотності” (незалежності) стало індикатором ціннісних пріоритетів у суспільстві [245]. Небезпечним поєднанням націоналістичної риторики з соціальною. За Л. Нагорною, конфлікти навколо несумісних цінностей – “результат провини людей, нездатних досягнути глибину ризиків, спричинених довільно обраними процедурами оцінювання” [184, с. 174].

Протилежним залишається ставлення громадян різних регіонів і до інститутів, які справляють безпосередній вплив на владу, наприклад, до виборів. Джерела цих розходжень потребують додаткового дослідження: чи тут ідеться про різний ступінь віри в спроможність громади вплинути на стан справ у державі, чи в недовірі до державних механізмів як таких, а чи у сприйнятті держави як своєї, а отже, вартої уваги і зусиль. Як би там не було, але згідно з проведенням Центром імені О. Разумкова моніторингом з виборчою системою України ознайомлені 42% опитаних на Заході, 38% у Центрі, але тільки 19% на Сході. Права виборців та особливості виборчих процедур “дуже добре” знали 19% на Заході і 12% на Півдні. Натомість більшість громадян у всіх регіонах – від 54% у Центрі до 63% на Заході – зазначили, що ознайомлені з виборчим правом і процедурою виборів “приблизно” [27]. За цифрами криються явища політичної апатії, соціального розчарування, а й іноді відвертої агресії. Тому надважливим є створення інструменту пошуку спільних цілей та практичних шляхів для консолідації українського суспільства.

Політизація ціннісно-ідеологічних питань сприяла не лише збереженню та поглибленню світоглядних орієнтацій відмінностей,

вони набули ознак конфліктуючих, спричиняючи поляризацію в суспільстві по лінії “ми–вони”: “Я–радянський, російськомовний, не україномовний”, замість “Я – українець”. Полярні ідентифікації в суспільстві створили феномен “суспільного розмежування, яке сприймається сьогодні як розкол” [184, с. 173].

Серед питань, які безпосередньо стосуються складових концептуальної моделі політичної самоідентичності: ставлення до політичного та політико-економічного устрою, національно-культурного та геополітичного розвитку. Емпіричним рефреном ставлення населення України до політико-економічного устрою є результати відповідей на запитання: “Як Ви ставитесь до економічних перетворень”. Дослідження показали, що преференції детермінує не так етнічна, як регіональна належність. Зокрема, преференції “західних” українців та “західних” росіян суттєво відрізняються від преференцій “східних” українців та “східних” росіян. Показник економічних преференцій пов’язаний з ціннісно-ідеологічною ідентичністю, а регіонально-культурний чинник відіграє чи не найвагомішу роль у політичній соціалізації. Другий вимір ціннісно-ідеологічної ідентичності – це ставлення до політичного розвитку.

У свідомості населення України досі превалує декларативна авторитарність. Цей феномен властивий не лише посткомуністичним суспільствам, його зафіксовано у багатьох країнах, які мають тривалі демократичні традиції. Ми погоджуємося з відомим соціологом Є. Головахою, що “авторитарність масової свідомості є однією з необхідних, та аж ніяк не достатніх умов для триумфу авторитаризму не лише в масовій свідомості, а й у політичній практиці”. Проте результати щорічних моніторингів стосовно ставлення до політичного режиму в Україні засвідчили тенденцію: лише 26% “авторитаристів” вважають, що є політичні лідери, “здатні ефективно керувати країною”; 36% – не бачать таких, ще 39% – не визначилися. В опитуванні “Демократія по-українськи”, проведеному фондом “Демократичні ініціативи” спільно з компанією СОЦІС, на запитання: Чи згодні Ви, що Україні зараз потрібне авторитарне правління (на зразок Піночета)?” – 26% респондентів відповіли позитивно, а 56% – негативно [320].

Вагомим маркером ціннісно-ідеологічної ідентичності є ставлення до політичного розвитку України [310, с. 29].

Ставлення населення до політичного розвитку України (%)

Варіанти відповідей	2011 р.
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	14,6
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	26,0
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	16,0
Спіратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	20,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	3,0

Жорстка лінія російського уряду проти просування українських товарів на власний ринок, так звана “сирна війна”, закритість останніх президентських виборів, агресія щодо масових мітингів “народної непокори” навесні 2012 р. в Москві посилили антиросійські настрої серед українських громадян. Але не слід нехтувати тим, що майже третина населення нашої країни обрала перспективу зміцнення східнослов'янського блоку (Україна – Росія – Білорусь). Популярність цього вектора пояснюється спільним історичним минулим та ментальною близькістю східнослов'янських народів. Так, на запитання: “Чи згодні Ви допустити представників інших національностей як членів своєї сім'ї?” найчастіше називали українців, росіян та білорусів.

Регіональна належність детермінувала й геополітичні преференції. У західних українців та західних росіян вони відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян, що слугує на користь тези, що саме регіональні маркери соціокультурних ідентитетів відіграють чи не найбільшу роль у політичній соціалізації. На регіональний зріз ціннісних розмежувань вплинула спільність соціокультурних маркерів етнічних росіян із геополітичними орієнтирами мешканців Сходу України. Соціологічні опитування підтвердили: найбільшими симпатиками євроінтеграції є прихильники розвитку взаємин із Західною Європою й прихильники зміцнення державної незалежності [115].

Зауважимо, що лише групи, які обрала пострадянські орієнтири стали прихильниками перспективи вступу України до Союзу Росії і Білорусі (“євразійські орієнтири”). Прихильники встанов-

лення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності більш негативно поставилися до цього вектора. Крім того, “євразійці” менш негативно оцінили перспективу вступу України в Євросоюз, ніж “прозахідна” та “самостійницька” групи вступ нашої країни до східнослов'янського союзу: кількість противників євроінтеграції серед респондентів групи, що виступала за розширення зв'язків у межах СНД – 10%, серед респондентів групи, яка була за розвиток відносин переважно з Росією, – 10%, серед респондентів групи, налаштованої на зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь), – 13 %. Натомість, кількість противників східнослов'янської інтеграції серед “західників” – 60%, серед “самостійників” – 56% [312]. Такий розподіл відповідей засвідчив, що Європейський Союз як об'єкт зовнішньополітичного вектору більш привабливий, ніж союз Росії і Білорусі. Обидва зовнішньополітичні вектори стали радше вимірами стану політико-ідеологічної самоідентифікації.

Особливість ціннісно-ідеологічних орієнтацій громадян України в тому, що якщо в перші десять років незалежності визначальним був ціннісний конфлікт між комуністами й антикомуністами, то сьогодні провідний ціннісний конфлікт спостерігається між прибічниками європейської (насамперед, євроатлантичної) та євразійської (проросійської) орієнтацій. Головна небезпека ситуації в тому, що відмінності в поглядах та уподобаннях між громадянами різних регіонів стали інструментами політичної боротьби. Як наслідок – наростання взаємного відчуження між громадянами за регіональною ознакою, послаблення й без того нестійкої внутрішньої цілісності української нації.

Загалом суспільній свідомості властиві риси, які можуть слугувати основою формування спільної ідентичності громадян України. Результати порівняльного аналізу політичної культури та ідентичності жителів Львова і Донецька, який щорічно проводиться Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету імені І. Франка, підтвердили загальноукраїнську тенденцію ідентифікації: на Сході України, зокрема в Донецьку, досить значний відсоток людей ідентифікують себе не як українці, росіяни або представники іншої етнічної спільноти, а як “совєтські люди”. Якщо в 1994 р. “совєтських” у Донецьку було 55,6 %, тоді як

у Львові – 7,4%, то протягом незалежності Української держави “совєтських” у Донецьку стало 9,9 %, у Львові – 2,4%. За даними соціологічного опитування, проведеного центром “СОЦІС” у 2009 р., загальноукраїнський відсоток “совєтських” становив близько 13%, з коливаннями від 28 % – у Криму до 2 % – у Галичині [320].

Громадянами колишнього Радянського Союзу себе вважали: у 2009 р. – 8,3%, у 2010 р. – 6,9% опитаних. Найбільше прихильників цієї позиції серед росіян (22%) і російськомовних – 16,6% [311, с. 95,97]. Це стало наслідком комуністичної політики денационалізації в суперіндустріалізованих регіонах, де неоднорідне в етнічному сенсі населення не ідентифікувало себе з певною культурою. Тут ми солідарні з думкою М. Рябчука про специфіку Донеччини як “совєтизованого” регіону [260, с. 148]. Глибший аналіз “совєтської” ідентичності в Донецьку спростував поширені до того уявлення, що люди з денационалізованою свідомістю, яка, за термінологією Е. Вілсона та Т. Кузьо – маргінальна, амбівалентна, така, що коливається між російською і українською ідентичністю, – начебто послужили буфером між українцями та росіянами, запобігаючи сепаратизму в Україні. На думку Т. Кузьо, у період розпаду СРСР тут не сталося гострих міжетнічних конфліктів тому, що російськомовне населення Сходу та Півдня України – це переважно люди “з множинною ідентичністю”. Несформованість російської національної ідентичності, за висновками Т. Кузьо, “гасило російський націоналізм і сепаратизм” [367, с. 147-149]. Такі припущення не відбивали реалії: “совєтські” були більш антиукраїнськи налаштованими, ніж групи з іншою національною ідентифікацією.

Місце російської ідентичності було заповнено стійким її сурогатом – російсько-радянською ідентичністю, різновидом якої, на думку більшості українських соціологів, стала “совєтська” ідентичність у Донбасі. Можна припустити, що для неї властиві такі “атрибути свідомості радянського зразка”, як нетерпимість до всього національного (яке розглядалося як націоналізм); як манія державної величі; як ворожа налаштованість до Заходу. Та частина, яка не поділяла такі стереотипи, ідентифікувала себе українцями. Певний сегмент зі своєю матрицею цінностей генерував у “донецьких”. На дуалізм та перспективи співіснування двох українських ідентичностей вказує О. Міллер. За ним, “обидві... сторони

дивились і дивляться одна на одну як на “чужих”, як джерело загрози [172, с. 99].

Політична практика підтвердила, що найбільш радикально налаштованими у незалежних державах стали носії “совєтської” ідентичності. Так, у Придністров’ї домінування ідеології “радянських” у суспільстві призвело до відокремлення від Молдови. Донбас в Україні, як зазначив директор Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу В. Кіпень – це “певна ментальність, яка поєднує в собі велетенський пласт радянської спадщини та систему створеного дзеркально-міфологічного сприйняття світу” [383]. Така особливість пояснює намагання утворення Південно-Східної української республіки в Сєверодонецьку за часів “помаранчевої революції”. А проголошення в 2014 р. “Луганської та Донецької народних республік” продемонструвало, що в регіонах з “розмитою” ідентичністю “запалити” полум’я незгоди з політичною позицією центру легко. Швидко зростання вагомості української ідентичності, яка, втім, не посіла перше місце в “ієрархії ідентичностей” населення Донбасу, створило ілюзію швидкої українізації Східного регіону. Така ілюзія спонукала Я. Грицака виступити в ролі переконаного опонента ідеї поляризованої України [47, с. 4].

Найбільш релевантною і стійкою на Сході України упродовж досліджуваного періоду була регіональна донецька ідентичність. Загострення регіональних розмежувань під час виборів Президента України у 2004 р. та внаслідок Майдану-2013 посилило її актуальність в ідентифікаційній матриці країни. Зростання ваги регіональної ідентичності було недооцінено Я. Грицаком, який оптимістично припустив “українськість Донбасу”, “прирощення” української ідентичності за рахунок “совєтської” [46]. Регіональна ідентичність у Донбасі зіштовхнулася із загальнонаціональною ідентичністю, яку донеччани сприйняли як “західну”. Такий стан призвів до посилення регіонального поділу у реалізації політики та послаблення суспільних сподівань на творення політичної нації в Україні.

Протестні акції 2013-2014 рр., проголошення “народних республік” у Донецьку та Луганську засвідчили: настав час подбати не лише про модернізацію економіки, а й зміну суспільної свідомості. Йдеться про впровадження пріоритету універсалістських цінностей – толерантності, свободи, національної гідності.

Суперечності між громадянською та етнічною ідентичностями можуть перерости у конфлікт, розв'язання якого, вважає А. Ахієзер, можливе на основі “дуальної опозиції”. На одному полюсі цієї опозиції – успадковані від минулого стереотипи культури, а на другому – ідеал громадянського суспільства [126, с. 509]. Долання смислових відмінностей між полюсами в правових межах є ознакою громадянського суспільства. Серед пріоритетів держави має бути усунення диспаритету виниклих на ґрунті незбігу світоглядних настанов сегментів багатоскладового соціуму.

Триваюче розмивання національно-громадянської ідентичності поставило під загрозу процес формування політичної нації. Об'єктивними перешкодами цього процесу стали:

- наявність/відсутність історичного досвіду громадянської активності у межах правової держави, традицій громадянського суспільства;

- незбіг політичних та політико-ідеологічних орієнтацій;

- полярні ціннісно-ідеологічні параметри щодо державної незалежності;

- дисбаланс рівнів пріоритетності національної ідеї в соціумі;

- протилежне ставлення громадян до значення мовного маркера;

- різноспрямовані вектори зовнішньополітичних орієнтацій.

Поляризованість України виявилася, насамперед, у різних системах політичних цінностей. “Задавнений ціннісний конфлікт”, зумовлений специфікою розвитку українських регіонів і етносів у різних цивілізаційних системах, обернувся “драмою нерозуміння”, за якої ідентифікаційні процеси відбуваються у просторі несумісності основоположних цінностей” [83, с. 11].

Опозиція ціннісних систем торкається смислових відмінностей типів політичної культури в суспільстві. Г. Алмонд і С. Верба використовують такі індикатори політичної культури як політична участь, політична компетентність, задоволеність наявним станом речей – за якими прірви між Сходом і Заходом України немає [350, с. 140]. Запозичений у Г. Алмонда і С. Верби інструментарій аналізу твердження про протилежність політичної культури західних і східних областей України є спрощеним. Вивчення громадянської участі та компетентності, на основі яких зроблено висновок про відсутність відмінностей між Сходом і

Заходом, зведено до зіставлення кількісних показників участі у виборах та обізнаності громадян щодо певних політичних лідерів. Поза увагою залишаються мотивації, ціннісні орієнтири та рівень громадянської зрілості жителів Сходу і Заходу країни.

У працях названих авторів кількісне вимірювання параметрів політичної культури також посідає значне місце. Вони не обмежилися тільки кількісними показниками участі у виборчих кампаніях або акціях протесту. Навпаки, проаналізували форми участі в різних країнах [350, с. 150-185]. У межах концепції громадянської культури Г. Алмонд і С. Верба наголошують на значенні потенційної участі та високої суб'єктивної компетентності або громадянської спроможності. Суб'єктивна політична компетентність, у розумінні політологів, – це здатність впливати на політику, впевненість у своїх політичних можливостях змінювати ситуацію.

Американські соціологи Д. Дофлін і Е. Белл пов'язали відмінності типу політичної культури з рівнем громадянської участі та суб'єктивного відчуття громадянської уповноваженості (empowerment). “Окреслюючи географічні варіації” цього явища в Україні, вони дійшли до висновку: за рівнем політичної участі “географічна кластеризація” не є виразною, тобто регіональні показники рівномірні. Найвищі показники уповноваженості виявлені в трьох галицьких областях, на Вінниччині, в Криму, Луганській та Донецькій областях. Вони не знайшли серйозних розходжень у громадянській культурі, які б стояли на перешкоді формуванню єдиного громадянського суспільства, “громадянського націоналізму” в Україні. Втім, зробили слушне застереження: “Припускати, що громадянський націоналізм поширюється в українській політиці на національному рівні, не означає визнати, що єдина громадянська культура об'єднує специфічні регіони країни – чи то на макрорівні Сходу і Заходу України, чи то на рівні областей” [369]. Отже, політичний “розкол” за регіональною ознакою автори вважали неможливим.

Однак практика показала, що “советизована” свідомість донеччан, коли зменшується “советська”, але зміцнюється донецька самоідентифікація, стала основою політичної культури виборців Донецька та Донецької області. Адже після примусових вивезень людей для голосування у “потрібному” місці та інших форм

адміністративного тиску у 2004 р., виборці горою стали на захист “свого” кандидата на президентських виборах у 2009р.

Соціологічні дослідження незмінно свідчили, що населенню різних регіонів України бракує спільних цінностей, єдиного погляду на історію, що спільна громадянська ідентичність не сформувалася. Ціннісні системи в Україні поділені за регіональною ознакою. Виникає “констеляція соціетальної культури” (до якої входить система цінностей + найуживаніша мова + політична ідеологія), зовнішньополітичних орієнтацій і регіональних ідентичностей, які зробили цінносні відмінності Сходу і Заходу достатньо глибокими. Це дозволяє говорити про наявність територіальної поляризації, відмінності в зовнішньополітичних пріоритетах, регіоналізації масової свідомості. За такої ситуації, для подолання небезпек ціннісно-ідеологічного розмежування та штучних деформацій важливим є зближення регіональних модулів сприйняття вітчизняного суспільно-політичного досвіду. Оскільки стан суспільної свідомості, за словами Л. Нагорної, можна назвати “розколотим”, а “нормою стає готовність заохочувати крайні форми ворожості, коли ідеологічні чинники впливають на зростання питомої ваги явищ регіоналізму в українському житті, необхідним уявляється усвідомлення таких етнічних цінностей, які б мали загальнонаціональне значення, сприяли подоланню атомізації суспільства та... відчуження соціуму від політичного життя” [182, с. 52].

Між регіонами України (переважно, між Заходом та Сходом) існують досить суттєві розбіжності в поглядах щодо:

- ставлення до радянського минулого та загалом історії України;
- бачення майбутнього України;
- ставлення до статусу російської мови;
- ментальної і культурної близькості з жителями інших регіонів;
- зовнішньополітичних орієнтацій.

Регіональні відмінності, що тягнуть за собою різницю в ідеологічних, зовнішньополітичних пріоритетах, сприяють регіоналізації масової свідомості порівняно із загальнонаціональною. Відсутність “узгодженого суспільного проекту обертається “ціннісним колапсом”, конфронтацією різних суспільних сил” [183, с. 109].

Вищенаведене дає підстави говорити про різні світогляди жителів регіонів, про наявність передумов для формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, які, за певних обставин, можуть розвинутися або в спільну національну ідентичність, або інтегруватися з інонаціональними ідентичностями. Як наслідок, вищенаведені відмінності здатні призвести до формування антагоністичних міжрегіональних протиріч.

Не слід незважати на те, що соціально-політична трансформація українського суспільства, становлення нового типу соціальних відносин супроводжувалися руйнуванням усталеної системи цінностей, поляризацією, а іноді й конфронтацією протилежних сегментів суспільства. Це проявилось у конфлікті між міфами про національну ідентичність та реальними прагненнями окремих груп суспільства; у посиленні в масовій свідомості ролі національних цінностей. На тлі існування в ідеологічному полі України кількох ідеологем – від “Україна для українців” до “Союзу з братніми республіками” – це створило ймовірність застосування крайніх форм ворожості до опонентів, розколюючи існуючу матрицю суспільної свідомості.

За сучасних реалій наявність в українському багатоскладовому просторі різних соціокультурних сегментів зумовлює ризики “відчуження”. А поляризація суспільства помітно підігрівалася поширенням необ’єктивних історичних версій, негативних стереотипів (“східняк”-“західник”), міфологізацією історичних подій, що призвело до втрати відчуття цілісності соціуму.

3.3 Український “Схід-Захід” як чинник суспільно-політичної трансформації

Етнополітичні процеси зумовлені соціокультурними, економічними, психологічними відмінностями між регіонами України. Від того, наскільки точно визначені роль і місце регіоналізму у вітчизняній орієнтаційній та ціннісній системах, значною мірою залежить територіальна цілісність і національна безпека держави [182, с. 11].

Усупереч очікуванням суспільства актуальність проблеми регіональної поляризованості України, як після “помаранчевої революції”, так і Майдану-2013 р., набула чітко визначених

соціокультурних та ідеологічних параметрів. Ідеологічні політичні, економічні й соціокультурні відмінності регіонів стали перешкодою у конструюванні загальнонаціональної ідентичності. Україна не трансформувалася в єдину націю, а знову “розділилася” на “Західну” і “Східну”. Президентські вибори 2004 р., розколовши українське суспільство, виявили наявність кількох конкуруючих національних проектів, кожен з яких має досить чіткі регіональні виміри та політичне представництво. Найбільш крайні погляди поставили під сумнів існування єдиної держави. Виразна артикуляція та фрагментація етнічних інтересів створили альтернативу процесам консолідації. За таких умов міжрегіональний “розкол” набув не лише політичного, але й виразного національного забарвлення. Культурно-ідеологічні кордони: мовні та конфесійні відмінності, різні оцінки минулого, діаметрально протилежні зовнішньополітичні орієнтації – стали деструктивними чинниками в процесі єднання країни. Вони політизувалися, експлуатуючись у виборчих кампаніях до Верховної Ради України.

Після глибокого суспільного потрясіння, яким стала виборча кампанія 2004 р., суспільство очікувало на реальні кроки щодо унеможливлення поляризації країни. Однак деякі політичні сили надалі використовували у політичній практиці гасла та політичні технології, які поглиблювали суспільний розкол. Штучне протиставлення Сходу й Заходу України призвело до нав’язування політично лояльним щодо Української держави російськомовним українцям та росіянам Східної України “лінгвістичної доміанти” української ідентичності, яка є для них неприйнятною, а отже, до посилення протистояння. Теза про “дві України”, розпалюючи внутрішнє протистояння, негативно відбилася на процесі формування української політичної нації. Ось чому Ю. Таран порадив політичній еліті “заповнити символічний простір позитивними орієнтирами, які б зняли напруження між різними культурними і соціальними групами населення” [292].

Сьогодні ми звикли до того, що шокуючі заголовки в періодичних виданнях не завжди спричинені політичними провокаціями. Питання про “дві України”, про “розкол України” вимагає від науковців (принаймні тих, хто вірять в Україну) виваженості й коректності, наукового аналізу відмінностей між регіонами, наявних розбіжностей у політичних, мовно-культурних,

соціально-політичних чи ціннісних маркерах. Слід визнати, що регіоналізм в Україні – чинник нерозв'язаних міжрегіональних суперечностей, які загострюються внаслідок політичних спекуляцій. У цьому зв'язку виняткову роль має відіграти як збереження спільної ідентичності українського народу, так і особливостей регіональних ідентичностей.

За С. Гантінгтоном, “ідентичність являє собою продукт самоідентифікації, розуміння того, що ви чи я володіємо особливими якостями, що відрізняють мене від вас і нас від них”. Він також зазначив, що ідентичності можуть бути культурними, територіальними, економічними, соціальними тощо [323, с. 25]. Прогнозуючи майбутнє, С. Гантінгтон зазначив: “Україна залишиться об'єднаною, залишиться поділеною, залишиться незалежною і загалом – тісно кооперованою з Росією” [366, с. 166].

У площині регіональної поляризації особливого значення набули макрорегіональна, етнічна й локальна ідентичності. Саме виникнення феномену “розколу” ознаменувало консервацію суспільства на регіональні ідентичності й відторгнення національної. А проблема регіоналізації відверто пов'язана з чинником як регіональної, так і етнічної ідентичності [182, с. 54]. Етнополітичний регіоналізм, на думку І. Зварича, є “ідеологією та політичною практикою регіональних груп у межах певних етносів, що відстоюють ідеали і цінності, які доповнюють або відрізняються відзагальнонаціональних цінностей” [84, с. 202]. Наслідком різних механізмів формування ідентичностей стали істотні відмінності у сприйнятті і осмисленні соціальної дійсності на українських територіях, які були штучно об'єднані в СРСР. Це зумовило гетерогенність й сегментованість соціуму, фрагментованість політичної культури [182, с. 168].

Політичні кризи останніх десяти років загострили поляризацію України на Захід і Схід. Колаж влади, що спостерігався в ході президентських виборів 2004, 2009 рр., став не тільки результатом виборчої кампанії, але й відлунням особливостей історичного розвитку країни. Вибори стали водночас причиною і наслідком не стільки зміни влади, скільки міжелітарного перерозподілу власності усередині країни. За таких умов заклики до поглиблення демократизації стали лише ширмою такого перероз-

поділу. Наслідком цього стало зростання розчарування у новій владі серед більшості українських громадян.

Зауважимо, що ситуація наявного “розколу” країни спостерігалася під час попередніх президентських виборах, оскільки історично обумовлений, але штучно підтримуваний “розкол” громадської думки та політикуму стає “козирною картою” у боротьбі за виконавчу чи законодавчу владу. Політичні кризи останніх років висвітлили, окрім політичних, низку соціально-економічних суперечностей регіонального характеру. Поєднання у соціальной політиці елементів етнонаціоналізму та полікультуралізму породило суперечки щодо сприйняття загальнонаціональної державності. Нагадаємо, що в Конституції України, ухваленій 1996 р., втілені обидві моделі націобудівництва. Дискусії початку 1990-х рр. ХХ ст. концентрувалися навколо ідеї федеративного устрою України. Цю ідею не підтримали прихильники моноетнічної моделі, які вбачали в ній загрозу українській державності. Головна небезпека для державності виходила з конфронтації між “центрально-східним” і “західним” сегментами українського етносу та полягала у “розколі” країни. Цей процес здебільшого був спричинений “сучасними викликами партикуляристського регіоналізму”: міжрегіональним відчуженням внаслідок політичної регіоналізації та протилежності геополітичних орієнтацій населення регіонів [84, с. 100].

Так, С. Гантінгтон підкреслив, що “Україна є розщепленою країною з двома різними культурами”. Він аргументує таку тезу результатами президентських виборів 1994 р., за якими, Західна Україна голосувала за Л. Кравчука, а Східна – за Л. Кучму. Звідси його висновок: ”Ці вибори відбивають, навіть кристалізують розрив між європеїзованими слов’янами Сходу і Західною Україною, а також дозволяють припустити, що Україна може стати російсько-слов’янською. Це не стільки етнічна поляризація, скільки розбіжності культур”. З С. Гантінгтоном погоджується А. Вільсон, який актуалізує питання “двох Україн”. Він вважає, що суттєвою властивістю України є “серединна основа між українською і російською ідентичностями, котра реально існує, але суперечить логіці державності, яка має консолідувати” [373, с. 35].

“Протистояння” Сходу і Заходу країни за умов політичних криз ХХІ ст. спричинили не тільки соціокультурні особливості, але

й різний ступінь економічного розвитку регіонів. Об'єктивні чинники перетворили політичний конфлікт між прихильниками двох кандидатів у президенти в протистояння промислових східних і слабо розвинених західних регіонів, де дефіцит промислового потенціалу компенсувався культивуванням національних почуттів.

Таким чином, суттєві соціальні зміни в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. призвели до глибокої кризи у сфері конструювання ідентичностей. Однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільно-політичних реалій стало посилення регіональної ідентичності. Наприклад, вплив регіональної ідентичності галичан, сформованої на ґрунті етноцентризму, монологізму, своєрідного охоронного консерватизму, виявився в ізоляціоністських настановах щодо всього російського. Такі настанови не могли не наштовхнутися на активне несприйняття з боку південно-східного сегмента українського соціуму, ідентичність якого сформувалася під виразним впливом тривалої належності до російського культурного простору. Обстоювання її прав, як правило, велося переважно на шляхах конфронтації, коли поляризація соціуму вибудовується за принципом “свій”/“чужий” [187, с. 265]. У ході двох попередніх виборчих кампаній спостерігалася безпрецедентна політична мобілізація виборців на основі актуалізації саме регіональної ідентичності.

Бурхливі політичні події, пов'язані з виборами 2012 р. у Верховну Раду України, знову викликали жвавий інтерес до проблем регіональної специфіки, спонукали до переосмислення суспільних цінностей, аналізу соціокультурних та історичних коренів регіонів. Простір ризиків у регіональному контексті зумовили вагомими об'єктивні чинники:

- етнічна своєрідність регіонів. Західні області тривалий час належали до складу інших держав. Унаслідок прагнення до самозбереження тут історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті: психологія індивідуального підприємництва, міцні західноєвропейські політичні й культурні орієнтації з сімейно-родинними зв'язками. Центральна і Північно-Східна Україна – регіони розселення українського етносу, в яких традиції приватного підприємництва були знівельовані за радянської влади, а моделі ринкової економіки сприймалися обережно. Водночас підтримувалися економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією й Білоруссю.

Специфіка етнополітичного розвитку була притаманна Південно-Східному регіону, традиційно промисловій зоні з переважанням соціально-економічних цінностей робітничого сегмента суспільства. В етнічній карті населення представлені здебільшого росіяни. За мовною ідентифікацією – це переважно російськомовне населення з традиційною історичною, економічною, культурною орієнтацією на Росію.

- Регіональна дислокація основних конфесій. Вплив Української православної церкви (Московський патріархат) поширений переважно на Сході і Півдні, УПЦ Київський патріархат – у Києві та Центрі країни, римо-, греко-католицька, автокефальна і протестантська церкви – на Заході і частково в Центрі.

- Регіональна диференціація економічного потенціалу. Здебільшого основний економічний потенціал країни зосереджений у східному і південному регіонах. За оцінкою фахівців Інституту соціології НАН України, у шести регіонах України (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та в Києві) зосереджено 48 % основних засобів країни, 52,6 % – виробництва валової доданої вартості, 65 % – виробництва промислової продукції, 49 % – обсягу інвестицій [311, с. 245].

- Регіональна диференціація політичної та економічної еліти України – “донецької”, “луганської”, “дніпропетровської”, “київської”, які протягом багатьох років вдало використовували “етнічну карту” в своїх політичних інтересах. Принагідно зауважимо, що більшість українських політичних партій сформувалися не на основі певних політичних ідеалів і цінностей, а навколо інтересів регіональних еліт.

- Регіональна диференціація мовної практики, ментальності, геополітичних, культурних і ціннісних орієнтацій.

– Актуалізація багатьма політичними силами “карти” регіональної своєрідності України під час парламентських та президентських виборів. Президентські вибори 2009 р. доволі яскраво показали розігрування карти регіональної специфіки – етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо.

Політична актуалізація зазначених відмінностей спричинила ризики територіальної цілісності України. Гострим питанням для українського суспільства залишаються консолідація, побудова

громадянського суспільства та формування української політичної нації. Єдиним шляхом цивілізаційного розвитку країни є збереження її унітарності та запобігання дезінтегративним проявам, формування почуття національної гідності.

Заради справедливості зауважимо, що питання “розколу”, звичай, виникало в період суспільних трансформацій, загострення політичної конкуренції. Відмінності між Сходом і Заходом актуалізувалися після здобуття незалежності України, малювали її поділ “по Дніпру” після другого туру президентських виборів 1994 р. Найбільшої ідеологічної гостроти це питання набуло 2004 р. за президентської виборчої кампанії, у спробах сфальсифікувати результати виборів на користь асоційованого зі Сходом кандидата. “Розкол” став інструментом спекуляцій у парламентських виборах 2006 р. та “козирем” для кандидата від Сходу у виборах президента 2009 р.

За опитуванням Центру імені О. Разумкова восени 2010 р. близько 56% респондентів визнали, що поділ суспільства “на дві частини, що перебувають у стані конфлікту одна з іншою”, зберігається. Так, на запитання, поставлене КМІСом: “чи є поділ на Схід і Захід – поділом на ворогуючі сторони”, позитивно відповіли 35 % респондентів. На Заході країни твердження про поділ країни на “ворожі табори” поділяють 24 %, у Центрі – 29 %, на Півдні – 34 %, на Сході – 54% респондентів. Понад те, 11 % опитаних зазначили, що суперечності між регіонами загострилися; для 44 % – ситуація залишається незмінною; зменшення протиріч відмітили 23 %. За регіональною ознакою ці показники розподілилися таким чином: Захід – 6 %, 41 % і 37 %; Центр – 8%, 43 %, 25 %; Південь – 12 %, 39 %, 23%; Схід – 18%, 55%, 5%, відповідно [312].

Безперечно, що проблема “розколу” має глибоке історичне коріння, пов’язане з часами Руїни. У той час Лівобережжя і Правобережжя мали різних гетьманів, тяжіли до різних союзників і, зрештою, опинилися на теренах різних країн. За сучасних політичних реалій, трансформації суспільства “розкол” став одним із стереотипів сприйняття України. Зарубіжні дослідники вже традиційно говорять про “несподівану націю” (як Е. Вільсон), проводять саме по території України міжцивілізаційний кордон на карті “зіткнення цивілізацій” (як С. Гантінгтон). А в сучасних працях, присвячених досвіду “помаранчевої революції”, йдеться

про унікальне завдання, яке постало перед сучасною Україною – створити єдину націю [64; 7; 84; 122; 182; 183, 184].

Не слід нехтувати тим, що приклади територіальної поляризації надає історія європейських народів, зокрема – польського, німецького й італійського. Однак міжрегіональні відмінності в Україні мають географічний, економічний і культурний вимір. Регіональна поляризація посилювалася “розмитістю” тези про формування загальногромадянської ідентифікації жителів різних регіонів. Українське суспільство завжди гостро потребувало переведення міжрегіональних відмінностей у конструктив практичної реалізації “єдності у багатоманітності”. Наявність зазначених розбіжностей породили небезпеку реалізації геополітичних проєктів з боку закордонних сусідів.

Переплетення міжрегіональних відмінностей призвело до формування у громадян різних регіонів країни системи протилежних ціннісних орієнтацій: різних поглядів на роль людини, суспільства і держави, на геополітичну належність країни, на ідентифікаційні переваги та життєві пріоритети. Ціннісно-ідеологічні системи суспільства, співвідношення політичних сил вплинули на боротьбу нових та “традиційних ідентифікаційних стратегій” [187, с. 234].

Держава й досі не знайшла адекватних методів залагодження проблеми “розколу”, а насамперед, вироблення єдиного всеукраїнського ціннісного простору. Це завдання постало перед новою владою особливо гостро тому, що проблема “розколу” штучно підігрівалася в ході минулих виборчих кампаній, а регіональні відмінності свідомо актуалізувалися певними політичними силами, російськими та вітчизняними політтехнологами. Припинення формування негативних взаємних стереотипів у жителів різних регіонів шляхом формування власних ціннісних систем стало головним критерієм консолідаційного поступу країни.

На жаль, за умов трансформаційного періоду чинники, які сприяли “розколу”, збереглися. Вони були зумовлені географічними особливостями територій, історією взаємодії основних суспільних груп, яка визначила менталітет та особливості світосприйняття. Ці чинники “працювали” на збереження проблеми “розколу” й не “дозволили” зняти її з порядку денного попередніх п’яти років. Серед них головні:

По-перше, розмитість національної ідеї. В Україні не вироблено єдиної системи цінностей, яка стала б єдиною для самоідентифікації громадян. "Пошук національної ідеї" багато в чому став безрезультатним.

Одним з важливих результатів "помаранчевої революції" стала демонстрація можливості об'єднати суспільство навколо загальногромадянських цінностей. Цінності "Майдану" – свобода слова, права людини, чесні і прозорі вибори – об'єднали жителів усіх регіонів, різні соціальні верстви, громадян різного віку. Після "Майдану" (2004 р.) почали говорити про своєрідну "місію" України – бути зразком і провідником демократичних змін в європейському регіоні. Проте "помаранчева революція" не зняла проблеми "розколу". Навпаки, велика частина суспільства, особливо в південних і східних регіонах, не сприйняла "помаранчевих" подій [205, с. 88]. Цінності Майдану пройшли серйозне випробування в сегментованому українському суспільстві та були прийняті більшістю громадян.

По-друге, "підтримують" проблему "розколу" регіональні особливості ціннісно-ідеологічних орієнтацій українського суспільства. Позитивною рисою етнополітичного розвитку стала безконфліктність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору, відсутність демаркаційних ліній у геокультурному просторі країни. Однак такі виклики регіоналізації, як етномовні відмінності між Сходом і Заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення, поставили українське суспільство перед складною проблемою збереження і реалізації демократичного потенціалу та досягнення політичної консолідації. Соціокультурна строкатість та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій свідчать про істотні відмінності як в політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до параметрів економічного, соціально-політичного розвитку країни.

Одним з маркерів поляризації країни стали відмінності жителів регіонів за основними критеріями самоідентифікації. Опитування громадської думки показали, що в різних регіонах порізно оцінюють питання мови і культури, події історичного минулого і зовнішньополітичну орієнтацію держави. Понад те, жителі різних регіонів зауважили, що між ними існують більші культурні відмінності, ніж з громадянами сусідньої країни.

За результатами моніторингу, проведеного Центром імені О. Разумкова з 20 по 27 грудня 2010 р., більшість респондентів у всіх регіонах відзначили значну близькість у культурі, традиціях і поглядах громадян України з громадянами Росії (44,2 %), а також українців в Україні і росіян в Україні (49 %). Водночас, у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримувався такої ж думки щодо культури, традицій і поглядів жителів Галичини і Донбасу (9,2 %). Більшість жителів усіх регіонів добре ставилися до жителів інших – у середньому 70% [312]. Однак у ставленні одного до другого жителів Заходу, Сходу та Півдня, спостерігалось певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставилися до жителів Сходу і Півдня 60 %, а серед останніх – 50 % позитивно ставилися до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до Росії виявилось більш позитивним, ніж до регіонів своєї країни: на Сході і Півдні – 73 %. Позитивне ставлення до Західної України на Сході та Півдні країни становило 50%. Разом з тим, значна частина населення (32%) вважала, що між західними і східними регіонами України наявні глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції. Загальнонаціональне опитування, проведене у березні 2014 р., показало: громадяни допускають створення на Заході і Сході незалежних держав. Найбільше прихильників цього на Донбасі – 58% та на Півдні – 48%; найменше ця думка властива Центру та Заходу – відповідно 20%. Причому на Донбасі думка про істотні відмінності та протиріччя між регіонами була поширена серед людей старшого віку – 66% (віком за 55 років), і 49% – віком до 30 років [320].

Значна різниця спостерігалася й у ставленні жителів різних регіонів до ключових ідентифікаційних питань (зокрема, мовного), а також до “знакових” подій історії та зовнішньополітичних векторів. За надання російській мові статусу другої державної висловилися: на Заході – 3,2 %, у Центрі – 27,1 %, на Півдні – 54,8 %, на Сході – 60 %. Натомість за збереження статусу державної мови винятково за українською (за використання російської лише побути) на Заході – майже 80 %, у Центрі – 41 %, на Півдні -12,2 %, на Сході – близько 15% респондентів. “Компромисний” варіант – збереження української мови як єдиної державної із запровадженням російської як “офіційної” на регіональному рівні – обстоювали тільки 15,3 % опитаних на Заході; 25,1 % – у Центрі;

14,2 % – на Півдні і 21,3 % – на Сході. Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики були відносини з країнами Європейського Союзу (60 %), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня – відносини з Росією (62,1% і 56,6 %, відповідно) [312].

Жителям Центру країни російський вектор зовнішньої політики – привабливіший за європейський: за його пріоритетність у зовнішній політиці виступили 32,4 % опитаних, за європейський вектор – 26,8%. Опитування КМІСу разом з фондом “Демократичні ініціативи” (грудні 2013 р. та травні 2014 р.) підтвердило наявність ще більших розбіжностей щодо оцінки подій минулого. Такі розбіжності не вклалися в звичайну схему регіонального протистояння “Захід / Центр” проти “Схід / Південь”. Найбільше тих, хто був за відновлення СРСР, на Півдні – 27,2 %. У Центрі і на Сході обидві категорії “ностальгуючих” становили близько 51% (щоправда, в Центрі понад 31 % респондентів розуміло неможливість відновлення СРСР; на Сході – 27%). Водночас, на Заході категорії “ностальгуючих” становили тільки 15 % [115].

Як уже зазначалося, підтвердженням “зіткнення” ідентичностей українців Заходу і Сходу стало трактування відомих історичних подій. На Заході лише 36 % громадян готові визнати адекватність боротьби проти фашизму у назві “Велика Вітчизняна війна”; на Сході цей радянський термін вважали прийнятним понад 60% опитаних. Нейтральна назва “Друга світова війна” сприймається позитивно 41 % на Заході, 30 % – опитуваних у решті регіонів. Разом з цим 60 % опитаних на Півдні і 54 % на Сході вважали історію України невід’ємною частиною історії Білорусі й Росії. В Центрі таку думку поділяли 41,5 %, на Заході – 17,4 % опитаних. Єдиною спадкоємицею історії й культури Київської Русі Україну визнали 46 % респондентів на Заході, 26 % – в Центрі, 18 % – на Сході, на Півдні – 10 % [312].

Регіональні розбіжності в оцінці знакових подій минулого і перспектив майбутнього відбилися й на оцінці сьогодення. Опитування фонду “Демократичні ініціативи”, проведене в 2011 р., виявило істотні відмінності в оцінках населенням різних регіонів правильності вектора розвитку країни. Якщо в Західній Україні 5 % опитаних вважали, що Україна на правильному шляху свого розвитку, то в Центрі так вважали 25 %, на Північному Сході –

12,96 %, на Південному Сході – 18 %, на Півдні – 14,9 %, а в Донбасі – майже 60 % [320].

З наближенням виборчої кампанії, активізацією агітації різних політичних сил і посиленням орієнтації виборців на месиджі “своїх” партій відмінності увиразнювалися. За даними опитування КМІС, проведеного у лютому 2011 р., частка тих, хто вважав, що країна має правильний напрямок соціально-політичного розвитку, становила: 5 % респондентів на Заході; 22% – у Центрі; 16 % – на Півдні і лише 40 % – на Сході [115].

Полярним виявилось ставлення українців різних регіонів до інститутів, які справляють безпосередній вплив на владу. За опитуванням, проведеним 2010 р. Центром імені О. Разумкова, з виборчою системою України були ознайомлені 41,6 % опитаних на Заході, 14 % – у Центрі, але тільки 40 % на Сході. Права виборців та особливості виборчих процедур “дуже добре” знають 18,7 % респондентів на Заході і 11,7 % – на Півдні. Натомість більшість громадян у всіх регіонах (від 53,6 % у Центрі до 63,1 % на Заході) зазначили, що “знають виборче право приблизно” [312].

Отже, в Україні, об'єктивно існували масиви стійкого накладання регіону на політичні симпатії, що, в свою чергу, породило потенційні передумови для протистояння [83, с. 242]. Це підсилювалося наявністю принаймні двох політично активних центрів, які відображали політичну та соціокультурну поляризованість українського суспільства. Відсутність консенсусу щодо базових цінностей, розуміння спільної ідентичності, стратегії розвитку країни в суспільній свідомості суттєво ускладнили процес національної консолідації. Політизація ідентифікаційних питань, перетворення їх на чинник політичної боротьби загрожували не тільки збереженням відмінностей – ці відмінності стали критерієм ідентифікації на основі протиставлення “свій”/“чужий”. У контексті з передвиборчими і поствиборчими політичними гаслами, така демаркація в ідентифікаційному просторі призвела до поляризації громадян різних регіонів.

Заради справедливості зауважимо, що Україна не унікальна в сенсі територіальних відмінностей. Такі відмінності спостерігаються в кожній країні, де існують причини історичного розвитку, багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення, нерівномірність соціально-економічного розвитку, різні геокультурні та,

відповідно, геополітичні орієнтації громадян. Самі по собі ці відмінності не становлять загрози цілісності громадянської нації та територіальній цілісності держави. Ризики виникають за умов, коли відмінності набувають чітко окресленої географічної локалізації та призводять до виникнення протиріч. На територіальний поділ накладаються демаркаційні лінії, виникнення яких спричинене соціально-політичними чинниками внаслідок історичного розвитку Наддніпрянщини у складі СРСР, а Західної України – у складі європейських країн.

По-перше, Україні притаманні всі зазначені вище відмінності в найбільш ризикованому поєднанні. Ідеться про ототожнення етнічної ідентичності з конфесійною і, водночас, з соціокультурною. Громадянам України властивий такий взаємозв'язок трьох ідентичностей з чіткою регіональною локалізацією. По-друге, в Україні ще не сформувалася не лише громадянська нація, але й “національна ідея” як державна стратегія прогресивного розвитку країни, основа громадянської консолідації поліетнічного суспільства.

Далі розглянемо основні чинники політичного, економічного, соціального, соціогуманітарного характеру, які зумовили збереження міжрегіональної поляризації, поглиблення регіональних відмінностей ідентитетів громадян України та взаємного відчуження регіонів.

– Чинники політичного характеру: надто тривалий трансформаційний період, брак стійкого курсу та стратегії розвитку держави і суспільства. Йдеться про суперечливість, непослідовність урядових національних програм, що спричинило колосальний розрив між деклараціями і реаліями політичного, соціально-економічного, гуманітарного життя країни.

Трансформаційний період зумовив кризу ідентичності суспільства, її тривалість значною мірою залежала від спроможності політичної еліти, по-перше, запропонувати прийнятні для суспільства вектори розвитку й тим самим створити певні ціннісні координати, необхідні для формування загальногромадянської ідентичності. По-друге, неухильно дотримуватися обраного курсу розвитку і тим самим забезпечити громадянську стійкість задля соціальної мобілізації.

Й досі в Україні відсутні ціннісні координати. Країна хитається між “західним” і “східним” геополітичними векторами розвитку,

цивілізаційного та ціннісного вибору. Це відбилося на сприйнятті держави Україна її громадянами. У суспільній свідомості домінує її характеристика як “маловпливової європейської держави, яка шукає свого місця у світі”: це відзначила більшість (66 %) опитаних – від 62 % на Сході до 69 % на Заході [312]. У свою чергу, таке позиціонування власної держави стало ознакою кризи громадянської ідентифікації українців та спричинило ризики “кризи участі”.

Міжрегіональну поляризацію консервують політико-інституційні статуси регіонів. За експертними оцінками, в Україні внаслідок неефективності центральної державної влади, сформувалася ультраконсервативна модель місцевого самоврядування – замість консервативно-ліберальної, як того вимагає Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Україною 1997 р. в суспільстві, насамперед у його політичній еліті, переважали декілька політико-правових культур – неототалітарна, радикально-популістська, олігархічна і традиційно-номенклатурна.

На тлі конфліктності регіональних ідентифікаційних практик, особливостей соціально-економічного розвитку регіонів вельми вагомим залишався вибір моделей державного устрою України. Тривожною ознакою стало введення в 2004-2009 рр. у політичний обіг поняття “регіонального сепаратизму” внаслідок вияву тенденції федералізації виконавчої влади на місцях та незбігу ціннісно-ідеологічних орієнтацій у соціумі. Сценарій федералізації країни протягом кількох років пропонувався політичними акторами як шлях до розв’язання проблеми регіональної поляризації. Слід констатувати, що “федерація – той пароль, від застосування якого не відмовляються ані ліворадикальні, ані праворадикальні ідеологи” [183, с. 263]. Прихильники федеративного устрою в країні наводять такі аргументи:

- основна світова тенденція, виклик XXI століття – децентралізація всіх сфер суспільного життя відбуватиметься в межах матриці федералізації;

- на кінець 1980-х років у світі налічувалося понад 50 федеративних держав (70 % населення планети). Процес федералізації поширюється на країни Західної Європи, такі bastiони унітаризму, як Велика Британія та Іспанія;

- федеративний устрій запобігатиме відродженню тоталітарного режиму;

– федеративна форма держави краще враховує економічну, мовну, релігійну, ментальну специфіку різних регіонів [254, с. 87].

Ідею федеративного устрою країни в 2005 р. підтримували близько 17% учасників опитування, створення Південно-Східної Автономної республіки – 13 %, приєднання південно-східних областей до Росії – 11 %. За емпіричними даними спільних опитувань Центру імені О. Разумкова та Київського міжнародного інституту соціології, проведених у травні 2009 р., відносна більшість українців висловилися проти впровадження федеративного устрою країни – 30 % опитаних; ідею федералізації країни підтримали тільки 13 %. Найбільшою підтримкою ідея федералізму користувалася у Східному регіоні (повністю підтримували – 21 %, швидше підтримували – 25 % ; у Центральному і Південному регіонах проти неї відносна більшість опитуваних (47 % і 40 %), у Західному регіоні абсолютна більшість – 73 % виступила проти перетворення України на федерацію. Проведені у 2012 р. дослідження свідчать, що федеративний устрій підтримує незначна частина громадян – 7,4%, тоді як унітарній 64% [312]. Загальнонаціональне опитування населення України, проведене в березні 2014 р., показало, що лише 6% сприймають створення своєї незалежної держави: в регіональному зрізі – на Донбасі – 17%; на Заході – 2% [320].

Як показує досвід, питання федералізації в нашій країні виникає у найгостріші моменти боротьби за владу, коли воно перетворюється на засіб політичних технологій. Його нинішня актуалізація є цілеспрямованою. Через зміну державного ладу відбудеться послаблення суверенітету України з подальшим “вмонтуванням” (формула М. Мельника) в іншу державу. Тобто федералізація може призвести до втрати Україною власної державності.

Отже, федеративний устрій не є гарантією децентралізації та усунення причин регіональної поляризації. Заслугує на увагу позиція Л. Нагорної щодо “віддаленої перспективи федералізації” України, яку не можна виключати за умов “розвитку подій за... катастрофічним сценарієм” [181, с.161].

Запорукою ефективного розвитку України є унітарно-децентралізована модель. Перетворення унітарної держави на федеративну – чинник загострення міжрегіональних суперечностей, здатних призвести до формування проявів сепаратизму.

Вирішення питань переважання особистісних і групових інтересів над державними та суспільними вимагає застосування інших інструментів, ніж перерозподіл території країни.

Прихильники формули унітаризму для України пояснюють свою позицію так:

- умови унітарної, централізованої держави сприятимуть реалізації її політики;

- на кінець 80-х років ХХ століття у світі існувало близько 120 унітарних держав, де проживала майже третина населення в світі;

- проблеми, які постали перед Україною та рештою пострадянських країн, краще розв'язуватимуться за унітарної форми державного устрою;

- Україна майже завжди існувала за унітарною формою;

- більшість населення країни, переважно західних і частково центральних областей, виступає за унітаризм [254, с. 87].

Проте унітарність як форма державного устрою не тотожна адміністративній централізації, яка здебільшого пов'язана з типом політичного режиму. Не варто нехтувати тим, що вона здебільшого характерна авторитарним режимам. Крім того, у суспільно-політичному полі України на початку 2000-х років виявилися тенденції регіоналізації, федералізації та сепаратизму. Політизація проблеми “федералізація або унітаризм” спричинила небезпеки прояву деструктивного регіоналізму та монополії на формування ідеології регіоналізму.

Заслуговує на увагу висновок С. Римаренка: “...федеративним будівництвом можна займатися лише у відкритих правових демократичних державах, де працює принцип розподілу влади, існує економічний, політичний, ідеологічний, культурний та етнічний плюралізм” [254, с. 96]. Дискусії щодо можливості федералізації України були зумовлені політичною кон'юнктурою та створили підґрунтя для посилення ризиків поляризації: політичні спекуляції навколо регіональних відмінностей, до яких під час президентських виборів 2009 р. додалися питання “регіонів-донорів і регіонів-реципієнтів”, а звідси – гасло федералізації України.

Результати соціологічних досліджень свідчать, що зазначені вище проблеми жодним чином не належать до тих, які потребують першочергового розв'язання. Навіть після завершення парламентської виборчої кампанії 2012 р. “мовну проблему” як “питання

негайного розв'язання”, відзначили лише 14% громадян; проблему наближення України до НАТО – 14%; посилення впливу США або Росії в Україні 11% та 7 %, відповідно; стан церковно-релігійної ситуації – 1,5% опитаних [115]. Водночас відзначимо особливу “чутливість” питань, пов'язаних з емоційною складовою особистісної чи групової ідентичності, які сприяли формуванню у виборців протистояння негативних стереотипів, ідентифікації за формулою “свої”/“чужі”, сприймання політичних опонентів як “ворогів”. Кампанії завершуються, але стереотипи все ж залишаються та поглиблюється взаємна відчуженість соціуму.

На формування ризиків регіонального відчуження вплинули відмінності у рівні економічного розвитку та потенціалу, ступінь господарської автономії регіонів. Аналіз показників економічного розвитку в регіонах України засвідчив суттєві відмінності між ними. Протягом багатьох років ці чинники перешкоджали процесу формування спільної ідентичності українських громадян.

Застосування дихотомічної схеми для аналізу регіональних відмінностей в Україні зумовлено поляризацією українського суспільства. Її основою можуть бути різні чинники. Наприклад, партійна поляризація в Європі сформувалася на основі ідеологічного розшарування політичних еліт та електорату на прихильників “лівої” і “правої” ідеології та політики. Однією з осей поляризації в Україні стали регіональні соціокультурні та політичні відмінності, ідеологічні суперечності. Доречно згадати зауваження, зроблені К. Марксом стосовно вертикально поляризованого суспільства. Спостерігаючи класову дихотомію в ранньому капіталістичному суспільстві, він не розгледів тенденцію до змін відцентрових тенденцій на доцентрові. Так само можна помилитися, якщо наявну поляризованість ототожнювати з процесом поляризації. Можна погодитися з думкою С. Римаренка, який зазначає: ”Якщо бути неупередженим, дихотомічна картина України не цілком відображає сучасні соціокультурні реалії” [83, с. 239].

Протестні акції та заворушення на Сході країни в 2014 р. загострили необхідність “почути, чого хочуть регіони”, тобто зрозуміти сутність справжніх настроїв їх жителів. Дані опитувань, проведених у березні та квітні 2014 р. спільно фондом “Демократичні ініціативи”, фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та

КМІСом, дають підґрунтя для розуміння поглядів, уподобань громадян Сходу. По-перше, традиційне сприймання ареалу Південний Схід де-факто втратило свою актуальність. З більшості чутливих ціннісно-ідеологічних питань, які об'єднували в попередні роки цей макрорегіон, спостерігається серйозна розбіжність між Донецькою та Луганською областями (Донбасом) та іншими областями Півдня і Сходу. Зокрема, це стосується зовнішньополітичних орієнтацій. Єдиним регіоном, мешканці якого беззаперечно віддають перевагу приєднанню до Митного союзу (початок 2014 р.) над вступом до Європейського Союзу (ЄС), є Донбас – 43%. В інших східних областях прихильників обох інтеграційних напрямів приблизно порівно – 31% за Митний союз, 29% – за ЄС; на Півдні прибічників такого вектора дещо менше – 30% і 35%, відповідно. Виразно прихильнішим, ніж у південно-східних областях, є ставлення населення Донбасу до Росії: 47% у Донецькій та 44% у Луганській вважають, що Росія справедливо захищає інтереси російськомовних громадян [320]. Важливим індикатором ідеологічної неоднорідності уподобань у цьому регіоні є сепаратистські настрої. У березні 2014 р. у двох регіонах Донбасу 24% мешканців висловилися за приєднання області до Росії, в інших областях таких було близько 7%. У квітні 2014 р. рівень прихильності до ідей сепаратизму дещо зріс – 27% у Донецькій і 30% у Луганській областях, що значно перевищувало показники в інших областях регіону. На основі наведеного можна припустити, що сепаратистські вимоги не властиві всьому сегменту місцевого дорослого населення. Соціологічні опитування другої половини березня 2014 р. показали, що ідею створення незалежної держави на базі південно-східних областей не підтримало 53,6% жителів Донбасу (опитування проводилося в період до проголошення незалежних “Донецької і Луганської народних республік” – *Авт.*). Ідею їх приєднання до Росії не підтримало 51% населення цих регіонів [320]. Моніторинг КМІСу на замовлення “Дзеркала тижня” спростовує й те, що федералізація є найбільш гострим питанням для Сходу. Це свідчить про наявність ціннісного розколу, який віддзеркалює процес формування, так би мовити, “нових гібридних” ідентичностей у межах “старих регіональних”. Не підкріпленою місцевою громадською думкою є й вимога закріплення за російською мовою статусу

другої державної. Сьогодні за це позитивно висловилися лише 17% жителів Донбасу, які вважають, що такий крок сприятиме цілісності країни. Понад те, населення названих областей не помічало утисків російськомовного населення – з цим згодні 40% донеччан і 30% луганчан. Ідеї федералізації не підтримувала переважна більшість жителів Півдня і Сходу країни: лише в Луганській області 42% висловлювалося за зміну державного устрою на федеративний [115]. Населення інших областей регіону прагнуло децентралізації в межах збереження унітарної системи.

Питання статусу російської мови та федералізації країни, сепаратистські гасла в регіонах штучно нав'язані радикалами та екстремістами за активного сприяння Російської Федерації та підтримки з боку окремих політичних сил України. Так, слід Комуністичної партії виявився у зверненні від 24 квітня 2014 р. Донецької обласної ради до центральної влади з вимогою збільшити повноваження регіонів, надати російській мові статусу другої державної та ухвалити закон про місцеві референдуми. Політично заангажовані заяви місцевої еліти з Партії регіонів і комуністів врахували інтереси лише кількох областей, а ухвалений ними документ став ще одним елементом шантажу нової влади з боку впливових політичних акторів-регіоналів – передусім Р. Ахметова. За умов дестабілізуючих кроків місцевої еліти новій владі варто “зламати” штучно нав'язані питання федералізації, подолати відцентрові тенденції в східних регіонах, не дати можливість сепаратистському руху збільшити свою соціальну базу. А складність полягає у приєднанні до нього пересічних громадян, які не вважають Росію зовнішнім агресором. Ось чому вкрай необхідно налагодження активного діалогу української владної, наукової, інтелектуальної еліти з представниками південно-східних областей. Такий діалог, вважає М. Попович, має відбуватися за умов “беззаперечного визнання” політичною елітою принципів: державної незалежності, демократичного устрою, подолання бідності в суспільстві та ін. [383]. Владній еліті слід змішувати акцент із федералізації на децентралізацію як шлях до більшої самостійності громад. Діалог має бути максимально відвертий, не приховувати наявні проблеми регіонів – приміром, збитковість Донецької та Луганської областей, як дотаційних.

Важливо залучити до діалогу представників інших регіонів, що сприятиме запобіганню форування нових ліній демаркації в країні.

За нових політичних і соціальних реалій зростає вартість інтеграції на засадах громадянського суспільства. Сьогодні вже є підстави говорити, що спільна ідентичність громадян України можлива лише як громадянська ідентичність. Етнічний розкол, за Д. Арелем, протиставляє не національності, “а радше цілісну, чи гомогенну, національну ідентичність, з одного боку, українську,... а з іншого – українсько-російську” [83, с. 242]. На заваді процесові формування спільної ідентичності громадян України – абсолютизація відмінностей між Заходом і Сходом України, що спричинило нав’язування деякими громадськими діячами формули про Схід як “потенційне джерело сепаратизму та вотчину Росії” [181, с. 186,187].

Запобігти подальшій регіональній поляризації можна за умов системного впровадження політики інтеграції:

- консолідація країни навколо національної ідеї (або харизматичного лідера);
- мирне співіснування різних етнічних громад, регіональних еліт на основі політики мультикультурності;
- міжетнічна інтеграція з елементами акультурації національних меншин.

Вважаємо, що оптимізувати міжрегіональний баланс, запобігти спробам дестабілізації міжетнічних відносин можна за умов упровадження стратегії інтеграції з елементами мультикультуралізму. Серед її складових найбільш вагомими є:

- посилення економічних зв’язків між регіонами, розвиток української економіки як єдиного господарчого комплексу, зменшення розриву між рівнями соціально-економічного розвитку регіонів.
- децентралізація державного устрою, яка не означає федералізації країни.
- парламентаризація, за якої головним провідником політики інтеграції має бути Президент.
- зміцнення загальнонаціональної партійної системи.
- інтеграція регіональних еліт у загальнонаціональну політичну й адміністративну еліту, міжрегіональна ротація представників регіональних еліт.

Серед чинників, які спричинили різке посилення дезінтеграційних процесів, – прагнення регіональних лідерів (особливо в

“самодостатніх” регіонах) як до монополізації політичного, економічного, соціального життя. Головними загрозами регіональної дезінтеграції України стали:

- загроза територіальній цілісності та суверенітету через прагнення певних регіонів до надмірної політичної й економічної самостійності;
- загострення суспільно-політичних конфліктів, виникнення регіональних ареалів соціальної напруженості;
- економічна небезпека внаслідок пріоритетності експортоорієнтованого виробництва перед імпортозамінним;
- посилення регіональної економічної диференціації.

У контексті зазначеного слушною є позиція С. Римаренка, що для України “вартісною була б модель етнодержавотворення в умовах мажоритарної демократії (США, Австралія та ін.). За цією моделлю, держава не втручається в етнічні відносини, але сприяє національному будівництву, зокрема, запроваджує для всіх громадян спільну мову, патріотизм, національні інститути тощо” [83, с. 261]. Тобто, здійснюється політика етнокультурного плюралізму із рівними правами та обов’язками для сегментів етнополітичного процесу.

Усунення виявів дезінтеграції є неодмінною умовою забезпечення єдності країни. Інтеграція регіонів у єдиний духовний, гуманітарний, політичний та економічний простір за умов збереження регіонального різноманіття – ефективний бар’єр на шляху до дезінтеграції. Збереження єдності і територіальної цілісності країни, розумна децентралізація влади, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, реальне забезпечення прав і свобод громадян – головні завдання Української держави. Українському керівництву слід налагоджувати спілкування з усіма регіонами навколо спільних для всіх громадян питань. Не варто забувати, що полярні “індекси регіональних сподівань” виявилися важливими аргументами для масових мобілізацій у країні в 2013-2014 рр.

З регіональним тісно корелює мовний маркер конфліктності процесу становлення спільної ідентичності. Мовний “розкол” перетворився у “привабливий інструмент” політичної боротьби.

РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТИЧНІ МАРКЕРИ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ

4.1. Конфліктний потенціал мовного питання

Мові як символу належить особлива роль, адже саме вона створює унікальне макрополе для духовного життя нації, забезпечуючи її культурний суверенітет. Серед багатьох ознак народів “мовний код – найчіткіший маркер культури” груп [183, с.130]. Мова стала сильнішим ідентифікатором, ніж етнос. У той же час мова посідає значне місце серед символів, що роз’єднують суспільство.

З моменту набуття незалежності мовне питання в нашій країні вийшло далеко за межі етнолінгвістичної сфери й набуло відверто політичного звучання. Ідеологізація мовних відмінностей, що утворилися в Україні протягом її історичного розвитку, являє собою один з впливових чинників ціннісного конфлікту. Жодна політична криза періоду державного самовизначення України, жодна виборча кампанія не обійшлися без спекуляції фактором білінгвізму. Події політичної історії часів незалежності демонстрували виражену тенденцію зростання соціально-політичної напруги навколо мовної проблеми. Мовне питання призвело до виникнення демаркації кордонів в ідентифікаційних практиках. Метафора “війна мов”, як влучно зазначив С. Римаренко, уже давно ввійшла у дискурс про мовну політику [83, с. 248].

Попри багатоетнічність, вживання мов меншин українське суспільство є двомовне. Переважна більшість населення принаймні пасивно володіє двома мовами – українською та російською, кожна з яких тією чи іншою мірою присутня в усіх частинах країни та в усіх комунікативних практиках. Значна частина громадян України володіє російською мовою, принаймні половина надає їй перевагу в повсякденному спілкуванні, а значна частина членів інших груп більш чи менш активно споживає російськомовні культурні та медійні продукти. Амбівалентність масової свідомості відкривала можливості для проведення обережної українізаційної політики в суспільстві. Водночас, вона сприяла посиленню переваги російсь-

кої мови в багатьох суспільних сферах. А це дало привід деяким політичним силам час від часу порушувати питання про підвищення статусу російської мови.

Напругу в мовному питанні створювала непослідовність державної мовної політики та непродуманість окремих дій у цій сфері. Так, наявність в Україні двох приблизно рівних мовно-культурних сегментів спонукала декого до думки, що найбільш ефективний шлях для запобігання конфлікту між ними полягав у зрівнянні правового статусу двох мов. Відповідно, кроки для утвердження як загальнонаціональної (лише української) мови розглядалися прихильниками двомовності, як такі, що спричинили існування ліній культурного розмежування. Разом з тим, прихильники україномовності розглядали утвердження двомовності як чинник стимулювання мобілізації етнополітичних суб'єктів.

В ухваленому в 1989 р. Законі про мови сфери застосування української, російської та інших мов не було чітко окреслено, що відкрило можливість для довільного тлумачення законодавчих норм чиновниками різних рівнів та масового ігнорування громадянами, організаціями й навіть органами влади. Заходи щодо розширення вжитку української мови в одних суспільних ділянках, насамперед освіти та діяльності органів влади, поєднувалися з більшим чи меншим усуненням держави від регулювання мововжитку в інших ділянках (у книговидаванні, друкованих і, протягом певного часу, електронних мас-медіа, популярній культурі тощо). Утвердження повноцінного вжитку української мови на Заході України та, меншою мірою, центральних областях відбувалося водночас зі звуженням сфери її вжитку на Півдні та Сході. Замість сприяння розвитку української мови держава нерідко вдавалася до спроб обмежити вживання російської, що викликало невдоволення її носіїв та активізацію зусиль політичних сил, що виступають за збереження двомовності. Водночас ті заходи, що мали на меті встановити реальну рівноправність носіїв двох найуживаніших мов, держава не змогла достойно впровадити. Внаслідок такої ситуації чимала частина громадян під впливом зацікавлених політиків сприйняла ці кроки як дискримінаційні щодо російськомовного населення. Це засвідчили результати соціологічного дослідження: мовну політику держави негативно (радше негативно) оцінили 48% респондентів, зокрема, 60% російськомовних [186]. Негативне сприйняття мовної

політики чинної влади сформувалося попри те, що певна частина населення поділяла курс на розширення вжитку української мови – 40 %, з них – 20 % російськомовних. А 48 % вважали посилену українізацію – головним у державній мовній політиці [30, с. 120]. Це спонукає до припущення, що реальна картина в мовному середовищі була набагато складнішою, ніж уявлялося за статистикою.

Різні політичні сили мали докорінно відмінні уявлення про бажане співвідношення сфер уживання української та російської мов. На жаль, кожна з мовно-культурних моделей – і моно-українська, і російсько-українська, і мовно-плюралістична – таїли в собі потенційну конфронтаційність. Прибічники розширення вжитку української мови бачили її головною у всіх комунікативних практиках, були проти визнання законодавчого статусу російською мови як державної. Натомість захисники російської мови заперечували впровадження української мови як єдиної державної на підставі того, що російськомовна одноманітність буде замінена україномовною. На їхню думку, лінія “відновлення історичної справедливості” щодо української мови – шлях у минуле. Ці табори використовували нерозв’язаність мовної проблеми як аргумент у політичній, зокрема, передвиборчій риторичі.

За таких умов пошуком компромісу не переймалися ані влада, ані опозиція. Парадоксально, але прихід до влади у 2005 р. політичних сил, більшою мірою зорієнтованих на розширення вжитку української мови, не привів до суттєвих зрушень у суспільно-політичному житті. Винятками стали телебачення та кінопрокат, де “помаранчева” влада домоглася істотного збільшення частки україномовного сегмента. Крім того, запровадження обов’язкового для всіх вступників до вищих навчальних закладів зовнішнього незалежного оцінювання знань з української мови та літератури сприяло більшому усвідомленню необхідності вивчення державної мови. Водночас ці засоби викликали невдоволення частини людей, що в повсякденному житті користувалися російською мовою. Це було пов’язане з діяльністю державних органів, які не доклали зусиль до пояснення недискримінаційного характеру кроків влади. Приміром, запровадження обов’язкового озвучення українською мовою в кінопрокаті не перешкоджало одночасне використання російської.

Таким чином, толерантність влади у введенні українізації посилювали невдоволення її мовною політикою та конфронтацію між

прибичниками різних моделей її здійснення: були заблоковані будь-які законодавчі зміни. Далось взнаки й те, що мовне питання не було пріоритетним для жодної зі сторін. Зокрема, “помаранчеві” не намагалися забезпечити ухвалення відповідних законодавчих актів, нового закону про мови за умов політичної більшості в парламенті. Не було надано чинності розробленій відповідними парламентськими комітетами Концепції державної мовної політики. Не вжито й конче потрібних для розширення вжитку української мови законодавчих заходів у конкретних сферах суспільства. Не запроваджено податкових пільг для україномовної книжкової та газетної продукції, порівняно з російськомовною, якою видавалося близько 90 % журналів та 70% газетної преси [186]. Крім того, низка заходів та пропозицій “помаранчевої” влади були декларативними й досить конфронтаційними, заперечували легітимність будь-яких кроків на захист російської мови.

Такий стан у суспільстві призвів до “ефекту несприйняття” (формула В. Котигоренка) з боку російськомовних громадян, небажання йти на компроміс задля рівного забезпечення інтересів двох мовних груп. Ціннісна оцінка процесу українізації в той час звелася до застосування таких ярликів, як “радикал-патріотизм”, який підмінив “громадянськість”. Мовний конфлікт нагнітався односторонніми діями органів місцевої влади, які суперечили чинному законодавству. У 2006 р. низкою обласних і міських рад Сходу та Півдня України були ухвалені постанови про визнання російської мови регіональною. На боці українських русофобів перебували керівники багатьох засобів масової інформації, які надавали переваги російській мові.

Одна з причин мовного протистояння в Україні полягала в тому, що тут важко відшукати мову, яка б для націотворення визнавалася цінністю, спільною для всіх українських громадян. У таких випадках, за Е. Фішером, компроміс можна досягти визнанням мовою освіти, судочинства та адміністрування тієї мови, яка не належить жодній групі [126, с. 390]. За українських реалій, виключно компроміс був спроможний врахувати мовні відмінності, не демаркуючи Україну на полярні різномовні ареали. Він полягав у тому, що українська мала залишитися єдиною державною мовою, обов’язковою для вживання в державних установах і вивчення в освітніх закладах, з одного боку. З другого, в місцях

переважання носіїв російської чи іншої мови вводився статус місцевої офіційної мови.

Компромісним критерієм визначення мав стати 50-відсотковий “поріг” кількості осіб, які декларували ідентифікацію з цією мовою. Рідна мова є компромісним маркером між етнічною належністю, на якій акцентують увагу прибічники посилення ролі української мови, та мовою повсякденного вжитку, застосування якого обстоювали прибічники загальнонаціональної двомовності. Відповідно, визначена за цим критерієм територія офіційного вжитку російської мала б стати компромісом між прагненням “українофонних” політиків обмежити цю територію Кримом та прагненням “русофонних” сил зробити країну офіційно двомовною [167, с. 28]. За такого критерію російська мова дістала б регіональний статус лише в Криму та Донбасі – регіонах, мешканці яких, за даними соціологів, “уважали” проблему статусу мов однією з пріоритетних. Крім того, на місцевому рівні російську було б визнано офіційною мовою низки міст Сходу та Півдня України. Місцевий офіційний статус здобули б інші мови, носії яких мали ареали компактного проживання: угорська, румунська, кримсько-татарська тощо. Конфліктопровокуючий ефект в етнолінгвістичній сфері спричиняв факт незбігу мовної та етнічної належності громадян. За таких умов, резюмує В. Котигоренко, “захист прав мовних груп мав би відбуватися таким чином, щоб одночасно захищалися права етнічних груп, у тому числі в частині відродження та зміцнення рис їхньої ідентичності, однією з яких є мова” [126, с. 391].

Отже, серед багатьох чинників, що зумовили “демаркацію” етнополітичного простору України, мовне питання посідає особливе місце. Як доводить світова практика, поширення двох мов в одній країні завжди має конфліктогенний характер. За наявності в суспільному дискурсі заперечень цінності мови й культури протилежної сторони важливе значення має пошук справедливого модусу їхнього співіснування. Багатомовній країні, на думку американського соціолінгвіста Е. Хаугена, якщо “вона не є децентралізованою федерацією із достатньо стабільними мовними кордонами, завжди буде загрозувати внутрішній конфлікт” [174, с. 245]. Однак в умовах вітчизняних реалій мовне протистояння слід розглядати не просто як джерело соціального дискомфорту, але як фактор, що

визначає траєкторію подальшого розвитку української державності в цілому. Без його вирішення на державному та соціальному рівнях формування в Україні політичної нації, яка виступає запорукою незворотності державотворчого процесу, є досить проблематичним. Зворотний ефект дають спрощені підходи до розв'язання мовних проблем: як на шляху українізації, так і офіційної двомовності. Слід зазначити, що за “мовним розколом” криються серйозніші питання – полярність соціокультурних, політичних та зовнішньополітичних орієнтацій. Мовне питання – маркер відмінностей у політичній культурі суспільства, який створює “небезпеки пошуку нових ідентичностей” [183, с. 129].

Задля збереження сприятливого для влади поділу електорату виявилися нові тенденції у спробах правової аргументації за введення регіональних мов. Заради цього було використано процес ухвалення Закону “Про засади державної мовної політики” (2012 р.), який уможливив надання російській мові статусу регіональної. Запеклі публічні дискусії навколо змісту законопроекту, силові протистояння у Верховній Раді, акції протесту громадян призвели до гострої поляризації політикума в країні на підставі ставлення до статусу російської мови. Провладні політичні сили здобули статус захисників інтересів російськомовного населення України, тоді як опозиційні сили (в тому числі й політичні партії “Фронт Змін” та “УДАР”) – захисників україномовного населення.

Таким чином Партія регіонів наростила власний рейтинг і обмежила можливості посилення авторитету опозиції у південно-східних регіонах. Про результативність таких кроків свідчать дані соціологічних розвідок Центру імені О. Разумкова: у жовтні 2012 р. близько 22% респондентів висловилися за покращення свого ставлення до Партії регіонів внаслідок прийняття мовного закону. При цьому таких виборців на Півдні України було 42,5%, а на Сході – 37,5% [317, с. 41]. Потенційні виборці ВО “Батьківщина” і ВО “Свобода” прийняли “мовний виклик”, оскільки були представлені насамперед прихильниками націонал-демократичного напрямку (28% і 39%, відповідно) [317, с. 42].

Найбільш заангажованим став політичний аспект мовного питання. Так сталося внаслідок тривалого обговорення та прийняття Парламентом мовного Закону, який юридично закріпив

введення регіональних мов як мов спілкування (закон “Колесниченка-Ківалова”). Цей закон депутат Верховної Ради від об’єднаної опозиції В. Кіриленко назвав “ножем у спину українській мові”. Він впевнено заявив, закон призведе до того, що “українці на Сході і на Заході почнуть сперечатися один з одним” [166]. Дійсно, впроваджена законом “компромісна формула” щодо статусу мов на практиці не знімала протиріччя між мовними реаліями і цілями відродження українського етносу, заперечувала домінування української в багатьох сферах.

Отже, мовне питання традиційно гостре у політичному дискурсі. До того ж періодична активізація дискусій навколо мови здебільшого відбувалася під час зростання суспільної напруги. Ці дискусії ініціювалися, щоб відвернути увагу від нагальних питань: під час “касетного скандалу” та фінансової кризи 2008-2009 рр., невдалих переговорів з Міжнародним валютним фондом у 2011 р., від процесу над Ю. Тимошенко 2011-2012 рр. (саме в той період обговорювалися пропозиції В. Колесниченка щодо статусу російської мови). Мовне питання, як складова електоральної стратегії, стало відігравати роль “розмежувального бар’єра” соціокультурної площини суспільства. Один сегмент позиціонував себе як “борців із двомовністю”, інший – як “захисників двомовності”. Перші виступали за модель Української держави, де українською володіє кожен український громадянин, а російськомовні – це меншина, як шведи у Фінляндії. Другі сподівалися, що російська пануватиме у всіх сферах суспільного життя. Попри декларації та риторіку політизація мовного чинника призвела до ідеологічного протистояння, що негативно впливало на атмосферу в суспільстві. Дискусії щодо пропорцій вжитку української і російської мов фактично стали “конфліктом аргументів на користь суспільної вартісності” кожної з двох мов [126, с. 384].

Протягом попередніх років сформулювати базові засади політики в мовній сфері вимагали як захисники російської (русофіли), так і української (українофіли) мов. При цьому перші посилалися на Указ “Про захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей України”, який за президенства В. Ющенка не був підписаний. Політизація мовного питання стала додатковим чинником поглиблення етнокультурної поляризації України. Штучно підтримувані на ґрунті загострення

мовного питання ідеологічні конфронтації (а й іноді – фобії) виступили роз’єднуючим фактором. Україна переконливо проілюструвала небезпеку актуалізації етнолінгвістичного виміру регіоналізації. Хоча, за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології в 2013 р.: рідною мовою назвали – українську 56,2% респондентів (2011 р. – 63%), російську – 39,6% респондентів (2011 р. – 34%); кількість білінгвів становила 17 % (2011 р.) [115]. Очевидно, що на практичному рівні спілкування в регіонах відсутні проблеми з розумінням української мови. Коріння мовного питання здебільшого у ціннісно-свідомісній площині певних сегментів соціуму.

Мова, як один із чутливих маркерів ідентифікації, потребує особливого інструментарію підтримки. Йдеться про гарантування прав на мовну самобутність у суспільстві, з яким пов’язане складніше питання соціокультурного простору щодо визначення статусу росіян. Російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей та дискримінацію української мови та культури в районах з більшою часткою росіян. Крім того, в східних районах глибокі антинаціональні тенденції у суспільній свідомості українців. Про це свідчать дані: російською мовою володіють 74% українців, а українською 65%. Російськомовне населення на сході становить понад 70% [30, с. 123]. Російська етнічна група має високий коефіцієнт збігу рідної мови з мовою своєї групи, що стало суттєвим чинником у взаєминах між двома найбільшими етносами України – українцями і росіянами. Мова стала предметом політичних спекуляцій у двусторонніх взаєминах між цими етносами. Неприродний стан державної мови в східних регіонах ускладнювався активністю проросійських організацій, які стали провідниками в країні політичних інтересів Російської держави.

Мовне питання гальванізувало ціннісні суперечності між суб’єктами етнополітичного простору України, стало каталізатором їхньої політичної мобілізації, сприяло формуванню “ми”/“вони” простору міжетнічної соціокультурної дистанції.

Через звичку “російськомовного стереотипу мислення” та комплекс інших причин українська мова не стала переважати у сферах суспільного життя. Разом з тим, мовна динаміка в українському

суспільстві набула нових ознак у частині преференцій мешканців регіонів. Дані моніторингові Інституту соціології НАН України та КМІСу дали цікаві результати. В 2012 р. близько 20% опитаних висловилися за те, щоб російську мову “виключили із офіційного спілкування на території країни” [115]. Щодо статусу російської мови половина населення зазначила необхідність “надання їй статусу офіційної”: у 2008 р. – 49 %, у 2010 р. – 43 %, у 2011 р. – 42 % респондентів [309, с. 67,68]; у 2012 р. – 65% [115]. За надання їй статусу другої державної висловились: 26% – у 2012 р., 28% – у 2013 р. Позитивно поставилися до надання російській статусу регіональної мови: у 2012 р. – 47,7%; у 2013 р. – 47% [115]. Пропозицію залишити українську мову єдиною державною у 2012 р. Підтримали 32% респондентів. Показово, що у західному регіоні частка тих, хто віддавав перевагу українській мові більше, ніж відсоток етнічних українців – 91 % проти 89 %. За умов, коли протягом багатьох століть українська мова відчувала дискримінацію, а комунікативна потужність української мови залишається недостатньо високою, існує небезпека розмивання україномовного простору. Ось чому зрозумілі кроки влади щодо закріплення за українською статусу єдиної державної мови. Аналізуючи етнічні маркери нації, В. Ян влучно зауважив, що держава є байдужою до етнічно-мовного походження громадян, проте не до їхнього лінгвістичного майбутнього; мова є вагомим фактором у процесі етнізації особистості [45, с.274]. А білінгвізм як чинник інтелектуалізації особи розширює можливості соціальної адаптації й “допомагає позбутися комплексів національної мегаломанії” [183, с. 134].

Як не прикро, але присутність ціннісних питань в обміні аргументами між обома сторонами полеміки на мовну тему суттєво перешкоджає пошукові компромісу, змушує кожну зі сторін демонструвати непримиренність. Така позиція зумовлена бажанням громадських і політичних діячів зберегти за собою роль лідера в своїй мовній групі. Як наслідок, мовна проблема, яка мала б бути винятково культурологічною, дедалі більше перетворювалася опонентами на “свою” ідеологію. Кожна з цих ідеологій стала частиною політичної платформи різних конкуруючих між собою політичних акторів. Мовне питання відверто використовувалося політиками у боротьбі за регіональний електорат. Згадаємо ініціювання Верховною Радою Криму всеукраїнського референдуму

щодо надання російській мові статусу другої державної. Це могло спричинити провокування регіонального протистояння з огляду на протилежний від загальнодержавного мовний баланс на півострові: 98 % учнів навчалися російською мовою, російськомовні видання становили 99 % на книжковому ринку [301].

Доводиться констатувати, що мовні проблеми, передовсім питання про статус російської мови, стали параметром виміру міжетнічної напруги. Незважаючи на майже повне домінування російської мови в приватних і публічних практиках громадян у Східних (92%), Південно-Східних, Південно-Західних (93%) регіонах, в усіх виборчих кампаніях політичні партії обіцяли проведення референдуму про надання російській мові статусу другої державної в Україні [320]. Практика свідчить, із мовно культурним чинником тісно корелює регіональний, оскільки політичні й мовні уподобання мають чіткий регіональний вимір.

Як показують результати загальнонаціонального опитування 2011 р., ця проблема не має простого розв'язання. Адже понад третина громадян України вважали, що “українська мова має бути єдиною державною, але варто забезпечувати права громадян на освіту, розмовляти російською мовою та мовами національних меншин” – 36%. Близько 26% зазначили: в Україні має бути дві державні мови – українська і російська [115].

Не можна нехтувати тим, що регіональні еліти стоять щодо статусу російської мови на принципово протилежних позиціях. Адже дві третини жителів Криму та Сходу країни за альтернативного вибору підтримували тезу про дві державні мови в Україні – українську та російську, ще чверть за те, що українська мова – єдина державна, але російській мові та мовам меншин надати статусу офіційної в регіонах, де цього вимагає більшість громадян. Тільки 7% – за “українську мову як єдину державну при забезпеченні права громадян на освіту та задоволення потреб російською мовою та мовами національних меншин”. Протилежна ситуація спостерігалася на Заході України, де понад 60% респондентів висловлювалися за “статус української мови як єдиної державної”; 20% – за “надання російській та іншим мовам меншин статусу офіційної в окремих регіонах”, менше 6% – за “дві державні мови – українську і російську”. Ситуація в двох інших регіонах України відрізнялася дещо менше, хоча в переважно

україномовній Центральній Україні та на Північному Сході “за українську мову як єдину державну” виступала майже половина громадян, на Південному Сході і Півдні (без Донбасу та Криму) – таких 25%. І навпаки, на Півдні та Південному Сході “за дві державні мови” – 37% громадян, а в Центрі та Північному Сході – 18 % [30, с. 121,122].

Таким чином, у межах модуля ставлення до статусу російської мови спостерігається суттєва регіональна диференціація. Має рацію В. Кулик: найбільші відмінності спостерігаються між переважними регіональними, мовними і політичними групами [138, с. 42]. Саме тому будь-який із варіантів вирішення мовного питання на засадах конфронтації спричинятиме загострення політичного протистояння й консервування поляризації регіонів України.

Здавалось би, як політичний компроміс можна розглядати варіант надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах України, де цього вимагає більшість жителів. І не нав'язувати цей варіант регіонам, які проти державного чи офіційного статусу російської мови. Однак, по-перше, саме ця модель надання статусу російській мові як регіональній користувалася найменшою підтримкою у Західній Україні, на Донбасі й Криму. По-друге, як показали результати опитування, серед етнічних росіян та російськомовних громадян (усіх етнічних груп) такий варіант підтримало тільки 25 % громадян [186].

Отже, можна стверджувати, що попри спроби альтернативного політичного підходу до розв'язання питання статусу мов в Україні жоден із варіантів не сприймається однозначно більшістю громадян. Тому будь-які спроби провести референдум стосовно надання російській мові статусу державної чи офіційної в Україні (особливо за допомогою маніпулятивних технологій) не надали б бажаного результату, а навпаки, призвели б до виникнення конфліктів. Так, надання в 2012 р. російській мові офіційного статусу регіональної в Запоріжжі, Одесі, Луганську та Дніпропетровську призвело до акцій протесту. “Мовні колізії” (термін Л. Нагорної) здатні подовжувати демаркаційні лінії в суспільстві. Соціокультурна інтеграція суспільства можлива за умов вирішення мовного питання на основі пошуку консолідаційних важелів політики.

Наведені вище дані дозволяють припустити, що надання одній з конкуруючих високостатусних мов – російській – державної

підтримки призведе до можливого відновлення процесу витіснення української мови російською, як це сталося за Радянського Союзу. Справедливим є висновок вітчизняних вчених, що проголошення статусу другої державної мови призведе до ще більшої політизації мовного питання та різкого загострення протиріч на мовному ґрунті, що нестиме загрозу цілісності Української держави [179, с. 186].

Досвід останніх років засвідчує, що актуалізація питання про статус російської мови фактично поляризує Україну за регіональною ознакою. За даними соціологічного опитування 2012 р. в цілому надання російській мові статусу другої державної підтримували тільки 10 % жителів Західної України (не підтримували 78 %), а в Центральній Україні та на Північному Сході, відповідно – 30 % та 52 %. Протилежна ситуація існує на Півдні та Південному Сході, де підтримують державний статус російської мови 65,2% жителів, проти – 25 %, та особливо на Донбасі і Криму (відповідно, 90% та 5%) [186]. Тому, за будь-якого результату, проведення референдуму щодо державного статусу російської мови неминуче призведе до сегментації країни за регіональною ознакою: з одного боку – на Захід, Центр; Північний Схід та Південний Схід, з іншого.

Водночас, в Україні державність української мови “сприймається окремими представниками русофобів і русофілів як “етнократія”, панування титульного етносу”. І навпаки, надання статусу другої державної російській мові противники цього акту розцінюють як намір закріплення домінування групи, яка тривалий час представляла на українських теренах панівну націю [126, с. 391]. За даними Інституту соціології НАН України, статус української мови як державної підтримали 94% жителів Західної України, 88% – Центральної України та Північного Сходу, 64% – Півдня та Південного Сходу та 40% – Донбасу і Криму. Тільки в Криму, Донецькій і Луганській областях проти української мови як єдиної державної виступили більше 46 % опитаних [30, с. 131].

Ставлення до мовної проблеми у різних представників соціуму пов’язане з наявністю особливих “стандартів історзації” (формула Ю. Шайгородського) та стереотипів. Показово, що кожен другий з тих, хто вважав, що російська мова насамперед потребує підтримки (51%), – проти незалежності; 79% жалкують з приводу розпаду Радянського Союзу; 43% зазначили, що Україна неспроможна існувати як самостійна держава [152].

З огляду на такі реалії мовної ідентичності громадян України В. Хмелько пропонує компромісну формулу “безумовного визнання української мови як єдиної державної та права місцевого самоврядування на введення додатково місцевої офіційної мови (чи мов), де цього хоче значна частина жителів” [115]. Цілком схвалюють регіональний статус російської мови 17% громадян, а загалом – 42 %, не схвалюють 38 % за 19 % невизначених. Надання російській мові статусу регіональної офіційної в окремих областях (Одеса, Луганськ, Запоріжжя) поділило б Україну: адже 67 % жителів Західної України та 43 % Центральної не схвалили надання російській мові статусу офіційної регіональної. Навпаки, мешканці Криму й Донбасу (66%) та Півдня і Південного Сходу (53%) підтримали такий акт. Більшість (65%) етнічних росіян та інших меншин (61%) також підтримали надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах, проти введення такого статусу виступили 44% етнічних українців [30, с. 133,134]. У будь-якому разі, необхідно пам'ятати, що сфера мовної політики й практики повинні перебувати у стані взаємних поступок. На цьому наголошує О. Майборода: “відкинути питання забезпечення прав русофобів неможливо” [156, с. 213]. Нехтування почуттями громадян, тактика тиску на тлі радикалізації суспільних настроїв можуть призвести до найгіршого сценарію для всіх.

Ми цілком погоджуємося з Л. Нагорною, яка вважає, що “хоча мовна інполяризованість є постійним джерелом напруження в українському суспільстві і підживлює міфологеми “розколу”, дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані зовсім не за ознаками мови” [179, с. 381]. Особливу чутливість етногрупова свідомість виявляє у тих випадках, коли відбуваються спроби надати преференційного статусу системі цінностей одній зі спільнот задля того, щоб акцентувати вторинність цінностей інших груп або групи. Досвід російської етнічної меншини засвідчив, що відчуття зневаженості може мати й та група, чії цінності домінують у суспільстві.

Особливості мовної матриці соціокультурного простору спричинили виникнення викликів консолідації українського суспільства:

- поглиблення поляризації країни за мовною ознакою;

– існування суспільно-політичних рухів, які консервують антагоністичні моделі мовної політики.

Отже, на шляху формування політичної нації через консолідацію українського суспільства подолання мовної кризи набуло першочергового значення. Це потребує від держави розуміння своєрідності мовного конфлікту в Україні. Він вийшов за межі суто етнолінгвістичного розмежування і набув ознак конфлікту цінностей та конфлікту ідентифікації. Це надзвичайно актуально, оскільки справа збереження креативного потенціалу української нації вкрай складна. Занепокоєння викликає не стільки політизація мовного питання, скільки політиканство навколо нього. Для одного сегмента соціуму надання російській мові офіційного статусу є “безперечним добром”, а для іншого – є “безперечним злом” [138, с. 28]. На жаль, сприйняття української мови як соціально непривабливої зростатиме за умов відсутності державної політики в гуманітарній сфері.

За невизначеності моделі розвитку України цілком реальним є сценарій запровадження другої державної мови. Запобігти поглибленню тенденції поляризації суспільства за мовною ознакою можливо за умов усвідомлення того, що двомовність є ознакою культурної плюралістичності. Зміцнення статусу української мови відбуватиметься паралельно зі становленням спільної громадянської ідентичності та єдиного культурно-символічного простору держави.

4.2. Міжконфесійні бар’єри на шляху до консолідації

З-поміж різних компонентів, які формують простір між-етнічної соціокультурної дистанції, значну роль відіграє релігія. Відображення існуючої поруч “іншості” віддзеркалювалося у відмінностях релігійних доктрин, богослужінні й релігійній символіці. Цей семіотичний дискурс влучно сфокусував Ю. Габермас, який запропонував трактування “релігійного символізму” як вияву колективної свідомості. Вона – наслідок певного соціального досвіду груп, який формує в них нормативний консенсус. Звідси сакральні споруди різних культів не тільки відображають співіснування “паралельних світів”, “опредмечують” духовні цінності.

Вони є “інструментом” ідентифікації “своїх”, протиставлення їх “чужим” [45, с. 70].

У роки незалежності зміцнився потенціал усіх релігійних громад, належність до яких – одна з визначальних ознак світоглядних відмінностей між етносами України. За певних обставин ці відмінності набувають конфліктогенних властивостей через незбіг цивілізаційних інтересів і соціокультурних переваг. Зазначимо, що “Україна розділена на зони впливу різних конфесій, а це означає, що їх протистояння буде поглиблюватися” [181, с. 189]. “Уся українська історія, – звертає увагу В. Войналович, – пронизана гострим внутрішнім протистоянням розколотого навіпіл за релігійною ознакою українського народу; протистоянням, що... унеможливорює консолідацію національних сил...” [80, с. 340].

Варто зважати на те, що релігійна ситуація в країні значною мірою визначається станом і тенденціями розвитку мережі церковно-релігійних інституцій. Вони інкорпоровані в суспільне життя, чутливо реагують на процес утвердження в свідомості суспільства національних ідей і цінностей. Релігійний комплекс України являє собою певну систему взаємодії релігійних інституцій, кількість яких останніми роками значно зросла. На сьогодні конфесії в українському суспільстві – це багатомільйонні недержавні, чисельно зростаючі організації. Станом на 1 січня 2013 р. зареєстровано 37 тис. релігійних організацій, які представляють 55 віросповідних напрямів. Вони чітко структуровані по вертикалі та горизонталі (85 центрів та 255 управлінь), територіально розгалужені, юридично легалізовані, з розвинутою мережею засобів масової інформації (понад 400 найменувань видань), з притаманними лише їм каналами і методами реального і потенційного впливу на суспільство. Як найбільша на пострадянському просторі, релігійна мережа в Україні на сьогодні включає: 87 центрів релігійних об’єднань, 35460 релігійних громад, 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних закладів. Найчисельніше релігійне об’єднання – Українська православна церква (УПЦ): кількість зареєстрованих громад сягає 12 тис. 485. За даними Міністерства культури на початку 2013 р. Українська Православна церква Київського патріархату (далі – УПЦ КП) налічувала 4536 громад, Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – 3734 громад, Українська автокефальна православна

церква (УАПЦ) – 1205, Римо-Католицька церква (РКЦ) – 919 громад [251]. Наведені дані свідчать про завершення в країні процесу екстенсивного розвитку релігійної мережі.

Кількісно-якісні зміни в релігійній мережі України, окрім політичних, економічних, соціальних, національних, правових та духовних, спричинені багатьма чинниками, серед яких такі:

- зростанням чисельності віруючих і, відповідно, релігійних громад; можливістю безперешкодного утворення етноконфесійних громад та об'єднань;

- поступовим поверненням державою, органами місцевого самоврядування колишніх культових будівель, приміщень та майна, іншої церковної власності на засадах правонаступництва та успадкування, сприянням і допомогою держави та місцевих органів влади у будівництві культових споруд;

- безперешкодними можливостями для розширення релігійного впливу, освіти, релігійно-духовної консолідації поза традиційними для конкретної релігії регіонами;

- появою умов для реалізації напрямів діяльності церков та релігійних організацій, які у попередні роки законодавчо лише декларувалися (соціальне служіння, підприємництво, видавнича діяльність, міжнародні релігійні зв'язки та контакти, факультативне викладання курсів “Основи християнської етики”, “Основи релігійної етики”, “Основи ісламської культури Криму” та інших у загальноосвітніх школах; капеланство у Збройних силах України, духовне опікування та догляд в лікарнях ;

- підтримкою та гуманітарною допомогою релігійним організаціям в Україні з боку зарубіжних місій та ін.

Отже, в Україні зросла кількість релігійних інституцій, збільшилася вага населення, інтегрованого в різні сфери церковної діяльності, відбулося розширення соціальної сфери, де присутність церков і релігійних організацій є більш відчутною.

Важливою складовою церковно-релігійної ситуації є рівень і характер релігійності суспільства. На початку 2013 р., порівняно з 2010 р., кількість громадян, які визнали себе віруючими, становила 67% проти 71%, відповідно. Дещо менше стало невіруючих – 6% проти 8%. Як і в попередні роки, найвищий рівень релігійності у жителів Заходу країни, де віруючими вважали себе 86% опитаних;

найнижчий на Сході – 59% [251]. Результати дослідження, проведеного Центром імені О. Разумкова навесні 2013 р., засвідчили тенденцію збереження вищого рівня релігійності серед жінок, ніж серед чоловіків – 75% і 57%, відповідно [251]. Водночас, рівень віруючих згідно з даними загальноєвропейського соціологічного дослідження становив 41% від загальної кількості населення, а рівень релігійності – 5 (за семибальною шкалою) [310, с. 472,473]. Самовизначення громадян щодо конфесійної належності свідчить, що більшість ідентифікує себе з православ'ям 71 % (в 2010 р. – 68%), з греко-католицизмом – 6 % (в 2010 р. – 8%); 9% опитаних вважають себе “просто християнами”. З римо-католицизмом ідентифікували себе 1,3% опитаних, з протестантизмом – 1%, ісламом – близько 0,7% [251]. Порівняння цих показників з кількістю діючих в Україні релігійних громад надає таке співвідношення. Православ'я залишається домінуючим віросповіданням: 52% від усіх зареєстрованих громад, друге місце посів протестантизм – 30%; греко-католицизм і римо-католицизм – 11 % і 3 % від загальної кількості громад; іслам – 2%, іудаїзм – 0,9% [310, с. 473]. Той факт, що рівень православної самоідентифікації населення є вищим за кількість віруючих у країні, свідчить про домінування в ній культурної складової над власне релігійною (українець – значить православний).

На думку ряду релігієзнавців, філософів та соціологів, на сьогодні має місце явище завищеної релігійної самоідентифікації, зумовлене низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. Серед них: формування в сучасному українському суспільстві позитивного стереотипу щодо релігії як нової (замість комуністичної безрелігійності) ціннісної установки для суспільства. Її актуалізації в соціумі сприяє діяльність ЗМІ, увага з боку перших осіб українського політикуму, освітні заклади, книговидавництва та ін. Представники церков зазвичай досить тверезо оцінюють стан сучасної “декларованої” релігійності та прояв “стихийного християнства”. На їхню думку, сьогодні “величезна кількість людей пішла в церкву, не цілком розуміючи, куди й навіщо йде” [270, с. 2].

Компаративний аналіз рівня релігійності міського та сільського населення також виявляє збереження сталої тенденції більшого ступеня релігійності сільського населення. Різниця між рівнями релігійності міського і сільського населення становила 6 %. Це

відрізняє Україну від інших країн і, зокрема, Росії, в якій ця різниця 3-5 %. За даними Центру імені О. Разумкова у 2013 р. рівень релігійності сільського населення становив 71%, жителів міста – 65% [251]. Вплив урбанізації населення України (показник сягає 67%) на загальний рівень релігійності неоднозначний. З одного боку, міграція до міста має своїм наслідком зменшення сільського релігійного ареалу, мінімізує перспективу відтворення релігійності в сільських сім'ях. З другого – зазвичай міграція сільської молоді до міст частково привносить у міський соціум не тільки релігійне світобачення, а й спосіб життя, орієнтований на релігійні цінності.

За нових соціально-політичних умов релігійні інституції поряд із всеосяжною включеністю у соціокультурний простір опинилися перед загрозою загострення міжконфесійних і внутрішньоцерковних суперечностей. Разом з відродженням релігійного комплексу даються взнаки напластування старих проблем. Послаблення соціальної впевненості громадян, міжконфесійна ворожнеча у форматі "боротьби за владу" скеровують свідомість людини до пошуку тих цінностей, які сприяють відродженню авторитету особистості в державі. Ми поділяємо думку С. Здіорука про те, що за роки незалежності вдалося сформуванати цивілізоване поле державно-церковних відносин, яке за сутністю визнає примат особи над державою [82, с. 464]. Разом з тим, сучасний стан релігійних відносин породжує небезпеки суспільного дистанціювання, нейтралізують вплив релігійного чинника на розвиток громадянського суспільства.

По-перше, триває політизація релігійного чинника в суспільно-політичному житті. За досить високого рівня релігійності в Україні немає домінуючої церкви, що сприяє маніпулюванню суб'єктами релігійного життя з боку держави. Влада намагається заручитись підтримкою Церкви як впливового інституту суспільства, використовуючи її духовний авторитет у власних цілях. Передвиборчі кампанії засвідчили, що політичні актори прагнули до розширення кола виборців за рахунок оцерковленого електорату. Історичне минуле Церков трактується за політичним критерієм, а належність до певної конфесії стало маркером політичної ідентифікації.

Сучасний процес політизації релігії проявився у більш витончених й прихованих формах: Церква стала критиком влади та політичних інститутів. Зокрема, у Зверненні Священного Синоду

Української православної церкви Київського Патріархату з приводу святкування 1025-ліття Хрещення Київської Русі-України відсутність на святі предстоятеля церкви Константинопольської та Вселенського Патріарха пояснювалося їхнім “небажанням співдіяти втіленню ідеї “Третього Риму”..., яка підмінює єдність у Христі єдністю під владою Московського престолу” [249]. Багаторелігійність суспільства актуалізувала питання про реальне відокремлення держави і Церкви в країні, деполітизацію діяльності головних “церковно-політичних” акторів та “подолання патронування органами влади певних релігійних організацій” [82, с. 58].

По-друге, існують виклики, які вже призвели до протистоянню Церков на основі невирішеності матеріальних питань. Головними з них є:

- незавершений поділ і перерозподіл культових будівель, майна, що в радянські часи перебувало в державній чи комунальній власності, між церквами, релігійними організаціями;

- фінансова неготовність державних, комунальних органів передати культові споруди, приміщення й майно, які в минулому були законною власністю релігійних організацій;

- матеріальна неспроможність частини конфесій самостійно вирішити питання будівництва нових культових об'єктів. Рівень забезпеченості конфесій культовими будівлями становить: УПЦ МП – на 83 %, РКЦ – на 76 %, УГКЦ – на 75 %, УПЦ КП – на 63 %, УАПЦ – на 60%, іудейські організації – на 45 %, мусульмани – на 54%. В цілому по країні релігійні організації користуються майже 23 тис. будівлями, що на 36% більше, ніж у 2000 р. [334, с. 5].

По-третє, процеси в українському православ'ї мають політичний вимір. “Розкол” на три православні конфесії спричинив політизацію релігійного середовища. Крім цього, поділ українського народу за релігійною ознакою посилює ризики регіоналізації [80, с. 340].

Упродовж 2000-2013 рр. у православному середовищі відбувалися різноманітні процеси, головне – робилися кроки до об'єднання, спостерігалось певне посилення тенденцій до набуття Церквою автокефального статусу. Негативно вплинуло на ці процеси намагання влади ще в 2005-2008 рр. створити Єдину помісну православну церкву в Україні. Неоднозначні наслідки мало й святкування 1025-річчя Хрещення Київської Русі. Візит

предстоятелів православних церков не мав позитивного впливу на ситуацію в українському православ'ї, ініціатива фактично перейшла до Московського патріархату, що надало святу політичного відтінку. Крім того, зміцнилася політична складова в Російській православній церкві (РПЦ) з обранням в 2009 р. її нового предстоятеля – Патріарха Кирила, що певним чином спричинило порушення рівноваги в українському православ'ї.

Незважаючи на кризисність свого сучасного стану, православ'я і надалі посідає провідні позиції в українському суспільстві та представлено трьома Церквами. Найбільшою серед них є Українська православна церква, до якої себе відносять 28% православних. Самоідентифікація в параметрах православних Церков має такий вигляд: УПЦ КП має 26% прихильників, група послідовників УАПЦ становить 1%, РПЦ – 0,7%. Привертає увагу число й тих, хто ідентифікує себе “просто православним” – 41% [251]. Очевидно, що в середовищі православних церков “спостерігається поступовування процесу формування і розвитку українських етнонаціональних, культурних і релігійних ідентифікацій за рахунок скорочення російських” [80, с. 340].

На жаль, останніми роками не зазнали змін позиції Церков у міжправославному конфлікті: продовжується практика унеможливлення їхнього діалогу, тривають суперечки щодо набуття автокефалії. Як наслідок, питання незалежного статусу УПЦ відкладаються на майбутнє. А дискусії навколо нього спричинені відсутністю суспільного консенсусу з багатьох світоглядних питань, виразною регіональною полярністю зовнішньополітичних і соціокультурних пріоритетів суспільства.

Належність до певної Церкви є маркером цивілізаційного вибору громадян України – геополітичного або геокультурного. Релігійні ідентифікації громадян виявляються, насамперед, “у характері їхніх ціннісних орієнтацій, що представлені екстремумами (термін В. Войналовича) по лінії Схід-Захід, йдучи по висхідній зі Сходу та Півдня через Центр на Захід” [80, с. 338]. За результатами досліджень Центру імені О. Разумкова навесні 2013 р. віросповідне самовизначення мало виражену регіональну специфіку. Так, для Центру характерна найбільша кількість православних – 79%, для Півдня – 73%; греко-католиків – для Заходу країни 27%, послідовників ісламу – для Півдня 4% [251]. В своєму виборі УПЦ пов'язується

з “східним” вектором, за формулою “Русский мир”. Сподівання на отримання автокефалії від РПЦ стало ще більш сумнівним за умов проросійського курсу в країні, особистої прихильності очільників країни до УПЦ в союзі з Московським патріархатом, активізації проросійських громадських православних організацій (“політичного православ’я”). Метою нового керівництва РПЦ стала відбудова “Русского мира” [85]. Цей проєкт став “церковною версією” світської концепції “Руського мира”, висунутою В. Путіним на Федеральних зборах у 2007 р. [249]. За словами Патріарха Московського Кирила, Російська православна церква сприймає “Київ як південну столицю Руського православ’я” [334, с. 14].

Процеси консолідації в українському православ’ї навряд чи досягнуть позитиву в найближчий час. Серед несприятливих для об’єднання Церкви чинників: повільна адаптація православної Церкви до нових умов модернізації суспільства, несвоєчасна реакція на її виклики й консерватизм, які призвели до послаблення впливу на суспільство. Ідея об’єднання християнських церков в єдину помісну Церкву України має мало шансів на втілення в життя, оскільки роз’єднаність церков відбила сегментованість українського суспільства. Можна погодитися з логікою В. Войналовича: “У православному середовищі найприкметнішою тенденцією... останніх десятиліть стало виокремлення... віруючих з виразною українською етнокультурною самоідентифікацією, згуртованих навколо самопроголошених нових “національних” українських церков... Спільні етнонаціональні преференції... виявляються недостатніми, аби подолати відмінності в їхніх соціокультурних (цивілізаційних) матрицях...” [80, с. 340]. Православ’я стало дезінтегруючим маркером у просторі міжконфесійних відносин в Україні.

Останніми роками православ’я зіткнулося з адаптованими до нових суспільних реалій новими течіями християнства – римокатолицизмом і протестантизмом. Ці обидві християнські конфесії стали “продуктами західноєвропейської культури”, що позначилося на особливостях їх розвитку [80, с. 341]. Розширення сфери їхнього впливу на суспільство актуалізувало питання поєднання об’єднавчих зусиль православних конфесій.

До складу РКЦ належать 909 громад, що становить 3% загальної мережі громад у країні. Розподіл громад РКЦ підтверджує її регіональний характер: станом на 2011 р. 87% громад знаходилося

в двох регіонах – на Заході (44%) і Центрі (45%). Мережа римокатолицьких громад мала регіональну карту – 40% кількості її громад припадає на Вінницьку, Житомирську, Хмельницьку області [334, с. 22].

Помітним суб'єктом релігійного життя стали протестантські організації – 0,9% віруючих (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти та ін.), кількість яких з початку 90-х рр. ХХ ст. зросла у п'ять разів. Частка протестантських організацій становить 30% загальної мережі релігійних громад України [251]. Понад усе вони абсолютизують релігійну свободу, прагнуть зберегти міжконфесійну толерантність, негативно оцінюють демонстрування політичною елітою “прихильності” до певних конфесій. Протестанти наполягають на підконтрольності влади громадянському суспільству, яке має бути позаконфесійним.

Попри суттєві відмінності протестантські організації в Україні єднає обстоювання загальнодемократичних принципів: відокремлення церкви від держави і неприпустимості політизації релігійно-церковного життя; рівності усіх релігійних організацій перед законом без жодних преференцій “традиційним” чи “національним” церквам або дискримінаційних обмежень щодо нових релігійних об'єднань. У своїх практиках вони наголошують на національній єдності, категорично не сприймають політизацію мовного питання. У цілому, протестантські спільноти вносять елементи раціоналізму і прагматизму в систему цінностей громадянського суспільства, які сприяють демократизації українського суспільства на засадах захисту прав і свобод громадянина.

Ціннісні дискурси ліній розмежування особливо помітні у фокусі аналізу або зіставлення християнства з нетрадиційними релігійними матрицями. Ті, хто сповідував останні, настільки контрастували з соціокультурним оточенням, що важко сподіватися на їхню інкорпорацію в “національний” конфесійний простір.

З початку 1990-х років в Україні поширилися новітні релігійні рухи (НРР), серед яких найбільшої популярності набувають неохристиянські течії харизматичного характеру. Поширення харизматичних рухів в Україні мало стрімкий характер: кількість громад харизматичних напрямів зросла з 2000 р. в 3 рази. З початку 2000-х років у країні діють три об'єднання церков харизматичного напрямку та 500 незалежних релігійних організацій. Територіально вони

здебільшого зосередженні на Сході – 38% громад та Центрі – 33%; на Заході – близько 10%, на Півдні – 18% громад [334, с. 29].

Тенденція активного просування у конфесійний простір України раніше малопоширених неохристиянських релігійних течій – Церкви Ісуса Христа останніх днів, неоіндуїстських рухів підтвердила, що релігійна ситуація в країні залишається неоднозначною. Зміни в конфесійній матриці суспільних зв'язків актуалізували дисбаланс у міжконфесійних відносинах. Поділ суспільства за релігійною ознакою спричинив існування дилеми “свій”/“чужий” щодо віросповідної “інакшості”.

За умов суспільно-політичного зламу церковно-релігійна сфера є доволі потужним чинником впливу на суспільство. Упродовж 2000-2013 рр. частка тих, хто вважав, що “будь-яка релігія має право на існування”, становила – 74-76%. 14% опитаних (15% з числа віруючих) висловились, що право на існування мають “традиційні для України релігії”. Незмінно позитивним у цей період залишалось ставлення до православ'я у всіх групах за конфесійно-церковною належністю (у 2000 р. – 77%; у 2010 р. – 78%; у 2013 р. – 81%). У жодному регіоні не переважало негативне ставлення до інших конфесій. А більшість громадян не поділяли думку про те, що конфліктні ситуації в суспільстві породжує релігійний чинник. Водночас існують такі конфліктогенні чинники власне в релігійній сфері: майновий навколо ритуальних будівель (за результатами опитування у 2013 р. – 32% опитаних); прагнення до керівних посад церковних очільників (31%); політична складова конфліктів в релігійній сфері названа тільки 22% опитаних [251].

Нову вісь напруження в суспільстві здатні створити релігійні громади, філософська матриця яких діаметрально протилежна основному загалу віруючих – Товариство Свідомості Крішні (39 громад), релігійні організації буддистів (54 громади), організації Церкви Живого Бога (49 громад), організації язичників (59 громад), Церкви Повного Євангелія (635 громад) та ін. [334, с. 29]. Громадська думка ідентифікує їх як “деструктивні релігійні культу”, оскільки вони популяризують ідеї антагоністичні національним традиціям і цінностям, розколюють духовний світ віруючих.

Принагідно зазначимо, що за радянської доби церковно-релігійні впливи були дещо ослаблені антирелігійною політикою влади.

У свідомості українців залишилася невизначеність, певний індиферентизм. В умовах девальвації системи цінностей не було знайдено альтернативу духовному та ідеологічному вакууму. Крім цього, на відносно легке сприйняття нехристиянських рухів вплинули специфіка вітчизняного менталітету, певний плюралізм світогляду, толерантне ставлення до інакомислення, відкритість соціуму до зовнішніх ідейних впливів.

Історія сучасної України мала досвід негативного впливу окремих релігійних організацій на стан “ціннісного та психологічного здоров’я” громадян. На початку 90-х років ХХ ст. активну діяльність проводило відоме “Біле Братство”. Його організатори “витягували” майно та гроші зі своїх прихожан. Масові акції з маніпулюванням свідомістю призвели до захоплення Софійського собору у Києві в 1993 р. (з метою здійснення ритуального самогубства). Керівники організації потрапили до в’язниці, але на початку 2000-х років вони намагалися зареєструвати “Біле Братство” як громадську організацію [249].

Нові релігійні рухи не домінують у конфесійному просторі України. Проте, не можна не помічати активного розвитку нових течій, осередків яких понад 1 тис. За даними досліджень відділення релігієзнавства Інституту НАН України, серед їх представників 62 % становлять жінки, понад 51 % – молодь віком від 20 до 29 років, більшість з яких має вищу освіту [209, с. 42-50]. Нові релігійні рухи привнесли якісні зміни в психологію людини, в її традиційне конфесійне життя. Вони характеризуються некоректною поведінкою щодо представників інших конфесій, а їхніх керівників неодноразово притягували до кримінальної відповідальності (Церква Єднання, Церква Сайентолгії, Посольство Боже, Діти Бога). Серед них В. Скубаєв – голова та ідеолог школи “Білий Лотос”, прихильники якої відмовляються від громадянських прав і свобод, матеріальних благ та вважають себе власністю “Білого Лотосу” [22, с. 73-76].

Практика богослужіння, відмінні та абсолютно протилежні релігійні доктрини та релігійна символіка нетрадиційних течій засвідчили наявність в українському суспільстві інших культурних підсистем. З огляду на це можна констатувати наявність дистанції “ми”/“вони”, яка розмежовує конфесійний простір України.

Сегментованість суспільства, дезінтегруюча роль православ’я, роз’єднаність церков, недовіра до традиційних церков спричинили

ритуальний характер захоплення релігією та сприяли посиленню впливу неорелігій. На тлі розмитості релігійних уявлень, протистояння в конфесіях православної Церкви, напруги навколо процесу об'єднання християнських церков новітні релігійні рухи сприяють розбалансованості та дезінтеграції міжцерковних відносин.

Соціально-політичні зрушення останніх років спричинили динамічний розвиток мусульманських інституцій в Україні, започаткований ще з поверненням на батьківщину кримських татар в 90-ті роки ХХ ст. Згідно зі статистикою самих релігійних організацій кількість мусульман у країні наблизилася до 2 млн. чоловік в умовах релігійної свободи, забезпеченої в країні, мережа мусульманських інституцій демонструє високу динаміку розвитку: 1217 громад (3,5% від загальної української мережі) [113, с. 321]. Мусульманські громади на сьогодні відсутні тільки в шести областях України [334, с. 32]. Провідною етнічною групою серед мусульман України є кримські татари – майже 60% загальної кількості мусульманських народів країни [113, с. 322].

Зростання впливу ісламського фактора, політизація ісламських рухів у багатьох країнах, зростання прибічників абсолютної переваги ісламського образу життя, спалах протестної активності в країнах арабського світу спричинили ісламізацію політичного життя мусульман в Україні, зокрема, мусульман Криму (47% від загальноукраїнської мережі належить мусульманським громадам) [334, с. 34]. За М. Кирюшком, протягом 2000-х рр. на півострові спостерігалася “гіпотетична можливість зростання впливу ісламського фундаменталізму в його радикальних проявах” [83, с. 383]. Фундаментом для цього стало “політичне протиборство етнічних еліт Криму, представники яких обрали релігію як інструмент утвердження на політичній арені АРК” [112, с. 269].

Основними тенденціями етноконфесійного життя республіки у попередні роки стали:

- радикалізація ісламського середовища та внутрішньо-ісламські конфлікти;
- періодичне загострення мусульmano-православних відносин;
- протиріччя між “національними” церквами (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) і фаворитизованою політичними елітами Криму УПЦ, яка перебувала у фокусі політичних інтересів Російської Федерації.

Ризики дестабілізації міжконфесійного поля в АРК породжували чинники:

- політизація діяльності мусульман, залучення їх до руху за створення кримськотатарської держави;
- домінування ісламу здебільшого в одному територіальному ареалі – Криму;
- розширення геополітичного впливу Туреччини та мусульманських країн, керівництво яких втілювало заходи, спрямовані на реалізацію своїх інтересів у Криму.

Протягом років незалежності українському суспільству була стабільно притаманна неувага та недооцінка зростання впливу політичного ісламу. Представники “владного Олімпу” ставилися до ісламу як до традиційної конфесії, не дооцінювали його мобілізаційний потенціал.

Привнесення релігійного відтінку в соціокультурний ідентифікаційний простір посилюють вагу релігійної винятковості в міжконфесійних та міжетнічних відносинах. Можна погодитися з висновками фахівців: сподівання, що “релігія може зняти необхідність в консолідаційній програмі”, має утопічний характер [181, с. 190].

Релігійне самовизначення в Україні має виразну регіональну специфіку. Релігійний чинник унаочнює демаркаційну лінію між Заходом і Сходом України. Найбільша кількість православних мешкає в Центрі країни – 79% та Півдні – 73%. За результатами дослідження, проведеного в грудні 2012 р. соціологічною службою Центру імені О. Разумкова спільно з Фондом “Демократичні ініціативи” частка греко-католиків серед жителів Західного регіону становила 36% [251].

У регіональному вимірі релігійна самоідентифікація українців знижується з Заходу на Схід, де вона майже вдвічі нижча, ніж на Заході: на Заході – 87 %, на Сході – 51 % [310, с. 62-70]. Своєрідність етноконфесійної ситуації України ще й в тому, що релігійна самоідентифікація населення збігається з соціокультурними особливостями регіонального поділу країни, на полюсах якого цінності індустриальної культури промислового Сходу і традиційної аграрної культури Західного регіону. Ставлення до питання об’єднання християнських церков та перспектив православ’я в Україні має виразні регіональні і церковно-конфесійні особливості.

Так, за варіант “Православні церкви повинні об'єднатися в єдину незалежну Церкву” висловилися 35% опитаних на Заході (серед них – 44% вірних УГКЦ). Варіант “Православні мають згуртуватися навколо УПЦ-КП” підтримали в Центрі 24%, на Заході 23%, серед них вірні УПЦ-КП – 47%. Варіант “Українська православна церква має залишитися частиною Руської православної церкви” найбільш прийнятним став для жителів Сходу і Півдня – 30% і 26% відповідно, на Заході – тільки для 7% [251]. Зміцнення ліній розмежування між християнськими церквами відбувалося у просторі дезінтегрованого, розмитого українського суспільства.

Аналіз релігійної ідентичності дозволяє сумніватися у маніфестованій релігійності та всебічності впливу релігії на суспільство. Загалом у системі цінностей громадян релігія посідає передостаннє місце. У 2012 р. важливість релігії як “життєвої цінності” засвідчили 63% опитаних (проти 72% в 2010 р.). Важливою життєвою цінністю її вважали насамперед жителі Заходу – 85% (12% протилежної думки). Натомість серед жителів Сходу це співвідношення становило – 54% проти – 42%, відповідно [251].

У ціннісно-символічному просторі релігійні маркери поступаються місцем загальногромадянським і особистісним (як здоров'я, стосунки з сім'єю, мир у країні, робота, самореалізація) цінностям, навколо яких можливо сконсолідувати суспільство. Наявна різниця між високим рівнем релігійної самоідентифікації населення і місцем релігії в переліку життєвих цінностей українців свідчать про те, що релігійні проблеми інструменталізовані політизованими релігійними “підприємцями” задля досягнення вузькокорпоративних цілей. Так, у громадській думці переважає впевненість, що церкви більше підтримують “сильних і багатих”, ніж “знедолених”. Наприклад, ступінь підтримки тези “церкви обстоюють права бідних” – 1; “церкви є на боці багатих” – 10 (за 10-бальною шкалою). Дещо знизилася кількість тих, хто вважав, що Церква в Україні відіграє позитивну роль – 51% проти 56% у 2010 р. Разом з тим, знизився рівень суспільного визнання Церкви як “морального авторитету” – 35% не вважали її авторитетом [334, с. 31].

Суттєві регіональні відмінності в релігійних і етнонаціональних самоідентифікаціях населення різних регіонів України, надзвичайна політизація релігії, етнізація у суспільно-політичному дискурсі понять “нація”, “національне” – все це позбавляє традиційні церкви

підґрунтя для інтегруючої ролі в суспільстві. Подальша політизація та етнізація релігії в Україні може спричинити відомий з історії ефект, коли релігія стає вирішальним чинником незворотнього поділу нації на “нові” за релігійною ознакою.

Як зазначалося, особливості етноконфесійної ситуації на тлі політизації церкви підтримують поляризацію українського суспільства. Отримавши релігійну свободу водночас із державною незалежністю, суспільство перебуває в розгубленому стані – чи “радити подарунку, чи відмовитися від “дарованого коня”. З одного боку, свобода релігії сприяє зростанню кількості віруючих людей і релігійних організацій, позитивно впливає на всебічну діяльність церкви в суспільстві тощо [338]. А з іншого, свобода релігії призвела до появи релігій альтернативних традиційним віросповіданням, які проповідують антиукраїнські цінності, а за сприятливих можливостей претендуватимуть на духовну й політичну владу. Це спричинило ризики руйнації багатовікової моделі єдності національного й релігійного в Україні.

Перебування України в складі імперських держав, які переслідували іновірців, сформувало традицію толерантного ставлення до них. Це стосувалося й російських старовірів, молокан, духоборів, істинноправославних; і польських социніан, антитринітаріїв, і німецьких менонітів, і шведських лютеран, які знайшли собі притулок в Україні. Захищаючи православну віру, козацтво відстоювало свою соціальну й майнову, культурну рівність із польською шляхтою. Вони виборювали рівність віри, зрівняння православної віри в правах з католицькою. Сьогодні, коли релігія є одним із чинників етнічної та політичної ідентифікації, а історична свідомість зберігає пам’ять про утиски релігійної культури, держава і Церква мають запобігати політизації релігійних питань.

Двадцятилітня історія загалом мирних міжконфесійних відносин в Україні є найпереконливішим аргументом на користь збереження нинішнього “статус-кво”. Існуючі ідентичності – політична, національна, культурна, релігійна – це результат багатовимірного процесу соціокультурної ідентифікації. Ці типи ідентичностей – гаранті збереження власної й колективної тотожності в умовах релігійного плюралізму й свободи релігії. Однак сучасний процес уцерковлення (належність до певної релігійної громади) підтвер-

джує розмитість релігійних уявлень, демонструє “ритуальний формат” захоплення релігією в Україні. Так, віруючими себе вважають майже 60 % респондентів, але довіряють Церкві лише близько 40%; близько 40% з опитаних православних визначилися із належністю до конфесії; 30% – не відвідують релігійні заходи [339, с.65-70]. Отже, церковний контекст ідентифікаційного процесу суспільства відзеркалює наявний конфлікт ідентичностей.

Релігійна ситуація в Україні залишається неоднозначною. Трансформаційні процеси в суспільстві зумовили підвищення ваги його конфесійного виміру. Однак активне політичне втручання у діяльність Церков створює вісь конфліктності в релігійному середовищі, першу чергу, православному.

Вектори напруженості в поліконфесійному середовищі України виразилися на початку ХХІ ст. внаслідок актуалізації тенденцій в церковно-релігійних відносинах:

- відвертої конкуренції між традиційними конфесіями;
- протистояння традиційних і нетрадиційних для України конфесій;
- кризи розвитку конфесійного простору.

За умов обстоювання Руською православною церквою реінтеграції слов'янських народів в одній державі, природним є прагнення України утвердити автокефалію для православних церков. Однак політична ідентичність тісно пов'язується з етнічною, мовною, регіональною, релігійною ідентичностями тощо, а політичний чинник – один із конфліктоформуючих в системі релігійних відносин. За таких обставин, зазначає В. Перевезій, політичні сили “зацікавлені не в об'єднанні українського православ'я, а швидше – навпаки – у все більшому дистанціюванні його частин одна від одної” [83, с. 351]. Ідеологія радикального протистояння, війна амбіцій, відсутність рівноваги в українському православ'ї, необхідність творення, за словами патріарха Філарета, “правдивої української Церкви” посилюють ризики протистояння [60]. Подібні ризикові елементи відчутні в інших конфесіях, наприклад, у греко-католиків.

Ми припускаємо, що розбалансованість міжцерковних відносин посилюватиметься, а релігійна конфронтація може набути таких форм:

- затяжний міжправославний конфлікт, котрий протягом багатьох років є ознакою міжконфесійної ситуації, відлунням

“зіткнення інтересів” як церковних еліт, так і протилежних національних орієнтирів цивілізаційного розвитку. Геополітичний вектор впливатиме на роз’язання питання легітимації новоутворених православних конфесій;

– конфлікт між православною і греко-католицькою церквами, який сягає своїм корінням кінця XVI ст. та вплинув на історію українського народу;

- історично успадковані та новітні суперечності між православними і протестантськими конфесіями. Динамічний розвиток останніх, розширення їх соціальної бази, активна місіонерська діяльність, розбудова протестантських конфесій, що повернулися до легітимного функціонування після падіння тоталітаризму – закономірно зумовили конкуренцію із православними церквами;

- протистояння православних та мусульман у південних регіонах України, спричинене високим рівнем ксенофобії слов’янського населення до тюркомовних етносів і кримських татар, труднощами їхньої соціально-економічної адаптації;

- конфлікти у стосунках традиційних і нетрадиційних релігій, культів, котрі руйнують традиційну духовну матрицю цінностей. Це протистояння детермінується здебільшого “національними” церквами.

Внутрішня поляризація та організаційні негаразди у конфесіях етнічних меншин, зокрема, мусульман, роз’єднаність церков створюють потенційну небезпеку використання національних і релігійних почуттів представниками екстремістських рухів.

Міжконфесійні суперечності, як прояв “зіткнення ідентичностей” стали наслідком поляризації цінностей, екстраполяції на релігійну сферу відмінностей щодо шляхів реалізації “українського проекту”. Конфесії за умов суспільно-політичної кризи стали не лише суб’єктом, а й об’єктом політичного життя.

По-перше, історичний досвід багатьох країн (Болгарія, Сербія, Албанія, Ліван, Індія) переконує, що релігійна сфера у стані міжконфесійних конфліктів не здатна консолідувати соціум, сприяти розбудові громадянського суспільства. Повною мірою це відчувається в Україні: міжконфесійні суперечності, поляризуючи український народ, стримували процес національної інтеграції, зумовили консервацію культурних, ментальних, світоглядних,

мовних відмінностей, посилили формування небезпек для консолідації соціуму.

По-друге, поліконфесійність спричинена низкою чинників: закономірним наслідком церковних розколів та уній, міграційними процесами, мобільністю етнічних груп, специфікою історичного розвитку окремих регіонів, які входили до складу інших держав, регіоналізацією країни за конфесійною ознакою. Поліконфесійність призвела до формування ареалів домінування однієї з церков.

По-третє, за певного впливу з боку політичних акторів конфесії стають суб'єктом конкуренції, яка спричиняє міжцерковну і конфесійну нетолерантність, звинувачення у незаконному володінні майном і культовими спорудами, плазуванні перед владою, “звабленні” віруючих.

По-четверте, поліконфесійність, конкуренція та протистояння конфесій відчутно впливають на духовно-етичну маркеризацію, знижують вагомість морального авторитету Церкви в громадянському суспільстві.

Роз'єднаність Церков віддзеркалює певну сегментованість українського суспільства, поліконфесійність якого вимагає винайдення нової “інтегральної” ідентичності на основі світоглядного плюралізму. Не можна недооцінювати й рівень небезпек, спричинених виникненням дисонансу “ми”/ “вони” в просторі церковно-конфесійних інтересів:

- протистояння в українському православ'ї;
- порушення рівноваги впливу на соціум між “традиційними” і “нетрадиційними” релігійними організаціями.
- міжрелігійні бар'єри між християнами й мусульманами, християнами та юдеями на основі сприйняття у межах “свій”/ “чужий”;
- негативне ставлення до релігійності з боку певних сегментів соціуму – соціальна ксенофобія.

Виклики в міжконфесійних стосунках спричиняють прояви релігійної нетолерантності в українському суспільстві:

- на побутовому рівні – несприйняття самої можливості співіснування з представниками інших конфесій та вірувань;
- на соціальному рівні – невизнання права на існування та діяльність громад з іншими релігійними поглядами, випадки нетолерантності в соціальних інститутах;

- на державному рівні – штучне створення перешкод у діяльності релігійних організацій на основі власних релігійних поглядів; поділ конфесій на “свої”/“чужі”, “національні”/ “ненаціональні”, (фаворитизація “своїх”).

У контексті зі сказаним дозволимо припустити, що демаркують релігійний простір України:

– ігнорування права людини вільно сповідувати релігію чи не сповідувати жодної (належати до певної церкви або не належати до жодної);

– зволікання з передачею церквам майна (дозволами на будівництво тощо);

– чинення перешкод у церковній діяльності;

– некоректне ставлення до нових релігійних течій;

– перешкоджання у реалізації права на релігійну освіту;

– прояви релігійної нетерпимості в освітньому процесі;

– брак гарантій заміни військового обов’язку на альтернативну невійськову службу.

Міжконфесійні відносини залишаються одним із джерел поляризації суспільства. Серед проблем, на основі яких формується дистанція “свій”/“чужий” у просторі міжконфесійних взаємин, найактуальніші такі.

1. Конфлікти на основі майнових та земельних питань. Серед основних причин таких конфліктів ситуації, що виникають навколо надання (повернення) у власність релігійним громадам культового майна комунальної та державної форм власності. Серед причин конфліктів між Церквами у 2010-2013 рр. найчастіше зазначені майнові: у 2013 р. – 32% [251]. На жаль, деякі місцеві органи влади займають упереджену позицію і підтримують певні конфесії у відведенні земельних ділянок. Майнові конфлікти відбулися в різних регіонах країни. Протягом зазначеного часу більшість судових позовів припадає на Рівненську і Тернопільську області. Так, у Тернопільській області й досі триває дискусія щодо права користування колишнім церковним майном у Кременці між єпархією УАПЦ і Кременецьким обласним гуманітарно-педагогічним інститутом. В Одесі відбувся майновий конфлікт між громадою Свято-Троїцької церкви УПЦ КП та громадою, яка вийшла з-під юрисдикції УПЦ КП. У Рівненській області з 1 січня 2009 р. в суді продовжується оскарження розпоряджень голови облдержадміністрації щодо

передачі культових будівель в с. Милятин Острозького району, с. Богдашів Здолбунівського району, с. Грушвиця Перша та с. Велика Омеляна Рівненського району. Судові процеси тривають в Івано-Франківській області з приводу звернень громад, серед яких: прохання УГКЦ повернути у власність культові споруди; УАПЦ про захист прав щодо користування культовою спорудою; релігійної громади УГКЦ с. Коршів Коломийського району до Європейського суду з прав людини про повернення у власність місцевої культової будівлі. Конфліктогенними районами Київської області стали Тараща та с. Карапиші Миронівського району, де тривають сталі суперечності між громадами УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ за володіння культовими спорудами. Зіткнення між УПЦ та УПЦ КП з приводу майнових питань мали місце також і в Сумській області [338]. З земельним конфліктом пов'язують вибух у православній церкві в Запоріжжі в липні 2011 р. З січня 2013 р. триває конфлікт навколо захвату нижнього храму парафії УПЦ КП в Самборі [249].

У латентному стані перебуває майновий конфлікт між громадою УАПЦ та новоутвореною громадою УПЦ стосовно права власності на культову будівлю у Дніпропетровській області в с. Михайло-Заводське Апостолівського району. У Закарпатській області в судовому порядку розглядаються дві скарги релігійних громад Греко-католицької церкви про визнання незаконними дії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо визначення порядку використання культової споруди у селищах Вишково та Нижній Бистрий Хустського району. У Чернівецькій області у судовому порядку розглядалися справи за позовами релігійних громад УПЦ та УПЦ КП щодо користування деякими культовими приміщеннями. В Автономній Республіці Крим не вирішено питання про передачу в оренду земельної ділянки Косьмо-Даміанівському чоловічому монастирю, розташованому в зоні Кримського заповідника. Багато років точиться суперечка навколо надання земельної ділянки під будівництво храму УГКЦ в Ялті. А відмова Сімферопольської міськради затвердити проект землевідводу під будівництво Соборної мечеті викликала засудження з боку керівництва Духовного Управління Мусульман Криму та Меджлісу кримськотатарського народу. Це порушило системний діалог між мусульманами і християнами, призвело до поодиноких акцій протесту з боку ісламських організацій [98].

Клопотання синоду Німецької євангелічно-лютеранської церкви про передачу їй кірхи, що перебуває у користуванні незалежної лютеранської громади, (керівник якої використовує будівлю не за призначенням), породило майнову суперечку. В передостанні роки в АРК спостерігалися порушення законодавства з боку релігійних організацій у галузі містобудування, повернення вакуфних земель [113, с. 325]. Так, будівництво мечеті в Алушті спричинило суперечки між слов'янським та мусульманським населенням [98]. Усе це стало наслідком експлуатації культових будівель без оформлення правоустановчих документів, Акту введення збудованих культових будівель в експлуатацію та ін. В Івано-Франківській області релігійні громади УПЦ КП та УАПЦ використовують культові будівлі без укладення договорів з державою на право користування [272].

2. Розхитують мир між конфесіями вияви негативного ставлення до віруючих інших релігійних організацій, серед яких упереджене ставлення до мусульман. Це мало місце у православному та мусульманському середовищі населених пунктів Криму, а саме – в Бахчисарайському районі, містах Алушті, Феодосії, Судаку, а також у Черкаській та Чернігівській областях. Так, в АРК за безпосередньої участі керівництва ДУМК та Меджлісу зірвано легітимний захід, організований незалежною мусульманською громадою “Адет”. Зафіксовано також конфлікти між представниками ДУМК та іншими незалежними мусульманськими громадами. В останні роки траплялися випадки руйнування історичних і нових мусульманських кладовищ, розфарбування будівель мечетей образливими ісламофобськими написами [113, с. 324,325].

У Черкаській області міжконфесійні конфлікти стали наслідком переходу громад зі складу УАПЦ до УПЦ КП. У населених пунктах Чернігівської області (Чернігові, Козельці) відбулися протистояння між громадами УПЦ та громадами Управління об'єднаної церкви Півного Євангелія “Українські жнива”, а також Свідками Єгови. Ксенофобськими настроями проти нехристиян проявила себе громадська організація “Союз русского народа” у Севастополі. Впливали на рівновагу міжконфесійної ситуації діяльність в АРК турецьких неурядових організацій “Азіз Махмуд Худай Вакули” та “Євразійське товариство освіти, культури та дружби”. Основна загроза виявлялася у послідовному неприйнятті

національної державності [97]. В Києві виникнення міжконфесійні протиріччя спричинило рішення (комісії Київради в 2012 р.) щодо передачі частини приміщення Караїмської кенафи (Будинок актора) Об'єднанню хасидів, релігійна свідомість яких абсолютно не ідентична караїмській [249].

На жаль, сподівання, що релігія зніме гостроту проблеми консолідації суспільства, не виправдовуються: релігійний фактор все частіше виконує дезінтегруючу роль. Політизація діяльності релігійних організацій сприяє посиленню конфліктності в релігійному середовищі, унеможлиблює міжконфесійний діалог, який є запорукою взаєморозуміння, розбудови конструктивних стосунків у церковно-релігійній сфері. Тільки сконсолідована держава спроможна налагодити системний діалог між представниками різних конфесій, які, на нашу думку, ніколи “не підійдуть” до ситуації відкритого конфлікту. Для багатоетнічної і поліконфесійної України більш адекватним вбачається перехід від усталеної політики монокультурності до врахування культурно-релігійного розмаїття країни.

Подолання негативної актуалізації розмежування міжконфесійного простору стане, як запорукою збереження духовного авторитету інституту церкви, так і основою цілісності суспільства на шляху до створення загальногромадянської ідентичності.

4.3. Історична пам'ять і створення національного міфу

Ставлення до минулого незворотно змінив трагічний досвід ХХ століття. З кінця 80-х рр. Україна пережила сплеск історичної самосвідомості, певний бум “історичного публікаторства”, відродження національної пам'яті. Основою національної пам'яті українців стала боротьба за утвердження національного ідеалу: здобуття політичної, культурної та економічної незалежності. Сучасна Україна долає складний шлях поступового відтворення національного міфу, який, за словами Я. Грицака, відіграє надзвичайно велику роль у націотворчому процесі, є ефективними засобами творення колективної ідентичності [48, с. 15]. Особлива роль у цьому неоднозначному процесі належить історичній пам'яті, яка зазвичай

“розглядається як сукупність різноманітних знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле”. За умов впливу історичних маркерів на становлення української ідентичності історична пам’ять зазвичай трактується як “травмована” [84, с. 68,70].

Кожна з існуючих людських спільнот має свою особливу пам’ять. Історична драма української модерної нації полягала в тому, що вона формувалася у “розрідженому повітрі” тривалої бездержавності й розчленованості. За умов відсутності цілісного бачення національних інтересів різновиди ідентифікаційних установок “перебувають у стані конфліктної взаємодії і створюють критичний рівень демаркації.” “Парадокси запізнілого націотворення” обертаються відродженням етноцентризму, який є однією з найбільших небезпек у стратегіях історизації [184, с. 172, 173]. Шкала етнічних пріоритетів розмежовує спільноти, їхні ціннісні системи, створює конфлікт навколо несумісних цінностей. Минуле не існує відокремлено, співіснує з сучасністю. Історичні кривди стають каталізатором створення оціночних матриць щодо етносів-кривдників, обґрунтовують природність прагнення етносів відшукати власні корені в минулому. Історичне знання у процесі конструювання ідентичностей продемонструвало “мобілізаційні можливості символічних соціокодів”, спричинило “небачену напругу боїв за історію” (формула Л. Нагорної).

Очевидно, що історична пам’ять як культурний феномен є неодмінним чинником національної ідентичності. Спільна пам’ять наділяє націю почуттям належності до неї. “Пам’ять етнічних груп..., – наголошує М. Панчук, – зберігає знакові процеси, історичні факти, світоглядні установки” [214, с. 36]. Досвід націотворення свідчить, що подолання кризових явищ у національній ідентичності, конфлікту цінностей, кризи ідеалів пов’язані з актуалізацією історичної пам’яті, її консолідуючих та об’єднавчих властивостей.

Принагідно нагадаємо, що, за М. Вебером, нація існує тоді, коли є певні об’єктивні ознаки, які відрізняють один народ від іншого (мова, територія, історична доля), а члени спільноти усвідомлюють їх як духовну цінність. Індивідуальність нації пов’язана з її культурою в широкому розумінні цього слова, яка синтезує різні характеристики національної ідентичності [87, с. 107].

В. Масненко звертає увагу на те, що характер і роль зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності в Україні, безперечно, має аналізуватися у широкому контексті тенденцій соціокультурного розвитку [169, с. 49-62]. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність, її пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури всіх меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, складові елементи якого демонструють тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечує внутрішню єдність нації, запобігає її від фрагментації та дезінтеграції.

Має рацію М. Степико, коли зазначає, що процес формування української політичної нації потребує "...не "переплавлення" її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства" [288, с. 86]. При цьому інтегруючу функцію виконує саме "культурне ядро" титульного етносу. Автор пов'язує актуалізацію історичної пам'яті зі значимістю історичного знання й історичного досвіду. Разом з цим, історична пам'ять не може претендувати на пряме системне відображення минулого. Фрагментація образу минулого, несумісне його трактування у ціннісному вимірі однієї національної спільноти створює загрозу її внутрішній соціокультурній і політичній єдності та ідентичності [290, с. 272-277]. Можна припустити, що особлива вибірковість у системі історичної пам'яті зумовлює її дуалізм у формуванні національної ідентичності. Влучно зазначив О. Ляшенко, що контакт з нею підштовхує індивіда до поділу на "своїх"/ "чужих" [184, с. 69].

Історична пам'ять як прояв національної культури кристалізується навколо єдиного системоутворюючого елемента – етноісторії титульного етносу, інтегруючи в єдиний національний історичний наратив історії етносів, для яких українські землі є природним життєвим простором [24]. Проте варто наголосити: історична пам'ять нації не дорівнює етнічній. Етнічна історія – одна зі сфер, яка наповнює змістом дихотомію "ми"/ "вони". Вона продукує полярні "іншим" образи "я" на різних рівнях ціннісної системи, провокуючи

етноцентризм, який є однією з найбільших небезпек у стратегіях історизації. Він призводить до викривлення логіки історичного процесу, до агресивних форм психології протиставлення, відокремлення всього “чужого”. За такого підходу історія перетворюється на “інструмент маніпулювання” в суспільстві [184, с. 173]. Під гаслами “боротьби за ідентичність” виклики етноцентризму загострюють боротьбу ідентичностей у просторі історичної культури.

У контексті зі сказаним від надмірної “етнізації” пам’яті застерігає Я.Грицак. Він доводить, що активізація “національної” схеми історичних моделей призводить до “суперечливих наслідків її ініціаторів”. “Не можна трактувати її лише як результат дії самих лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях упродовж всієї історії інших національних груп.... кожен з цих народів робив свій внесок в “український проект”... Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проекті в минулому передбачає, що всі, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, у майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати” [48, с. 261-278].

Саме тому політика пам’яті, яку Л. Нагорна розуміє, як процес побудування “співзвучних настроям епохи образів минулого”, має зміцнити національну ідентичність та унеможливити розмивання етнокультурної основи історичної пам’яті як “надзвичайно складного феномену суспільної свідомості” [183, с. 182]. Її головний конструкт полягає у “створенні позитивного узагальнюючого образу країни і народу” – такого, який потрібен для нормального соціально-психологічного самопочуття поколінь, для згуртованості населення. Зрештою, вона повинна концептуалізовуватися як “система формування національної ідентичності на засадах загальноновизнаних універсалістських цінностей” [187, с. 118]. За таких умов, дотепно зазначає Г. Касьянов, “... ми позбавимося того, що нам страшно заважає зараз з нашою історією – це її етнічної ексклюзивності” [104, с. 10].

Виходячи зі сказаного, Ю. Зерній наголошує, і етнічні українці, і представники національних меншин мають “привласнити” українську історію, відчути пов’язаність з нею себе і своїх предків. У контексті з чим ключові історичні сюжети, як трагедія Бабиного Яру чи депортації кримських татар, мають стати “місцями пам’яті” всієї

нації, органічною частиною українського історичного наративу. Серед сучасних новацій, на її думку, доля закордонного українства, його заслуги перед Україною, які мають стати частиною національної пам'яті. Саме за такої моделі історична пам'ять поліетнічної політичної нації “набуватиме цілісності і здатності продукувати спільну національну ідентичність, прийнятну та привабливу для всіх громадян” [87, с. 90-99].

Таким чином, саме спільність історичної долі й національного почуття, яка ґрунтується на спільній історичній пам'яті, є головним чинником формування спільної ідентичності громадян України. Враховуючи це, і політика, і культура пам'яті мають бути зорієнтовані на досягнення спільності та компліментарності в оцінках минулого. Але при цьому не можна нехтувати тим, що цілісність пам'яті досягається не через уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле, оскільки вони завжди зберігатимуть множинність. У цьому контексті одна з небезпек сучасної “міфотворчості в історіописанні” полягає в ігноруванні та навіть у демонстративному відкиданні як чужого величезного пласту російськомовної культури, який упродовж століть творився спільними зусиллями росіян і українців [187, с. 302]. Вона переконливо доводить, що ідентифікуюча роль колективної пам'яті полягає в її здатності підпорядковувати множинність уявлень єдиній логіці національного історичного наративу. Понад те, колективна пам'ять не може бути дискретною, гетерогенною чи альтернативною, так би мовити, розпадатися на окремі історії про минуле. Національний міф, який “легітимізує прагнення етноспільноти на державність, культурну окремішність, високий політичний статус, завжди базується на стереотипізації і нетерпимий до будь-яких альтернатив”. Така “безтурботність у поводженні з фактами і забезпечує міфу роль однієї з опор національної ідентичності” [187, с. 186]. Це актуально для періоду нереалізованих можливостей українського суспільства, що вплинуло на стан суспільної свідомості.

Множинний стан колективної пам'яті, який характеризується контраверсійністю в оцінках минулого, неминуче продукує множинну ідентичність. Нація, яка прагне самоутвердження через ідентичність, має опанувати минуле у спільних смислових і ціннісних категоріях, спиратися на “свої” історичні корені, ретельно відокремивши їх від “чужих”. У протилежному разі історична пам'ять

нації втрачає консолідуючу потужність і стає інструментом дезінтеграції, загрозою єдності національної ідентичності [62, с. 44-62]. За Е. Вілсоном, "...українську ідентичність іще треба "перебудувати", відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом століть – російської, радянської, польської, угорської тощо" [87, с. 108]. Не варто легковажити обставиною, що колективна пам'ять українців потребує вивільнення від впливового пласту імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян. В їхній свідомості міцно закоріненою є штучно сконструйована "радянська ідентичність". Впливом її стереотипів пояснюється творення культури народного мистецтва, сакралізація української архаїки, що провокує недовіру до героїзації історичного минулого України. З огляду на це, доводиться ставити знову й знову класичне запитання М.Грушевського – "хто такі українці і чого вони хочуть?". Більшість наших співвітчизників просто не розуміють, до яких цінностей сьогодні варто повертатися [181, с. 248]. Миритися з таким модулем суспільної свідомості – означає свідомо творити демаркаційні лінії в матриці історичної пам'яті.

Історична пам'ять, виконуючи роль каталізатора національного становлення, справляє потужний вплив на інші маркери національної ідентичності: громадянську лояльність, культурну належність, ціннісні орієнтації, толерантність тощо. Серед вітчизняних дослідників застосування поняття "історична ідентичність" обстоює В. Середа. На її погляд, уведення поняття "регіональні історичні ідентичності" допоможе зрозуміти сутність регіональних варіацій артикуляції історичного минулого, з'ясувати дистанцію між домінуючими парадигмами пояснення історії й особливостями "персональної пам'яті індивіда" [274, с. 5]. Так, за результатами соціологічних досліджень, проведених у різних регіонах України, вона обстоює тісний зв'язок між історичною пам'яттю та політичними орієнтаціями громадян [274, с. 7]. На її думку, ідентифікаційні матриці українських громадян становлять певну ієрархію соціально-громадянської ідентифікації:

1. "громадяни України" (громадянська ідентифікація) – 41,0%
2. "регіоналісти" (регіональна ідентифікація) – 37,5%
3. "ностальгісти" (ідентифікація з СРСР) – 12,7%

4. “космополіти” (європейська ідентифікація) – 3,4%
5. “націоналісти” (етнічна ідентифікація) – 3,0%
6. Інші – 2,4%

Однак, попри всю важливість історичної пам'яті в системі ідентифікацій людини вона навряд чи може бути “домінантним критерієм самостворення” [184, с. 45].

Ідентифікація різних соціальних груп населення України зберігає пам'ять про історичне минуле суспільної свідомості, яка має виразний регіональний вимір. Російський дослідник особливостей національної ідентифікації в Україні О. Міллер зазначає, що існують дві українські ідентичності – західноукраїнці та східноукраїнці, які відрізняються за “образом минулого”, який лежить у їхній основі [173, с. 90-91]. Різний історичний досвід регіонів країни спричинив мислення в “бінарних категоріях” щодо оцінки історичних подій: “ми маємо справу з гострою конкуренцією як мінімум двох взаємовиключних схем бачення минулого, ... закорінених у глибинних пластах локальної ментальності” [187, с. 263].

В умовах несформованого спільного ціннісного простору посилюється розмежування типів української ідентичності: за стереотипами світосприйняття, відмінними оцінками історичних постатей, за ступенем непримиренності до всього, що пов'язано з радянським періодом історії. Я. Грицак має рацію, коли доводить, що Україна таки відходить від радянської та російської історичних моделей. Водночас, представляючи стан української національної пам'яті у вигляді чотирьох дихотомій, він акцентує увагу на тому, що “високий рівень амбівалентності підтримується взаємовиключними наративами” [48, с. 270]. Це створює умови для легкого маніпулювання в просторі історичних наративів.

Багатовікова бездержавність українського суспільства спричинила формування синкретичної політичної культури з полярними за орієнтацією субкультурами. Базисом першої з них стала ідеологія еліт Східного регіону України, з пріоритетом українсько-російського бікультуралізму. Друга ґрунтується на підходах етноцентризму і передбачає повну відмову від “радянського минулого”. Протилежність цих матриць ускладнила процес єднання соціуму навколо проектів національної консолідації, зробила громадян заручниками влади, для якої став властивим презентизм у світо-

сприйманні. А це, в свою чергу, спричинило ситуативність у “системі святкування” регіональних сегментів суспільства.

Певне уявлення про стан історичної свідомості в регіональному вимірі надає порівняння світоглядних маркерів Донбасу та Галичини. Історичні ретроспективи як засіб збереження етнічної пам’яті сприяють консервації власної “ритміки урочистостей” (формула М. Гона). Матриця свят фокусує демонстрацію готовності/ неготовності суспільства до символічного єднання на засадах громадянської ідентичності. Аналіз групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) показав полярність сприйняття “календарних дат” львів’ян і донеччан. З переліку радянських свят львів’яни святкують 8 Березня (79% респондентів). Воно, на думку, львів’ян з меншим “ідеологічним забарвленням”, ніж свято “7 Листопада” або “1 Травня”. Тільки День Перемоги виявився “частково значущим” у системі історичної пам’яті мешканців Львова – позитивно до нього ставляться 33%. У Донецьку це співвідношення склалося так: свято “8 березня” святкують 91%, День Перемоги – 89%, важливість святкування Жовтневої революції відзначили лише 30% респондентів.

“Традиційні українські свята” в опитуванні були марковані так: 9 березня (день народження Т. Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 р.) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 68% (День матері) до 18% (30 червня), але значно перевищує частку тих, хто відзначає радянські свята (за винятком тільки 9 травня). Водночас, у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує українські свята, становить від 12 % до 2 %. У Львові свята періоду незалежності – День Незалежності України і День Конституції – популярніші за історичних свят (Різдво, Пасха) – 78% і 49%, відповідно. Натомість у Донецьку День Конституції – менш популярний, а частка святкуючих День незалежності – 44% – випереджає лише День Жовтневої революції – 30% респондентів [336, с. 26-27]. Отже, традиції витримуються щодо Дня Перемоги, Дня Незалежності, Дня Соборності.

Серед маркерів протилежності матриць історичних пам’ятей – ставлення до історичних постатей. На початку 2000-х років перелік національних лідерів у Львові очолював В. Ющенко (24%), далі –

Б. Хмельницький (18%) та М. Грушевський (17%). Список “антигероїв” очолював Л. Кучма (30%) та Й. Сталін (24%). У Донецьку лідером списку став Б. Хмельницький – (30%), далі у переліку – В. Янукович (17%). Серед “антигероїв” у Донецьку були В. Ющенко (23%) і Ю. Тимошенко (19%). Доречно зазначити, що серед національних героїв у Львові вихідці із західного регіону – В. Чорновіл і С. Бандера. Натомість у Донецьку – виключно В. Янукович.

Не збігаються точки зору в оцінці історичних подій. Для львів’ян найпозитивніші події пов’язані з періодом здобуття Україною незалежності – проголошення незалежності у 1991 р., прийняття Конституції, “помаранчева революція”. Серед негативних найчастіше згадуються події, пов’язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921 р., 1932-1933 рр., 1946 р.), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська аварія. На думку представників Західного регіону, “негативним чинником історичного розвитку” України стали: укладення Переяславської угоди Б. Хмельницьким, Перша і Друга світові війни, період за президентства Л. Кучми, зокрема, історія з фальсифікаціями на виборах 2004 р.

Аналіз результатів опитування у Донецькому регіоні підтвердив наявність стереотипів та ознаки подвійної ідентичності донеччан. На першій сходинці рейтингу (так само, як і у Львові) – проголошення незалежності. Однак наступна подія, що належить до однієї з ключових радянської моделі історичного минулого – Переяславська угода 1654 р. і возз’єднання з Росією. Крім того, донецька “система свят” поєднала “історично конфліктуючі” події – революцію 1917 р., утворення СРСР та створення УНР [122, с. 70-75].

Схожу тенденцію засвідчили дослідження Інституту соціології НАН України у 2012 р. Найвагомим здобутком українського народу, який заслуговує на те, щоб бути предметом національної гордості, залишається для громадян “Перемога у Великій Вітчизняній війні” – 50%. Далі – в порядку спадання вагомості – “Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців” – 40%, “Досягнення українських спортсменів” – 40%, “помаранчева революція” – 32%, “Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно вжиткове мистецтво народна архітектура тощо)” – 29%, “Повоєнна відбудова господарства” – 27%, “Проголошення незалежності

України у 1991 р.” – 23%, “Історія українського козацтва та Запорозької Січі” – 23%, “Боротьба українських правозахисників (П. Григоренка, Л. Лук’яненко, М. Руденка, В. Чорновола) проти тоталітарного режиму” – 18%, “Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов та ін.)” – 16%, “Історія створення та боротьба УПА” – 6%, для 5% – “Українська революція 1917 – 1920 років” [104, с.76-93]. За результатами дослідження 2013 р., державні свята не є платформою для об’єднання українців. Найбільш популярними зазначені свята – Великдень (29%), Різдво (26%), менш популярні – День Перемоги (6,9%), День незалежності (2,7%). Скоротилася кількість тих, хто вважав найвагомішим здобутком часів незалежності перемогу “помаранчевої революції” – з 30 % до 15 %. На вибір найважливішого свята впливає ідентифікація респондента. За ідентифікацією “громадянин України” відповіді розподіляються так: Великдень – 59% опитаних, Різдво – 51%, День Перемоги – 11%, День незалежності – 5%. Для “націоналістів”(ідентифікація за етносом) більше значення має День Незалежності (26%) та Великдень (71%), а День Перемоги та Захисника Вітчизни на останній сходинці – 3% [250].

Відсутність цілісного уявлення про місця пам’яті, які реконструюються відповідно до політичної кон’юнктури, призвела до зіткнення інтересів різних сегментів українського соціуму. “Ціннісні зсуви” (формула Ю. Шайгородського) спричинили спроби переписати історію, сформували нові національні символи у контексті з домінування минулого над майбутнім та “відродження нації”.

Кризисність ідентифікаційних процесів призвела до формування різних систем світосприйняття, спричинила дихотомію історичного знання, призвела до створення різних схем історичного процесу. У світлі сказаного особливої ваги набуває той факт, що два ареали України мають різні типи свідомості, а умовні лінії “культурного розмежування” зумовлені цивілізаційними чинниками. Якщо на Заході соціум віддає перевагу етнічним традиціям, то на Сході – присутні “модуси втрати й відстороненого негативізму” (формула Л. Нагорної). Ретроаргументи в “українськості – в неукраїнськості” постійно підкріплялися романтизованими або демонізованими рефлексіями історичного минулого. “Дифузний” стан ідентифікації частини українського соціуму наклався на

регіональну поляризацію політичних інтересів, що зумовило розкол ціннісно-символічної матриці соціуму. Небезпека полягає й в тому, що суперечності між “двома Українами” мають переважно ідеологічний характер. Дихотомія виявилася в відмінних спробах концептуалізації та “полярній системі історичного міфотворення” [183, с.170-172].

“Меморіальне переживання”, за П. Нора, призвело до “роздвоєння історії”, коли “меморіальна булімія” припиняє будь-які спроби створення історії протимеморіального типу [184, с. 259]. В українському контексті можна говорити про відсутність державної пам’яткоохоронної політики та про явище “некритичного панукраїнізму” у візуалізації історії. Наслідком роздвоєння історії стала непослідовна та незважена меморіальна політика влади. Якщо в Центральній Україні домінують “ліквідаційні, “то на Сході – “охоронні” оцінки щодо пам’ятників. Опитування, здійснене серед 1203 респондентів у 2011 р., свідчило: 51 % висловився “проти демонтування” пам’ятників, для 15% – це “не актуально”, 12 % – за “необхідність демонтування”, 11 % – абсолютно “погоджуються на демонтаж” [336, с. 27-28].

Респонденти сайту podrobnosti.com.ua (400 осіб) на запитання “У Вашому населеному пункті збираються зносити пам’ятник В. Леніну? Ваша реакція” – відповіли: “Ні, ні в якому разі, якою б не є політика держави, Ленін нікому не заважає” – 6 %; “Ні, це наша історія” – 23%; “Так, але разом з ним приберемо і пам’ятник Кобзарю” – 7 %; “Так, від нього тільки жахливі спогади про тоталітарний режим” – 12 %; “Так, комуністичний режим в цілому і пам’ятник Леніну – це помилка” – 23 %; “Мені байдуже” – 12, %. За результатами інтернет-опитування 2012 р. (814 осіб) “Який з пам’ятників в Україні необхідно демонтувати?": “Залишити всі” – висловилися 34 %; “демонтувати радянським політичним діячам” – 18 %, в тому числі В. Леніну – 16 %; С. Бандері – 14 %, Катерині II – 7,5%, Р.Шухевичу – 5 %, на честь Незалежності у Києві – 3,7% [320]. Очевидно, що “війна з пам’ятниками” ще більше поляризує суспільство, а головне – впливає на кристалізацію суспільних уявлень за лінією “своє”/“чуже”, породжує ризики “відторгнення” в соціокультурному просторі.

У світлі сказаного цікаві висновки Ю. Шаповала, що “переосмислення свого минулого залежить від ментальнісного цивілізаційного

вибору нації”. За ним, “мешканці Заходу і Центру України, що тяжіють до хліборобської традиції й були століттями частиною Європи, знаходячись у складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини, позитивно сприймають заклик до засудження тоталітарних практик комуністичного режиму в ХХ ст. Натомість інша частина України, що була частиною російського ментального простору останніх століть, продовжує тоталітарний час своєї історії сприймати як неминучий, “нормальний” час свого історичного буття” [336, с.6]. Зрозуміло, що за умов неоднозначності процесу формування вітчизняної історичної свідомості марно сподіватися на “консолідаційний ефект від інструментальної мобілізації історичної пам’яті” [187, с. 303].

Аналізуючи регіональний зріз історичної пам’яті, М. Панчук підсумовує, що історико-політична сегментація сучасних українських земель упродовж століть “обумовила також сегментацію й історичної пам’яті населення як і весь гуманітарний простір” [214, с. 359]. В умовах сегментованої України подвійно небезпечне створення системи відповідних міфів, ідеологеми щодо утиску на своїй території, переведення суспільного невдоволення в русло “війни з пам’ятками” історії та селекції історичної пам’яті.

Актуалізоване в межах такої матриці минуле вибудовує нові кордони в просторі історичної пам’яті, що спричиняє додаткову напругу в суспільстві. Не можна не бачити, що історична свідомість українців, яка є посередником між минулим і майбутнім та інструментом конструювання ідентичностей, перебуває у кризовому стані, а це потребує з боку держави цілеспрямованої політики пам’яті. Причиною такої кризи є існування у суспільній свідомості українців двох принципово відмінних проєкцій історичної пам’яті: національно-демократичної та постколо-ніально-радянської. Серед ключових відмінностей між українським і радянським різновидами історичних пам’ятей І. Гирич і Ю. Шаповал досить точно назвали такі:

- Україна – частина євразійського простору, має спільну з Росією історичну пам’ять і не має власного історичного процесу;

- Україна – частина європейського простору, що мала відмінну від російської історію і власний історичний процес.

- Українці – частина єдиного “руського” народу, який складається з трьох: російського, українського, білоруського. Але серед усіх народів лише російський має власну державну історію, а доля двох інших народів – лише “бути у фарватері державної істо-

рії росіян, бути будівельним матеріалом для творення політичної історії Росії” [336, с. 18].

З огляду на зазначене, вчені дійшли висновку, що на сучасному етапі націо- і державотворення ключовим завданням є формування спільної національної пам’яті для всіх регіонів України. Наявність різних історичних пам’ятей є причиною роз’єднаності й поділу України на два сегменти: української європейської і радянсько-російської євразійської орієнтацій. Наявний дуалізм колективних уявлень про минуле ґрунтується не стільки на територіальному, мовному або етнічному поділах, як, передусім, на ціннісно-смыслових оцінках українського минулого. Варта уваги позиція Л. Зашкільняка, який говорить про “неуникненну дихотомію історичних знань...” [183, с. 168]. Такий дуалізм немовби компенсує втрати, що їх зазнав український етнос упродовж своєї історії. Науковці з Інституту стратегічних досліджень звертають увагу, що відмінні проєкції колективної пам’яті є дезінтегруючим чинником у суспільстві. Зокрема, в “Експертних доповідях про внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку України” зазначається, що “глибинний дуалізм історичної пам’яті громадян України руйнує національну ідентичність, дезінтегрує суспільну свідомість, а отже, стоїть на заваді консолідації українського суспільства”. Така полярність поглядів громадян на ключові сторінки національної історії використовується певними політичними силами як знаряддя політичної боротьби, отримує суттєве зовнішнє підживлення [315, с. 172].

Заради справедливості нагадаємо, що за президентства В. Ющенка була запроваджена принципово нова модель політики пам’яті з виразним націоцентричним напрямом, побудованим на основі відмови від компромісів, поступовому усуненні із символічного простору рудиментів комуністичної міфотворчості. “Від перших днів президентства, – зазначає М. Рябчук, – В. Ющенко демонструє новий стандарт державної політики пам’яті, яка вже “не лавірує між “українофільським” і “советофільським” проєктами” [259, с. 51]. Здійснювалися масштабні проєкти, спрямовані на відродження та актуалізацію історико-культурної спадщини. Відбувалося стрімке переосмислення історичних подій, колективні уявлення про які тривалий час перебували під тиском радянських стереотипів та

міфологем. Офіційна репрезентація зазначених подій сприяла реконструкції радянського розуміння історії України, яка поступово ставала україноцентричною. На жаль, ідея пошуку у тисячолітніх пластах історії “українізованих фантомів” піддавалася реалізації легше, ніж критична ревізія заснованої на хибно витлумаченій “національній ідеї” системі світосприйняття [184, с. 177].

Апелювання до трагічних сторінок вітчизняної історії допомагало поясненню не сучасних розв’язаності проблем. “Одержимість ювілеями” стала ознакою суспільного світосприймання того періоду. На офіційному рівні почалося відзначення ювілейних дат пам’яті жертв політичних репресій, загибелі юнаків-студентів під Крутами, Голодомору, Голокосту, депортації кримських татар та представників інших національностей. Під час президентської каденції В. Ющенко коло дат доповнено новими героїчними й трагічними датами: 70-та річниця Великого терору в Україні, 300-річчя Батуринського розгрому, 70-річчя бою на Красному полі та іншими. Були побудовані меморіальні комплекси на місці бою під Крутами, в реконструйованій Батуринській фортеці, в Биківнянському лісі під Києвом. За аналогами деяких пострадянських країн у 2007 р. в Києві було відкрито Музей радянської окупації.

На сьогодні в Україні існує небезпека “комеморативної зумовленості”, найбільш показовим прикладом якої є двозначність у застосуванні поняття “геноциду”. Політичні дискусії щодо цього поняття, його неоднозначність призвели до нескінченних суперечок у суспільстві. “Ореоли довкола власних національних трагедій”, за характеристикою Л. Нагорної, сприяють неточному, двозначному застосуванню термінів, що змушує історію “ходити по колу” [184, с. 271,272]. Пошук моральних, світоглядних основ пам’яті суспільства є непростим і доволі тривалим процесом.

У зоні ризиків постійно перебуває тема Голодомору. Дані різних соціологічних моніторингів свідчать, що майже все населення України визнає Голодомор. Більшість українців (66%) вважають, що Україна в 1932-1933 рр. була лише частиною “голодних територій СРСР”. Майже третина (32%) респондентів вважає, що Голодомор був лише на території України, а 2% громадян України – факту Голодомору не було. Більшість українців (60%) переконані, що Голодомор 1932-1933 р.р. був геноцидом проти українського народу, водночас 25% притримуються протилежної думки, ще

14 % – не визначились [312]. Акцентування оборонної психології, прищеплювання суспільству комплексу жертви, переростання відчуження у ненависть не сприяли формуванню колективної пам'яті суспільства. Воно можливе за умов відмови від подвійних стандартів і напівправди, міфологізації історії, подолання “ультрапатріотизму” у свідомості громадян.

Вітчизняні наративи історичної пам'яті відрізняються своєю “комеморативною щільністю”: тоді як одні періоди посідають привілейоване становище в суспільній свідомості, інші опиняються у повному забутті [214, с. 358]. “Місця пам'яті”, у баченні П. Нора – це крайня форма, в якій існує в історії комеморативна свідомість, вона ігнорує “останки” і, водночас, потребує їх [195, с. 43]. “Місця пам'яті” виникають як реакція на критичне ослаблення відчуття ідентичності у соціокультурному просторі. Об'єкти пам'яті (будівлі, ландшафти і т.п.) лишаються поза структурами самоотождення й самоідентичності. Особливу роль відіграє держава у ставленні до “місць пам'яті” як до матеріалізації інтелекту людини.

Спорудження монумента Катерині II в Одесі, пам'ятника І. Мазепі в Полтаві та І. Сталіну в Запоріжжі, демонтаж монументів на честь воїнів Великої Вітчизняної війни в селищах Івано-Франківської області; перейменування міст, вулиць, вилучення так званих “червоних” днів календаря – “війна пам'ятників” прокотилася хвилею по країні протягом 2009 – 2013 рр.[381]. Новий етап цієї війни, зніщений місцевими громадами та представниками націоналістичних організацій, розпочався в лютому 2014 р. Його ознакою став “ленінопад” – масове знесення монументів на честь В. Леніна, початок якому поклало пошкодження пам'ятника В. Леніну в Києві 8 грудня 2013 р. [382].

Однак ставлення українського соціуму до “місць пам'яті” характеризується відсутністю критерію історичної справедливості в системі “орієнтирів пам'яті”. Так, блискуче проаналізувавши віктимну складову історичної пам'яті, І. Симоненко зазначає, що паралельно із процесом актуалізації “національної жертвості” відбувається процес “іншування”: вказуються як призвища провідників сталінського терору та Голодомору, так і національності звинувачуваних [231, с.181]. Але продиктовані політичною кон'юнктурою трактування минулого здатні формувати атмосферу соціального цинізму. Тільки творення моделей

презентації минулого на основі позитивних моментів вітчизняного історичного процесу матиме значний виховний потенціал.

Незважаючи на всі зусилля суспільства, трагічність та дегероїзація національного історичного нарративу помітно зростає. Це зрозуміло з огляду на своєрідність національної історії: історична тематика стала випробовуватися у стратегіях боротьби різних політичних сегментів суспільства. Україна слугує показовим прикладом того, наскільки процес подолання минулого визначається політичними інтересами й протиставленням впливових політичних акторів. Партійна еліта застосовує різні форми історичних концепцій та регіональні моделі колективної пам'яті, які суттєво відрізняються від загальнонаціональної. Паразитуюння на контроверсійних історичних подіях, ідеологізація минулого й спроби, так би мовити, “націоналістичного використання історії” (формула Е. Сміта) створюють важко прогнозовані ризики [187, с. 202].

Доводиться констатувати відсутність зрілості національних політичних еліт, у фокус боротьби яких потрапили концепти історичної пам'яті. Партії “національного” табору акцентували увагу на злочинах комуністичного правління – сталінських репресіях, голодоморах, депортаціях, придушенні дисидентського руху. Натомість представники Партії регіонів, комуністи та інші ліві політсили наголошували на злочинах “націоналістів-бандерівців”, згадуючи єврейські погроми, знищення польського населення на Волині, акції проти радянських військових, міліції, представників влади й інтелігенції. У такий спосіб збільшується перелік віктимних сюжетів національної історії, подовжується мартиролог загиблих. Ю. Шаповал досить точно зазначає, що така політизована “філософія віктимності” поглиблює поляризацію українського суспільства і вже тому є вкрай небезпечною для його майбутнього [335]. Ідеться, за Й. Рюzenом, про “згубний вплив травм” на процеси ідентифікації, про поширення ідентичності на кілька поколінь і про осучаснення подій минулого через пам'ять [184, с. 279].

За умов ескалації трагізму в Україні українська історія зводиться до низки “катастроф”, “перемог” і “століть безперервної боротьби за державну ідею”, акцентуються як “віктимізація”, так і “настійлива етнізація” історії [187, с. 184]. Очевидно, що у колективних травм немає географічних і культурних кордонів.

Однак осмислені й ритуалізовані, вони виходять за межі національного нарративу, розширюють кордони національного міфотворення й посилюють ризики нерозуміння.

Історична пам'ять мешканців Закарпаття, Галичини, Волині, Буковини та інших регіонів України містить протилежні усталені “модулі трагічної історії”. У цьому зв'язку І. Симоненко резюмує, що віктимність порушує рівновагу в регіональних практиках ідентифікацій. На думку віце-президента Конгресу національних громад України Й. Зісельса, досвід формування історичної пам'яті єврейського народу показує, що “віктимність – це глухий кут, з якого немає виходу”. Оскільки наявність жертви порушує питання про персоніфікацію пригноблювача, вона призводить до латентної радикалізації відносин, спонукає до перманентного пошуку “кривдників” і “зовнішніх винуватців” у національних негараздах. Як наслідок, посилення віктимізації в суспільстві спричинює процес “іншування” або “відторгнення” народів, формування негативних стереотипів щодо них [289].

Реалії розвитку України підтвердили, що вибіркове ставлення до минулого призводить до “хаосу інтерпретацій”, до “війни до перемоги”, які заперечують будь-які компроміси. Це призвело до “зіткнення правд” у трактуванні вітчизняної історії: періоду історії Московського царства, доби Російської імперії й історії СРСР. Відповідно до ідеологічної кон'юнктури певного регіону були створені штучні матриці подій, власні пантеони видатних постатей. Так, нагнітання страстей навколо історії українсько-єврейських взаємин показало гостру необхідність перенести акценти у “війні пам'ятей” з ідентичності на цінності. Для зовнішнього світу визнання Голокосту стало певним тестом на цивілізованість України. Таке визнання, за Я. Грицаком, – перешкода на шляху до формування “геройно-жертвовного” образу національного минулого. Він стверджує, що заради прийняття європейських амбіцій на Заході українська еліта мала б виявити мужність визнати причетність українців до Голокосту [187, с. 360]. Переоцінка українцями власного образу закладатиме істинність, а не “корисність” у репрезентації минулого.

Отже, стикаючись з полярними оцінками історичного минулого, втрачаючи ціннісні орієнтири, українське суспільство вже не сприймає консолідаційні можливості. Втрачаються орієнтири

громадянського усвідомлення, девальвується довіра до минулого, поглиблюється недовіра до “іншого”. За таких умов виникають ризики поляризації соціуму, розколу ціннісно-ідеологічного простору. Актуалізація компонентів історичної пам’яті, здатних сформувати простір суспільної свідомості залежно від політичної кон’юнктури, сприяла розмиванню ціннісно-культурного простору суспільства. На інструменталізацію історичної пам’яті, на формування деструктивного потенціалу “моделей пам’яті”, на прояви національної мегаломанії вплинули репрезентації минулого у вітчизняних наративах.

По-перше, актуалізація історії визвольної боротьби Української повстанської армії стала важливим кроком на шляху націоналізації історичної пам’яті українців, домінуючою темою у переосмисленні історії Другої світової війни. Зважаючи на неоднозначну оцінку діяльності ОУН і УПА у суспільстві, тривалий час цю тему обминало політичне керівництво держави. Актуалізація процесу інтеграції героїчної боротьби Української повстанської армії до національного історичного наративу почалася в 2005 р. Незважаючи на полярність оцінок щодо ролі УПА – ОУН в історії країни, на державному рівні відзначається річниця створення Української повстанської армії (14 жовтня), ювілеї її діячів. Подальші наукові дослідження у відновлення історичної правди про боротьбу комбатантів УПА проти нацистської окупації і комуністичного терору в Україні створили підґрунтя для “привласнення” українцями героїчного минулого країни. Питання остаточної легітимації діяльності УПА і надання відповідного статусу ветеранам цього руху й досі залишається невирішеним. Прийняття ініційованого ще В. Ющенком законопроекту “Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України 20-90-х рр. ХХ століття”, на нашу думку, могло б зняти цю проблему і визнати учасниками боротьби за українську незалежність вояків УПА, членів ОУН, УГВР, Карпатської Січі та УВО [236; 237]. Разом з тим, реальну небезпеку суспільній рівновазі, громадянському миру становить політизація історичного минулого, міфологізація спадщини українських націоналістів, проголошення деяких лідерів ОУН Героями України.

По-друге, подолання етноксклюзивності національної історії є ще однією важливою складовою процесу формування історичної

пам'яті. Адже інтеграція історії національних меншин та етнічних груп у загальний контекст національної пам'яті цілком співзвучна із завданням формування української політичної нації. Включення історії депортації кримських татар і Голокосту до колективної пам'яті інтегрує минуле національних меншин України до загальнонаціонального нарративу.

По-третє, не менш важливим є формування колективних уявлень про українсько-єврейські історичні взаємовідносини. Ця тема усе ще зберігає у собі хибні стереотипи й упередження з обох боків, які можуть бути усунені лише внаслідок відвертого суспільного діалогу.

По-четверте, сьогодні триває процес оздоровлення символічного простору пам'яті. Рудименти комуністичної доби (у топоніміці, монументальних пам'ятках, святкуванні історичних дат) консервують кризовий стан національної пам'яті. “Україна має нарешті і остаточно очиститися від символів режиму, який знищив мільйони безневинних людей, – проголосив Президент України В. Ющенко. Виправдання бути не може. Це – не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати. Це – частина комуністичної системи. Це – символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими” [316]. На початку 2000-х років в Україні активізувався процес реформи державних та календарних свят, впровадження нових, суто національних свят: Дня Соборності України, Дня пам'яті Героїв Крут, Дня Хрещення Київської Русі – України. Ці свята спрямуватимуть матрицю колективної пам'яті на звільнення символічного простору від решток комуністичної ідеології.

Упродовж 2007-2008 рр. в Україні демонтували понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму – організаторам Голодомору та політичних репресій 1937-1941 рр. Перейменовано понад 3 тис. топографічних назв. Але спостерігалася й відверта реанімація традиції встановлення антинаціональних та радянських монументів. Так у 2007 р. заплановано встановити пам'ятник “жертвам ОУН-УПА” – “Постріл у спину” у Севастополі. Варто визнати, що “війна пам'ятників”, як частина стратегії “націоналізації історичної пам'яті”, не спрацювала на користь взаєморозуміння соціуму, хоча суттєво дезорієнтувала суспільні уявлення про минуле.

По-п'яте, актуалізація ролі Церкви в історичній пам'яті є ще одним з важливих напрямів державної політики пам'яті. Після десятиліть атеїстичної політики історія християнства поступово інтегрується в український історичний наратив. Визначальною подією стало святкування 1020-річчя та 1025-річчя Хрещення Київської Русі, які ознаменувалися приїздом до Києва Вселенського Патріарха Варфоломея (у 2008 р. – *Авт.*), інших церковних ієрархів, офіційним відзначенням Дня Хрещення Київської Русі. Це святкування стало кроком на шляху до утвердження у суспільній свідомості україноцентричної візії історії Церкви, усвідомлення її особливої ролі у становленні вітчизняної культури та національної ідентичності.

По-шосте, триває процес примирення пам'яті в українсько-польських відносинах. Україна активно використовує досвід, набутий європейськими країнами у подоланні усталених міфів, що втілюється в розвитку стосунків між українцями і поляками. Сьогодні діалог між Україною та Польщею щодо проблемних питань спільного минулого концентрується переважно навколо діяльності українських національних організацій у міжвоєнній Польщі, історичній оцінці Волинської трагедії і операції “Вісла”.

Тривалий час каменем спотикання залишалася проблема меморіалу Орлят на Личаківському цвинтарі у Львові. Вона була остаточно розв'язана лише у 2005 р. церемонією відкриття польських військових поховань 1918-1920 рр. за участі президентів України і Польщі. Президент України у своїй промові зазначив: “Свого часу німецько-французьке примирення відкрило шлях до об'єднання європейських народів. З нього почалася нова історія єдності нашого континенту, що виростає із порозуміння і прощення. Свої сторінки в неї вписали багато народів Європи. Надійшла наша черга. Українсько-польське примирення – це завершальний камінь у будівництві купола миру і єдності над Європою. Без нього високе склепіння не буде міцним” [243].

На жаль, пошук винних у суспільстві провокується зазвичай політиками. Це стосується нагнітання пристрастей навколо “дискусій про Волинь”, яка спричинила глибокий польсько-український конфлікт пам'яті. Відкриття у 2006 р. пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у польському селі Павлокома і спільне відзначення роковин операції “Вісла” 1947 р. стало важливим етапом у

подолання українсько-польського антагонізму. Така плідна співпраця відобразила заміщенні радянської політики “замовчування” європейською традицією “каяття та прощення”. За визначенням Я. Грицака, цей процес “можна назвати одним з найбільших феноменів Східної і Центральної Європи після занепаду комунізму. Із перспективи історичної ваги його можна порівняти з повоевним французько-німецьким примиренням” [47, с. 4]. Незважаючи на кроки української влади щодо примирення, історичний польсько-український конфлікт триває. Так, у квітні 2011 р. до 70-річчя Волинської трагедії в сеймі Польщі зареєстрований проект постанови про визнання ОУН і УПА злочинними організаціями, які скоїли геноцид щодо польського населення Східних Кресів у 1939-1947 рр. У червні 2013 р. польський Сенат оголосив події 1943 р. “етнічною чисткою з ознаками геноциду” [382]. Дискусії 2013 р. показали, що частина вітчизняних дослідників історії Другої світової війни обстоюють право героїв на опір у формі терору. Такий стан історичного нарративу дозволив Л. Нагорній дійти висновку: “...рівень національної самокритики лишається доволі низьким” [184, с. 285]. На жаль, за допомогою ідентичності в конструкція минулого будуються механізми виправдання історичних злочинів, а історична пам'ять набуває ознак контрпам'яті.

Інтеграція України у європейський простір пам'яті стала одним з аспектів зовнішньої політики керівництва держави. Останніми роками процес вбудови українських історичних сюжетів у контекст загальноєвропейської історії значно пожвавився. Україна позиціонує таку діяльність як один з важливих інструментів євроінтеграції, джерело усвідомлення українцями своєї причетності до європейського простору, європейської історії, культури та її духовних ідеалів. Слід резюмувати, що конфліктний стан історичної пам'яті українців через свою некомпліментарність з європейською моделлю уявлень про минуле є однією з перешкод на шляху України до об'єднаної Європи, в той час як саме в національній історії містяться найпереконливіші докази нашого європейського коріння.

Таким чином, поряд з суттєвими зрушеннями і здобутками у справі націоналізації історичного нарративу залишається чимало нерозв'язаних проблем, зокрема: амбівалентність колективних уявлень про минуле, їхня етнокслюзивність; незавершеність

процесу декомунізації символічного простору; недосконалість нормативно-правового забезпечення політики пам'яті тощо.

В Україні історична пам'ять перетворюється на інструмент політичної боротьби і набуває маніпулятивних ознак, оскільки “створюючи уявлене минуле, агенти формування ідентичностей у той чи інший спосіб конструюють бажане для них майбутнє” [183, с. 179]. Це стосується моделей історизації, які нав'язані взаємними підозрами й стереотипами [187, с. 302]. Сьогодні матриця історичної пам'яті українського народу потребує орієнтації на культуру мирного співіснування та перспективу прогресивного суспільного розвитку. Стратегія примирення історичної пам'яті вбачається в наступному завданні:

- припинення інструментального використання історичних наративів у політичній боротьбі, формування такої моделі національної пам'яті, яка водночас відповідала б завданням націотворення, не викликала б суперечок у суспільстві, не призводила б до його поляризації й розколу;

- впровадження таких моделей історичної пам'яті, які свідчать про інтегративний потенціал українців щодо інших народів.

Офіційні репрезентації минулого, формування українського історичного наративу мають спрямовуватися на збереження і зміцнення етнокультурної основи національної пам'яті і, водночас, уникнення її етнічної ексклюзивності. Інкорпорація історичного минулого національних меншин та етнічних груп в українській історичний наратив сприятиме формуванню спільної громадянської нації. Досягнення єдності в оцінках минулого, подолання дуалізму історичної пам'яті українців – потужний чинник зміцнення національної ідентичності, оскільки моральним імперативом сучасності є повага до “інакшості”.

Конфлікт між різними типами свідомості породжує явище, яке П. Рікер вклав у формулу “конфлікт інтерпретацій” [252, с.330]. У рамках цього конфлікту може відбуватися утвердження власної ідентичності на негативістській основі, в руслі відторгнення “іншого”. “Країна не зможе існувати з таким “роздвоєнням свідомості”, коли жодна подія не сприймається у різних регіонах та різних верствах суспільства як “еталонна”. Конфлікт інтерпретацій потребує введення його у певні рамки [184, с. 372]. Зорієнтованість політики пам'яті на подолання цього конфлікту сприятиме процесу

суспільної консолідації, подоланню світоглядного, культурного та політичного розшарування громадян України.

Сьогодні як ніколи актуальне твердження Івана Павла II, “нації, як і окремі індивіди, обдаровані історичною пам’яттю.... історії націй, об’єктивовані й зафіксовані, письмово, є одним із найважливіших елементів культури – елементом, який є вирішальним для ідентичності нації у вимірах часу”[93, с. 110].

4.4. Стресогенність міграційних процесів

Одним з наслідків глобалізації є активізація міграційних рухів, які сприяють порушенню сталого етнічного балансу, виникненню явища “відторгнення іншого”, призводять до етноконфліктів. За умов змінення відносин між етнополітичними суб’єктами складається нова модель національного самоототожнення, що призводить до зміни традиційних світоглядних орієнтирів, виникнення етнічного націоналізму та релігійного радикалізму. Через наплив іммігрантів з країн третього світу у середовищі традиційних етносів формується готовність “захищати свою ідентичність”.

Структурні зміни на політичній карті Європи, що призвели до утворення наддержавного політичного об’єднання – Європейського Союзу та вільної для внутрішньої міграції Шенгенської зони, створили ситуацію, за якої країни Східної та Південної Європи неминуче перетворюються на сталий транзитивний простір для нелегальної міграції. Не стала винятком у цьому сенсі й Україна, яка розташована на перехресті традиційних шляхів прямування мігрантів до “європейського благополуччя”. За пострадянського періоду історії наша країна значним чином лібералізувала прикордонний режим на заході, водночас істотно не посиливши контроль північних та східних рубежів (українсько-російський та українсько-білоруський кордони). З огляду на щорічне збільшення кількості нелегальних мігрантів, що перетинають українські кордони, зазначена проблема здатна перетворитися на істотний чинник ризику державної безпеки.

В умовах поступового “закриття Європи”, посилення з боку Єврокомісії уваги до східних європейських кордонів та їх більш щільного моніторингу фільтрація потоків нелегальної міграції на теренах України є проблемою. Наслідки цього процесу на сьогодні

не видаються суттєвими, адже кількість мігрантів у абсолютних величинах не становить відкритої загрози, іншими словами, перспективи французьких “іммігрантських бунтів” Україні не загрожують. Але слід мати на увазі, що поступове збільшення іммігрантських, переважно незахідних за культурною ознакою осередків, цілком ймовірно, призведе до появи проблем, пов’язаних з необхідністю їх соціальної та подальшої суспільної адаптації. Це може стати фундаментом для критичної мобілізації й політизації іммігрантів на етнічному ґрунті, що призведе до формування “зіткнення ідентичностей” у соціумі. Конфлікт ідентичностей може викликати заворушення на етнічному ґрунті, як це сталося в деяких британських містах на початку 2000-х років. Тобто іммігрантський чинник може стати вкрай суттєвим в етнополітичних відносинах. Основним виміром проблем є складність вироблення моделей суспільної адаптації громад мігрантів та використання їх соціального капіталу [74, с. 76-115]. Сукупність різнорідних маркерів: мовних, культурних, ментальних відмінностей, дискурсивна полярність – здатна ускладнити процеси комунікації держави та соціально “закритих” іммігрантських громад.

Документи Української Гельсінської спілки з прав людини надають дані щодо масштабів нелегальної міграції, спростовуючи міф, що “Україна стала відстійником нелегалів”. За ними, кількість затриманих нелегальних мігрантів у 2012 р. зменшилася в 4 рази, порівняно з 2011 р. Показник наповненості пунктів тимчасового затримання іноземців Державної прикордонної служби у 2011 р. становив 30-50% від їхнього ліміту. Не можна казати, що кількість іммігрантів створює загрозу для національної безпеки, так би мовити, “розмиваючи” українську націю. Наприклад, у 2011 р. на територію країни було пропущено понад 22 млн іноземних громадян, з яких 97% з часом покинули її. Станом на 2012 р. в Україні постійно проживає (за офіційною реєстрацією на проживання) 211 143 тис. іноземців, що становить близько 0,5% від загальної кількості населення. Близько 87% іммігрантів становили громадяни з країн колишнього СРСР [308]. За даними МВС, в Україні в 2013 р. офіційно перебувало 300 тис. мігрантів (кількість нелегальних – близько 5 млн) [381].

Отже, кількість осіб, що перетинають вітчизняні кордони, не зменшується. Фактично Україна перетворилася на транзитний

коридор для міграції, в тому числі й нелегальної, що може викликати небезпечний стан міжетнічних відносин. Найбільша кількість затриманих нелегалів спостерігається на українсько-словацькому, українсько-угорському та українсько-російському кордонах. В Україну і через її територію перевозять нелегально не тільки товари без оплати відповідного мита, а й зброю, вибухові речовини, наркотики і, звичайно ж, людей. Небезпека також полягає в неконтрольованому характері та кількісних показниках явища міграції.

Міграційна ситуація та її динаміка в передостанні роки свідчить про наявність ризиків соціально-економічного, правового характеру, виникнення яких пов'язане з її актуалізацією. Нелегальна міграція впливає й на криміногенну ситуацію в країні. Свідчення цього – здійснені “резонансні” злочини в Одеській, Херсонській, Запорізькій та інших областях: убивства працівників правоохоронних органів, розбійні напади тощо. За офіційними даними, в 2011-2012 рр. на території нашої країни мігрантами скоєно 3778 злочинів [308]. В певних випадках злочинцям вдається зникнути на території іншої держави, бути недосяжними для правосуддя, що порушує баланс справедливості в суспільстві.

Перешкоджає боротьбі з нелегальною міграцією в Україні відсутність “реєстру іноземців”, на основі якого можна було б спрогнозувати міграційний потенціал. За відсутності інформаційної бази загальнодержавного рівня іноземці вільно переміщуються з одного регіону країни в інший. За такої ситуації, наприклад, іноземці-працівники одеського Промислового ринку зареєстровані в іншій області України. Доводиться констатувати, що вітчизняна статистика нелегальної міграції представлена в основному відомостями про кількість офіційно зареєстрованих біженців (див.: додаток 5). Станом на 1 січня 2013 р. в Україні перебувало 2500 біженців-іноземців [246]. Найбільша їхня кількість проживала в ареалах великих міст, переважно на Півдні і Сході України (Див.: додаток 5).

Особливість полягає в тому, що сучасні мігранти не поривають зв'язків зі своєю етнічною батьківщиною, навпаки, підтримують їх. На думку В. Євтуха, досліджуючи їхню “етнічну поведінку”, слід звертати увагу “не лише на переміщення їх з одного місця в інше, з одного доквілля в інше, з однієї мережі соціальних відносин в іншу, а й їхні стосунки із “землею батьків”. Такий “симбіоз” лежить в

основі “творення спільнот, котрі не залишаються у межах конкретних національних “контейнерів”. Тобто формування нових ідентичностей відбувається, за Р. Роуз, в умовах “транснаціонального емігрантського циклу” [78, с. 19].

Перше покоління іммігрантів в урбанізоване середовище зберігає свою традиційну ідентичність через страх перед “чужим” містом. Друге – намагаючись асимілюватися в міську культуру, соромиться своєї ідентичності. Але третє, зазначає У. Райнан, “шукає своїх коренів, прагнучи відродити ідентичність, яка стає для нього джерелом гордості” [126, с. 272]. Дисбаланс між прагненням народів до культурної самобутності та процесом формування європейського культурного простору, поляризація соціумів в умовах економічних криз, девальвації суспільних цінностей створюють нові лінії “відторгнення”. Як правило, загострюються питання ставлення до “інакшості”, яке спричинятиме пошук ворогів, сегментацію етнокультурного поля за принципом “свій”/“чужий”. Пошук відмінностей неминуче призводить до “розмивання” громадянської ідентичності, до процесу відторгнення “інакшості”.

Аналізуючи політичне відторгнення іммігрантів, Ю. Левенець наголошував: “...попри доволі розвинену законодавчу базу соціальна інтеграція прибулих україноців повільна і суперечлива. Місцеве населення не завжди психологічно готове до появи чималих емігрантських анклавів, що провокує міжетнічну напруженість, ксенофобію, расизм” [146, с. 10]. Слід визнати, що в Україні працюють чинники “відносного політичного відторгнення, пов’язані з міфами масової свідомості, конкуренцією на ринку праці, неформальними практиками”. Зокрема, майже половина населення “знає про недружнє ставлення з боку місцевих, чверть була його свідкам, тоді як не знають про нього 13%, а близько 30% не були свідками” [146, с. 10].

За умов негативної мобілізації виникає негативна ідентичність, яка призводить до загострення міжетнічних відносин та пошуку ворога. Відбудовується такий “образ ворога”, який не вписується в систему цінностей, сповідувану опонентами. Сформована система маркерів визначає: на кого поширюються прийняті тобою правила гри, а хто – є стороннім. Небезпека, що виходить із жорсткого поділу на “своїх”/“чужих”, етноізоляціонізм зумовлені “гіпертрофованим прагненням до утвердження пріоритетів етнічної ідентичності” [183, с. 31].

Постіндустріальну хвилю міграції в європейські держави, країни “великої 8”, можна порівняти лише з Великим переселенням народів. Глобалізація розмиває цю систему, змішує національні карти, ламає стереотипи. Темношкірі власники німецьких паспортів ведуть переговори з іспаномовними американцями. Критеріями суспільного розмежування “наших”/“інших” стали мова, зовнішність, релігійна належність, етнічне походженням. Однак там, де міжетнічна взаємодія відбувається за ознакою титульності, нормою стають етноконфлікти та розігрування в суспільстві етнічної карти.

Соціологи прогнозували перемогу на виборах Ле Пену, незважаючи на те, що у передмісті Парижа горіли машини й крамниці, а мігранти загрожували відвертим протистоянням. За минулий з “11 вересня” період кількість британців, що негативно сприймають іслам і мусульманських співвітчизників, виросло до 56 %. Так, головним електоратом націоналістів у Британії – прихильників жорсткості імміграційної політики, стали етнічні меншини: вихідці з Індії, Пакистану, Шрі-Ланки та інших країн. Етнокультурне районування міських територій між мусульманськими, єврейськими, бангладеськими районами створили незвичну для Європи вісь напруженості. Більшість жителів Каліфорнії не говорять англійською мовою, а “країна іммігрантів” США запланувала зведення стіни-кордону з Мексикою задля запобігання міграції. Реальне існування “не своїх” та відторгнення “інших” перетворило соціокультурний простір індустріальних країн у вибухонебезпечне поле на кшталт Близького Сходу та Балкан.

“Критично” мобілізовані й політизовані за етнічною ознакою іммігрантські ареали готові “захищати” свою ідентичність, вони впливають “розмивання” етнокультурного поля країн свого перебування. суспільства. Гіперідентичність, зазначав на початку ХХ ст. Ф. Мейнеке, найчастіше застосовується для перекроювання політичної карти й утворення під “маскою боротьби за незалежність” нових держав. Мультикультуралізм є “порятунком для політичних націй” Англії, Франції, Росії, США. Цілісність таких багатоетнічних націй, за ним, можлива на фундаменті рівності культурних субнацій, визнання пріоритету державної ідентичності, рівноправні інших. Автор теорії глобального соціуму ризиків У. Бек у книзі “Космополітичний погляд” зазначав, що мультикультуралізм заперечує

постулат рівноправності, обстоючи європейський лібералізм на “противагу різного “варварства” [160, с. 74].

У контексті висновків європейських та американських дослідників Н. Гейзера, Д. Мойніхена, К. Гірца можна говорити про небезпеку культивування “негативної ідентичності” у системі визнання іноетнічних мігрантів. Тут можна погодитися з Ф. Беккер, що “процесу ідентифікації етнічно різних мігрантів властивий високий ступінь ситуативності практик реалізації етнічності та етнічних дискурсів”. Вона вважає: “етнічність розглядається як мігрантами, так і стороною, що їх примає, скоріш не як базисний есенціалістський феномен, а як мінливий спектр можливостей, які можуть бути мобілізовані за певних соціальних умов” [264, с. 159].

“Розмивання” етнічності, виникнення крайніх різновидів національного фанатизму, кореляція з різними формами фундаменталізму – небезпеки спричинені новітніми міграційними потоками у вітчизняному етнополітичному просторі. Перспектива перетворення України на країну іммігрантів, на що звертає увагу Блер Рубл у книзі “Капітал розмаїтості”, – справа далекого майбутнього. Але сьогодні є підстави для особливої уваги до міграційних впливів в українському суспільстві. Демографічна карта країни нагадує “атмосферну зону низького тиску” [15, с. 350]. Світова тенденція до збільшення населення, питання інтеграції нашої країни в світовий простір актуалізує питання щодо форм адаптації іммігрантів. За нових вимог глобалізації Україна може стати привабливою лакуною для позбавлення європейців від “надлишків” міграційних потоків.

Посиленню міграційних ризиків сприс демографічна криза, що бере початок з 90-х років минулого століття. Вона призвела, поперше, до скорочення населення України з 52,2 млн осіб у 1991 р. до 46,7 млн осіб у 2012 р. По-друге, до браку працездатного населення. Безумовно, на тлі щорічної демографічної депопуляції в 250-350 тис. осіб протягом останніх десяти років приріст в 0,5 % у 2012 р. не становить критичну масу [308]. Але тенденція зростання позитивного сальдо міждержавної міграції, зростання його втричі (з 2006 р.) дають підстави для прогнозування певних змін етнічної структури працездатного населення країни.

Диспропорція демографічних змін у регіонах посилює актуальність міграційних ризиків. Співвідношення еміграційного і іммігра-

ційного потоків в Україні в цілому має позитивне сальдо (в 2012 р. – 14 245 осіб). Однак приріст населення зафіксований лише в 7 регіонах, а саме: Київ, Київська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська області та Автономна Республіка Крим. Нерівномірність міграційних процесів у регіонах призводить до дисбалансу динаміки приросту населення. Зменшення темпів депопуляції в областях України відбувалося останніми роками винятково за рахунок груп іммігрантів з країн далекого зарубіжжя. Так, у Харківській області у 2012 р. цей показник становив понад 15 % [164, с. 13-15].

Посилення міграційних процесів на вітчизняних теренах окреслило низку демографічних проблем:

- “Заміщення” працездатного населення: протягом 2012 р. державу залишило понад 750 тис., а прибуло 770 тис. осіб. Серед загальної кількості осіб, які виїхали за межі країни в 2005-2011 рр., працездатні іммігранти – 77% (офіційна кількість трудових мігрантів з України близько 5 млн) [164, с.3]. Осіб, які не досягли працездатного віку серед груп іммігрантів (вікова категорія 15-19 років) 20,7 %.

- Приріст “азійського” сегмента етнічного складу України. Серед осіб, які прибули в Україну в 2006 р., понад 65 % – вихідці з Середньої Азії, Кавказу та Закавказзя. (В Криму цей сегмент становив 85% від загальної кількості іммігрантів) [164, с. 5].

- Дисбаланс забезпечення регіонів трудовими ресурсами – одна з найгостріших демографічних проблем, яка є наслідком міграційних процесів. Фактично в Україні існує своєрідна вісь притоку людських ресурсів, від Харкова на північному сході через Придніпров’я (Київ, Дніпропетровськ) до південного заходу.

Демографічний баланс у регіонах, особливості міграційних процесів слугують своєрідним індикатором їх економічного благополуччя та перспектив розвитку. Зумовлюють зростання кількості мігрантів чинники: недостатня кількість працівників, рівень оплати праці, нові можливості розвитку бізнесу та розгалужена система освітніх закладів.

Поліетнічна культура таких міст, як Одеса або Харків, сприяє толерантному ставленню місцевого населення до мігрантів, їх інтеграції в українське суспільство. Місцеві громади доволі ліберально сприймають існування іммігрантських громад, які є органічним компонентом вітчизняної урбаністичної культури.

Прикладом вдалого інкорпорування в структуру українського міста є в'єтнамська громада в Харкові. За її сприяння організовані доволі успішні фірми – корпорація Техноком та Sun Group.

Не варто нехтувати тим, що значним фактором соціокультурної адаптації стала мова. На сьогодні близько 80% іммігрантів вільно спілкуються з місцевим населенням російською чи українською мовою [308]. Цьому сприяло також радянське минуле іммігрантів з азійських та кавказьких республік, де російська була офіційною мовою міжнаціонального спілкування. За таких умов російськомовні регіони стали зонами сприятливого адаптаційного клімату для іммігрантів. Збільшення сальдо міграції спонукає до проведення всебічного аналізу міграційних процесів, прогнозування пов'язаних з ними ризиків у демографічній, соціальній та економічній сферах України.

Звісно, явище “міграції” призводить до позитивних та негативних виявів у соціально-економічній й культурній площині соціуму. При цьому варто зазначити, що позитивність чи негативність залежать як від специфіки міграційного процесу, так і від можливостей держави, на теренах якої відбуваються ці процеси. Лише 23% опитаних іммігрантів вказали на “привабливість” України, 30% – “не бачать різниці між рівнем життя” в Україні та в країнах пострадянського простору [308]. Приміром, використання коштів іммігрантів, вимагає розвинутої банківської системи, відповідного законодавства. Включення новоприбулих до трудових ресурсів вимагає державної стратегії їх залучення. Разом з цим, інтеграцію мігрантів в українське суспільство зумовлює зазвичай негативне сприйняття мігрантів у суспільстві та внутрішні суперечки мігрантських громад.

Лінії поляризації створюються відмінностями (а іноді й прірвою) між культурною матрицею іммігрантів та ціннісними традиціями суспільства. Його конфліктогенний потенціал зумовлений тим, що іммігранти прагнуть зберегти свою ідентичність, належність до “своєї” етнічної групи. Це призводить до формування в суспільстві протиставлення прагненням “чужих” колонізувати, асимілювати культуру більшості. Воно фокусується в формуванні діалектики взаємозаперечення устремління за лінією “ми”/“вони” щодо соціокультурних реалій суспільства. Така матриця відносин спричиняє напругу в суспільстві. Наслідки такого розмежування ми спостерігали на теренах країн-членів

Євросоюзу: Англії та Франції. З одного боку, масові заворушення мігрантів проти порушення індивідуальних прав. З іншого – протести місцевого населення (більшості) проти розширення прав іммігрантів, наприклад, мусульманських громад. Ідеться про конфлікт “визнання”/“невизнання” між власною самоідентифікацією мігрантів та ідентифікацією населення приймаючої країни.

Концепт “визнання” сформульований Ч. Тейлором. За ним, характер та зміст сучасної політики щодо етнічних меншин залежить від “вимог визнання” – основи політики мультикультуралізму. “Визнання особистості”, її самоідентифікації, за Ч. Тейлором, одна з головних ознак демократичного суспільства. Його розвиток вимагає “ідентифікації (“визнання”) та сприйняття особистості в соціальному середовищі” [372, с. 225]. Зрозуміло, що для людини, яка відрізняється статусом, культурою та навіть зовнішністю (одягом) від місцевого населення, конфлікт ідентифікацій – є наслідком “невизнання”. Небезпека полягає в тому, що виникає конфлікт з “корінним” населенням. Тому конфлікт “невизнання” – це конфлікт ідентичностей [74, с. 115]. За умов глобалізації “невизнання” спричиняється відсутністю знання про особливості соціокультурної ідентифікації мігрантів, суб’єктивний досвід спілкування, що тягне наростання немотивованої ксенофобії.

Цьому сприяє й те, що в Україні відсутні державні програми, спрямовані на інформування як іммігрантів, так і українців про реальний стан імміграційних процесів, їх права і можливості інтеграції в українське суспільство. Відсутність національної моделі інтеграції та адаптації нових спільнот “нетрадиційних мігрантів” в українське суспільство спричиняє ризики “невизнання”. Ці ризики відтворюють зростаючу непримиренність сторін за лінією “ми”-інтересів, що зумовлює “зіткнення” інтересів, мобілізацію етногруп задля досягнення мети в новому суспільстві перебування. Водночас діяльність окремих політичних акторів позначаються застосуванням вкрай брутальної фразеології, демонстрацією нетерпимості до “чужих”.

Заради справедливості зауважимо, що деструктивність у процес інтеграції інколи привносять засоби масової інформації, “продукуючи інформацію про переважно кримінальну діяльність мігрантів” [146, с. 11]. На жаль, в Україні ЗМІ малюють образ приїжджого іноземця зазвичай у негативних фарбах, поширюючи негативні

стереотипи щодо іноземців. Останніми роками спостерігається тенденція щодо зниження чутливості до дискримінаційної фразеології ЗМІ, прояви “hate speech” – мови ворожості. Зокрема, матеріали подекуди акцентували увагу на “чужерідності” правопорушника – “іноземець-шахрай”, “іноземець-вбивця” [308]. “Інформаційні диверсії” ЗМІ викликають протиставлення іммігрантів українцям – “відторгнення” (формула Ю. Левенця)

Суттєвим чинником подолання “відторгнення” “інших” у суспільстві є інтенсивність ділових, побутових та інших контактів. За П. Бергером і Т. Лукманом, процес формування ідентичності, діалектичний зв’язок між ідентифікацією “інших” і самоідентифікацією передбачає значну частку безпосередніх контактів [14, с. 164]. За даними дослідження Інституту Кеннана щодо ставлення до іммігрантів з країн Азії та Африки (2011 р.) динаміка контактів між киянами та іммігрантами така: близько 6% киян “мали досвід такого спілкування на роботі та за місцем проживання”, 11 % – “контакти у громадських місцях”, 15 % – “спілкування на ринках” [15, с. 335-336]. Отже, майже 70 % жителів Києва не мали власного досвіду спілкування з іммігрантами. Зрозуміло, що за таких обставин неможливе створення позитивного образу “іншого”. Наслідком такого інформаційного голоду стала негативна ідентифікація іммігрантів місцевим населенням. Наприклад, кияни не могли пояснити причини імміграції до України: серед різних причин здебільшого зазначена “втеча від війни” – 46 % киян (цю причину основною назвали 26% іммігрантів). Також кияни перебільшили цінність освіти та шлюбу як стимулів імміграції – 56% [275, с. 110]. Так, 30 % киян вважають причиною переїзду – “необхідність транзиту через Україну”. Таке суспільне сприйняття сформувало відповідне негативне ставлення до мігрантів. Хоча “транзитні імміграційні плани” визнають лише 3 % респондентів-мігрантів в Україні [275, с. 113]. Етносоціальний вимір дефініції “іншості” простежується на зрізі взаємодії “етнонаціональна більшість”-“іммігранти”. Негативна ідентифікація іммігрантів – “інших”, як “чужих”, спричинила демаркацію відносин з ними за принципом “ми”/“вони”.

“Промовистий майновий контекст” (формула М. Гона), тобто етнокультурний поділ праці став критерієм розмежування “своїх” і “чужих”. Чинником негативної ідентифікації іммігрантів є відмінні оцінки соціально-економічних реалій життя. Дослідження показали:

кияни оцінили власні умови проживання на 17 балів (з 30 можливих), становище іммігрантів було оцінено ними на 13 балів. Іммігранти оцінили соціальні умови свого життя у межах 15 балів, а умови проживання громадян країни – на 19 балів [15, с. 335]. На перший погляд респонденти одностайно визначили низький рівень як власного життя, так і умови життя “інших”. Разом з тим, ознаки конфліктності існують. Так, на думку киян, мігранти майже “не поступаються їм у сфері соціального захисту”: мають практично рівні можливості одержати медичну допомогу, здобути освіту і знайти роботу. Навіть у такому гострому питанні, як “житлові умови”, кияни вважають можливості мігрантів “достойними”. За умов етноцентричної риторики частини української політичної еліти, відсутності міграційної політики, та й пропаганди етноізоляціонізму, “невдоволення” може призвести до активного “пошуку ворога”, порушення грані між допустимими і неприпустимими засобами спілкування.

Отже, посилення міграційних процесів актуалізувало “сегментарність ідентичності” [2, с. 142]. Іммігрантський чинник може стати суттєвим чинником пріоритетів “ми”/“вони” у системі міжетнічної взаємодії, захисту інтересів іммігрантських груп. Сьогодні впливи іммігрантів на рівень конфліктності в українському суспільстві маловідчутні. Але конфлікт ідентичностей мігрантів і “корінного населення” є одним із маркерів негативної мобілізації в соціумі. На тлі високої соціально-економічної кризи, кризи толерантності, розчарування у принципах мультикультуральності, зростання протестного потенціалу існує реальна загроза “сповзання у прірву варварства”.

“Розмивання” людського потенціалу країни під впливом іммігрантського чинника виявляється у: зниженні демографічного потенціалу; втраті трудового та освітньо-кваліфікаційного потенціалу ринку праці; збільшенні частки іммігрантів у полікультурному просторі; акультурації іммігрантів в українському соціумі. Наведене вище разом з соціально-економічними ризиками здатне генерувати вияви нетерпимості. Справедливо зазначив Ю. Левенць, що розширення соціуму за рахунок іммігрантів є “вагомим дезінтеграційним чинником соціального простору” [146, с. 13].

Україні вкрай потрібна максимальна легалізація іммігрантів, комплексна міграційна політика, яка надзвичайно важлива в політиці “залучення”. На заваді інтегративним можливостям цієї

політики – негативна ідентифікація за лінією ставлення “свій”/ “чужий”, етнічна самоізоляція, несприйняття іншокультурного, що є підґрунтям національного ізоляціонізму та ксенофобії.

4.5. Толерантність і ксенофобія: відторгнення “і інших”

Етнічна й расова нетолерантність, упередженість та ксенофобія залишаються актуальними явищами в етнополітичному просторі України. Небезпека зумовлюється наявністю “кількох правд” у етносів, що живуть поряд, а прагнення утвердити власну ідентичність “здатне набувати форми національної мегаломанії, яка вироджується, зрештою, у ксенофобію” [83, с. 29, 30].

Дилеми дотримання принципів толерантності, готовності якщо не поважати самість “чужих”, то принаймні сприймати її як закономірне для поліетнічного суспільства співбуття з не - “я”, розуміння прагнень чужих – складові міжетнічної взаємодії. Гіперболізація переживань власної групи, конформізм у діях задля здобуття ресурсів, ставка на “нульовий менталітет” – фактори, які загрожують виникненням або ж цілеспрямованим формуванням “образу ворога”. Його поява, вважає Г. Перепелиця, – “засіб зняття моральних обмежень” [45, с. 56]. У полеміці з апологетами радикального українського націоналізму Дж.- П. Химка пише, що його мислення є обтяжене певною традицією, яка заохочує ксенофобію й антисемітизм, орієнтує на переслідування інакодумців [184, с. 272].

За певних умов конфліктність, спричинена проявами ксенофобії, звертають увагу В. Кремень та В. Ткаченко, набирає форми відвертого расизму. Тому недоречно зводити проблему “до рівня окремих прикладів порушення прав людини, бюрократичної недолугості чи просто упереджень окремих “несвідомих елементів” на рівні побутових стосунків”. Слід акцентувати увагу на тому, що ксенофобські настрої певної частини населення перетинаються з антиміграційними закликами поважних політиків і громадських діячів, викликаючи значний суспільний резонанс [130, с. 27].

У контексті з цим вбачається доцільним аналіз спектра суспільних явищ, які спричиняються проявами ксенофобії. На це звертає увагу французький філософ Е. Балібар, досліджуючи феномен шовінізму, націоналізму й расизму. На його думку,

загроза ксенофобії і расизму непомірно посилюється тому, що цей різновид світогляду підживлюється на рівні теоретичних дискурсів: “Неможливо звести расизм до чистого насилля чи активів дискримінації, залишивши обіч дискурс – теорії і спроби раціонального обґрунтування” [10, с. 28]. Цей дискурс, вважають В. Кремень та В. Ткаченко, стосується не лише псевдоакадемічних напрацювань, але й тиражування висловлених ними ідей у засобах масової інформації.

Комплексне осмислення явища ксенофобії і расизму, за Е. Балібаром, вимагає аналізу суспільного феномену, що вписується як у практику (форми насилля, презирства, нетерпимості, приниження, експлуатації), так і в дискурси суспільства. Вони є різновидами інтелектуального опрацювання всіляких “витворів уяви” щодо: необхідності очищення суспільства, збереження “своїї” чи “вашої” ідентичності від змішування та метисації, захоплення країни “чужими” за ознакою чужорідності, кольору шкіри, релігії. Ці ознаки, за Е. Балібаром, провокують “іраціональну” амбівалентність, стереотипи щодо “об’єкта” та “суб’єкта”. Підсумовуючи, він зазначає, що “саме це поєднання практик, дискурсів, уявлень у мережі активних стереотипів дає розуміння про формування расистської спільноти (котрі “дистанційно” об’єднані взаємним “наслідуванням”). А з іншого боку, віддзеркаленням расизму стає те, що спільноти сприймають самих себе цілісними і закритими” [10, с. 28]. Відтак за сприятливих умов суспільного розвитку виникає “вибудований расизм”.

За словами В. Кременя та В. Ткаченка, цей “академічний расизм” (термін Е. Балібара) імітує існування “академічної достовірності”, посилаючись на “очевидні факти”, формує “наочний” образ чужинця, прокладає шлях” расизму неосвічених мас” [130, с.27]. В основі цього метарасизму – виправдовування ксенофобських настроїв. Справедливим є висновок Е.Балібара: “від теорії рас і расової боротьби в людській історії, заснованій нібито на біологічних і психологічних передумовах, ми переходимо до теорії “етнічних відносин” (чи расових відносин) суспільстві, де натуралізується не расова належність, але расистська поведінка” [10, с. 33]. Він сподівається, що “сучасні різновиди неорасизму будуть лише перехідними формами ідеологічних конструкцій, а “жонгливання поняттями раси, народу, культури,

нації тощо стане вже не настільки важливим елементом суспільного життя”. Звідси висновок: ми маємо прийти до “пострасизму”, оскільки глобалізація й подальша міграція населення в межах національних держав все більше сприятиме тому, що саме поняття “кордонів” буде переглянute. Отже, такий своєрідний пострасизм, зрештою, потягне за собою пропаганду ідей сегрегації [130, с. 28].

За історичних реалій українці контактували з представниками сусідніх етносів, відлунням чого стало негативне ставлення українців до них. Зі здобуттям незалежності постало завдання довести до суспільства імператив толерантності як принцип, який, за І. Кантом, – “безумовне моральне веління, вічне і незмінне, яке покладено в основу моралі” [130, с.27].

Одним із наслідків руйнування радянської інституційної системи, що контролювала всі форми відносин між людьми, у тому числі і вияву соціальної нетерпимості, став сплеск міжетнічної нетолерантності, який згодом викликав вияви нетерпимості у суспільстві. Аналізуючи сучасний “конфлікт культур та методологію толерантності”, Є. Бистрицький звертає увагу, що “разом із занепадом доби тоталітаризму та “скороченням спектра можливостей його воскресіння світ опиняється в просторі напруженої відмінності, про яку, як і про непотрібність благих намірів єднання культур, попереджає метод толерантності” [17, с.112]. Низький рівень у пострадянських суспільствах національної толерантності – один із виявів ксенофобії, за якої “вирвався джин нетерпимості” у щодо до “чужих”. Толерантність в українському суспільстві стала виміром наявних ризиків процесу консолідації.

Нетерпимість до “чужих” “багато в чому пов’язана з формуванням образу “своїх”, як з процесами соціальної, так й індивідуальної ідентифікації особистості. Російський соціолог Н. Лебедева узагальнила результати досліджень ризиків вияву міжгрупової, етнічної нетолерантності. Вона продемонструвала складну взаємозалежність соціальних ідентичностей і нетерпимого ставлення до “чужих”. На її погляд, “детермінантами нетолерантності” є як “невизначеність (маргінальність) етнічної ідентичності”, так і “вираженість соціальної ідентичності”. Не позбавлена слушності й гіпотеза про можливість скорочення соціальної дистанції стосовно “чужих” до межі, де перебувають “свої” [144, с. 71-72]. Основним маркером скорочення дистанції є здатність представника одного етносу

допускати, як членів сім'ї і близьких друзів, представників інших. Ідентичність, що виключає будь-яке протиставлення “своїх” і “чужих”, “всєбічну толерантність”, слід розглядати як ліберальний ідеал [61, с.146]. Важливим стимулом до поглибленого впровадження ідеології толерантності стало визначення незмінності та пріоритетності європейського вектора України. Про що заявлено на засіданні світових економічних лідерів у Давосі у 2013 р. [381].

Дані соціологічних опитувань свідчать про відносну стабільність рівня міжетнічної напруги серед населення України. Зростання рівня ксенофобії в країні було зафіксовано ще у 90-ті роки ХХ ст. Однак зміни відбуваються хвилеподібно і не завжди сприятливо для підтримання міжетнічного взаємопорозуміння. Опитування фіксують поступове підвищення показників терпимості українців до представників інших етнічних груп з 2008 р. За даними КМІС, у 2012 р. індекс міжетнічної дистанційованості становив 4,5 бала за 7 – бальною шкалою. Зазначимо, що в 2006 р. цей показник становив максимальні за роки незалежності 5,3 бала [115]. Кризові явища 2008-2009 рр. у всіх сферах життя не вплинули на зниження рівня толерантності українського соціуму. Незважаючи на виразну стабільність показників рівня ксенофобії, Україна залишається у переліку країн з найнижчим рівнем толерантності. Згідно з рейтингом “індексу миролюбства” наша країна посіла 127-ме місце із 140 країн за рівнем “гостинності до іноземців” [192].

Натомість самі українці високо оцінили стан міжетнічних відносин у країні. Згідно з опитуванням у вересні 2012 р., здійсненим компанією Research & Branding Group, 44% респондентів вважали міжетнічні відносини толерантними, 14% – напруженими та конфліктними, а 60% вважали, що відсутні причини для міжетнічних конфліктів [192]. Це підтвердили результати моніторингів останніх десяти років щодо зменшення випадків утисків інтересів етносів: щодо росіян з 9% до 4% ; євреїв – з 7% до 5% ; представників інших етносів – з 4% до 3% [310, с.53, 54]. Випадки дискримінації в суспільстві підтвердили від 3% до 8% дорослого населення [204, с.27,30]. Але, разом з тим, українцям властивий високий рівень психологічної відокремленості від представників інших національностей. За даними Ukrainian Sociology Service на 2009 р., від 1% до 2% (близько 400 тис. осіб) респондентів мали високий рівень екстремістської орієнтації [314].

В українському суспільстві ще не сформовано “ставлення до толерантності як однієї з умов розвитку демократії” [132, с. 32,33]. Щороку фіксуються факти ксенофобських, расистських публікацій та публічних заяв. Коли в системах суспільної оцінки домінують настрої реваншу, “ранжування” на “своїх”/ “чужих”, соціум приречений на розтрату соціального капіталу.

Ксенофобські гасла та “навішування ярликів” спокушають й громадян, тому побутова ксенофобія може легко перетворитися в політичний радикалізм. У контексті зазначеного показовим став конфлікт у 2009 р. між мером Ужгорода С. Ратушняком та кандидатом у Президенти А. Яценюком, який отримав з боку мера національний ярлик “жид”. Серед резонансних подій останнього часу – демонстрація відвертої нетерпимості до “чужих” представниками Всеукраїнського Об’єднання “Свобода”: негативні висловлювання члена політради партії ВО “Свобода” Ю. Сиротюка про темношкіру співачку Гайтану як представницю України на конкурсі пісні “Євробачення”. В соціальних мережах транслювалися антисемітські висловлювання депутата І. Мірошниченка зі вживанням слова “жид” на адресу американської актриси українського походження М. Куніс [192]. Зрозуміло, що за таких умов найменше зіткнення інтересів призводить до виникнення конфліктів. Поштовхом може стати будь-який факт, висвітлений через призму негативу до “іншого” представниками мас-медіа. На жаль, нетолерантність активно використовуюється політичними акторами у передвиборчих кампаніях.

Небезпека полягає й в тому, що свідомості українців притаманні специфічні риси, які породжують несприйняття “інших”. По-перше, це полярність інтересів соціальних груп. По-друге, недостатня сформованість норм соціальної поведінки, підвищена схильність до виявів відчуження “чужого”. По-третє, поширення культу “революційної дії” як засобу розв’язання суспільних проблем. Ступінь толерантності українців зумовлена особливостями національного характеру: деформованість історичної пам’яті та образу країни; схильність до ідеалізації та міфологізації історичного минулого; наявність комплексу історичної травми; протиставлення “ми”/“вони” у міжетнічній взаємодії. Відсутність позитивного образу власної країни стало суттєвим чинником формування “образу ворога”, негативної ідентичності в свідомості українців. На уявного

ворога перекладається соціальна відповідальність в умовах нереалізованої національної ідеї.

Певні установки сприймання історично сформовані у свідомості українців стосовно національних меншин, відносини з якими формувалися протягом століть: євреїв, росіян та поляків. Щодо “нових” для України етносів – вихідців з Африки та країн Азії, “згодні допустити в країну як гостей” – 60%, “як мешканців” – 5% респондентів. Модель суспільного ставлення – “сприйняття”/ “несприйняття” поки що формується, адже українці не мали досвіду особистого спілкування з цими етносами до 60-х років ХХ ст. Незначна кількість соціальних контактів з цією групою етносів (загалом у процесі навчання) сприяла формуванню стійких “стереотипів визнання”.

Яскраво виражене інформаційне протиставлення демократичного і мусульманського світу в цілому, що спостерігається в останні роки, відбилосся на формуванні сприйняття мусульман. Поява і поширення упередженого ставлення до мусульман стала в Україні визнаним фактом. Такі настрої у суспільстві зафіксували соціологічні дослідження. Вони показують, що певний сегмент соціуму хворобливо реагує на осіб з незвичними зовнішніми характеристиками. Представникам ісламу приписуються негативні риси. У дослідженні 2010 р. Київський міжнародний інститут соціології зафіксував наявність ксенофобських орієнтацій щодо проживання в країні представників інших рас і релігійної належності: 8% респондентів негативно налаштовані; 1% властивий високий рівень екстремістської орієнтації, а 19% відверто висловили елементи ксенофобії в спілкуванні щодо представників “нетрадиційних релігій” [115]. Отже, стереотипізація представників іншого етносу, іншої культурної традиції стала в суспільстві своєрідним комунікаційним кодом, який перешкоджає толерантному сприйняттю “іншого”. Етнічний стереотип з поділом на “своїх”/“чужих” виявився доступним і зрозумілим у просторі соціокультурної комунікації.

Протягом останніх років спостерігалосся зростання виявів нетолерантності до представників інших етнічних, культурних релігійних та соціальних груп. На зростання проявів расизму та ксенофобії щодо вихідців із африканських та азійських країн звернули увагу Міжнародна амністія в Україні та Регіональне

представництво УВКБ ООН в Україні. Про серйозність проблеми свідчать дані про випадки насилля до громадян з іншою зовнішністю в українських містах – сутички між місцевою молоддю та іноземними студентами в 2012 – 2013 рр. в Луганську, в Одесі та Києві. Моніторинг Харківської правозахисної групи в 2012 р. зафіксував 62 злочини на ґрунті ненависті, в тому числі 27 нападів на іноземців, внаслідок яких постраждало 48 осіб [324]. У 2011 р. моніторинг Української Гельсинської групи щодо виявів насильства в суспільстві зафіксував 35 іноземців, які постраждали від нападів [308]. Латентність “злочинів ненависті” спричинена відсутністю адекватної реакції з боку суспільства і влади.

Ксенофобія стимулюється тим, що в суспільстві трапляються випадки дискримінації за расовою ознакою. Вияви расової нетолерантності щодо етнічних спільнот із країн Азії та Африки зафіксовані з боку скінхедів. На сьогодні зареєстровано близько 500 осіб – членів організацій скінхедів України (об’єднаних в групи по 20-50 осіб) [246]. Нетерпиме ставлення до представників інших рас підтверджують дослідження, проведені КМІСом та Інститутом розвитку сім’ї та молоді. За результатами опитування “Молодь України: червень 2007 р.”: найбільшу нетерпимість за расовою ознакою виявила молодь віком 14-17 років. Більшість опитаних респондентів зазначила, що іноземцям “потрібно взагалі заборонити працювати” в Україні [115].

Іноземці в Україні мешкають переважно у великих містах, серед яких пальма першості належить столиці. Перетворення Києва на головний діловий центр України зумовило прибуття іноземців, певна частина з яких відрізняється від місцевого населення кольором шкіри, релігійною належністю, культурними традиціями, ментальністю. Дослідження, проведене фірмою “Імідж-Контроль” разом з КМІС “щодо ступеня соціально-культурної інтеграції імігрантів та їх стосунків із місцевим населенням” показало: 50% опитаних киян у повсякденному житті “стикалися з імігрантами”, а “власний досвід спілкування” з останніми мали 30%. Щодо сприйняття “нетрадиційних” етносів киянами: 52 % вважали, що “перебування нових мешканців у місті має негативні наслідки” (зменшує кількість робочих місць, провокує міжетнічні конфлікти, псує житловий фонд міста). Разом з тим поширена думка, що “нові етноси створюють у місцях своєї роботи та проживання криміно-

генну ситуацію”. Збагнути логіку переростання відчуження у ксенофобію непросто. Інколи ксенофобія стимулюється ставленням правоохоронних органів до громадян інших країн. Їхні працівники часом виявляють упереджені настрої щодо осіб певних національностей. Так, 45% опитаних іммігрантів з країн Азії та Африки зазначили, що “за період перебування у Києві зазнали негативного ставлення до себе” “досить часто” (див.: додаток 6). Найбільшу ступінь нетолерантності зазначили вихідці із африканських країн – 80%, Афганістану – 47%, Китаю – 42%, Пакистану – 38 %, країн Близького та Середнього Сходу – 31 % [303].

Основними причинами конфліктів з киянами представники новоетнічних груп назвали ксенофобію і расизм: 17% і 32 %, відповідно (див.: додаток 7). Ті особи, які мали негативний досвід спілкування з київською міліцією, “упереджене ставлення, як прояв расизму”, назвали 23 %. Майже всі респонденти зазначали: “для працівників правоохоронних органів іммігранти у Києві – джерело для безкарного здирництва і вимагання грошей” [303]. Очевидно, що накладання економічної кризи на ціннісну кризу, девальвація норм моралі в соціумі порушили рівновагу між толерантністю/ нетолерантністю.

Стереотипи сприйняття “іншого” детермінують поведінкові реакції, закладають основу для політичних маніпуляцій свідомістю навколо дискурсу “ми”/“вони” в суспільстві. Стереотипи структурують екзистенційну опозицію “свій”/“ворог”, коли набувають статусу політичних. У цьому контексті К. Шмітт зауважив, якщо реальний ворог не проглядається, статус “екзистенційного ворога” можна присвоїти будь-якому “іншому” [184, с. 217].

Поширеності дискримінаційних поглядів та ксенофобії в українському суспільстві сприяє діяльність політичних сил, які задля підвищення електорального рейтингу публічно вдаються до нетолерантних заяв. Українським громадянам фактично нав’язується теза “Любов до України – це нелюбов до неукраїнців”. Ця матриця започаткована в 2002 р. об’єднанням “Київська фортеця”. Його програмні звернення були пронизані антимусульманськими настроями: “міжнародні ісламські терористичні організації хочуть зробити Київ своєю базою. Вони збираються довести кількість мусульман у Києві та області до чотирьох мільйонів”. Вони переконували киян у тому, що “Євросоюз, НАТО та МВФ умовили

Україну прийняти близько 8 млн біженців з Центральної Азії, з яких половина хоче оселитися у Києві та Київській області” [196]. Такі небезпечні твердження свідчили про наявність соціального сегмента, готового “тратися” з расовими забобонами. Такі стереотипи виявили здатність протистояти проникненню в свідомість толерантного сприйняття “інших” культурних традицій. Досягнення компромісу потрапляє у залежність від суто суб’єктивного чинника, формує ризику “відчуження”.

У межах зазначеного модуля сфокусовані ідеологічні настанови ВО “Свобода”. Ідеологи об’єднання наголошують на існуванні загрози від іммігрантів, вказують на необхідність встановлення межі толерантності та наполягають на законодавчому обмеженні прав і свобод іммігрантів. Лідер ВО “Свобода” О. Тягнибок у червні 2004 р. на мітингу на горі Яворина в Івано-Франківщині закликав “повернути “Україну українцям”. Сумним продовженням стали акції під гаслами “Смерть ворогам України!”, спрямовані проти візиту євреїв-хасидів в Умань влітку 2012 р. Очевидно, що проголошені членами ВО “Свободи” ксенофобські заяви є свідомими, що підтверджує зміст “Програми захисту українців” ВО “Свобода”. Документ пропонує посилити контроль за перебуванням іноземців в Україні, надавати перевагу українським студентам при поселенні до гуртожитків, дозволити іноземцям набувати громадянства України лише у виняткових випадках і після 10-річного проживання на території країни та ін. За програмою, проблема міграції – це питання “виживання українців, як нації. “Чи будемо ми господарями своєї землі, чи неминуче обернемося на безправну меншину – такий вибір стоїть перед нами. На наших очах чиниться докорінна зміна етнічної структури населення держави. Питання міграції...треба вирішувати негайно та системно: зупиняти навалу іммігрантів з країн третього світу”, – наголошував О. Тягнибок [308].

У своїй публичній риторичі лідери ВО “Свобода” намагалися довести доцільність запровадження “антиімміграційних заходів” у контексті з європейською кризою мультикультуралізму, відкидаючи принципи толерантності, які, на їх думку, є параметром виключно “європейського мислення” [308]. Оскільки ця політична сила позиціонувала себе як опозиція владі, ідеї щодо “захисту української автентичності та національних інтересів” набували

популярності в соціумі. Це підтримує існування політичної складової дискримінаційних настроїв.

Про ураженість українського суспільства ксенофобією, зокрема мігрантофобією, свідчили повідомлення у засобах масової інформації, супроводжені провокаційними фотографіями та принизливі за змістом [280]. Резонансною стала публікація в Тернопільській газеті “Нова” “Біля Орнави лилася “чорна” кров...” (25-31 січня 2012 р.), в якій представників темношкірої раси названі “чорносракою... чорною навалою”, “чорною проблемою” в Україні. Стаття “Неоголошена війна сумських скінхедів” у газеті “Ваш шанс” повідомляла про поширення у місті листівок, які закликали населення боротися з “іноземною чумою [324]. Для певної категорії українських громадян такі погляди можуть слугувати обґрунтуванням застосування насильства до “чужих”.

Викликає тривогу нав’язування негативних етнічних стереотипів, створення і маніпулювання образами “кримінального кавказця”, “таджика-наркоторговця”, “китайської тріади” та ін., створені засобами масової інформації. ЗМІ не завжди спрямовані на підтримку в суспільстві толерантного ставлення до “інших”, подекуди підігрують ксенофобським забобонам, расовим, національним чи релігійним упередженням читачів. Так, ринкова торгівля представників етнічних співтовариств зазвичай подається як етнічна за формою організації. Звідси впровадження в громадський дискурс понять “в’єтнамські”, “китайські”, “азербайджанські” або “афганські” ринки.

Укоріненість ксенофобії спричинила зростання проявів кіберненависті у мережі Інтернету. Заклики до дискримінації, ксенофобські гасла вільно поширюють радикально налаштованими організаціями, знаходять прихильників, у першу чергу, серед молоді. Так, негативне ставлення до іноземців через свій веб-ресурс пропагує громадська організація “Імміграція – стоп”: “Ніхто з іммігрантів... не приїздить до нас, щоб зробити добро Україні... Ми робимо мігрантів співвласниками нашого національного надбання”. Більш агресивну позицію стосовно негромадян України демонструє веб-ресурс “Соціал-національної асамблеї”: “Імміграція... підточує життєві сили української Нації та Держави. Відбувається планомірне заміщення етнічних українців на мультикультурний зброд. Має відбутися нова Коліївщина...” [192]. На

жаль, пропаганда ізоляціонізму, ксенофобії набирає симпатиків серед різних верств населення та збільшує кількість прихильників, які об'єднуються в громадські організації. Типовий приклад – організація “Імміграція – стоп” [308].

Отже, дискримінаційні настрої актуалізували ризики консервації як соціальної, так і культурної дистанції з “іншими” в суспільстві. Хоча “побутова” ксенофобія поки що не детермінувала відвертий екстремізм, але ставлення до “інших” проектується крізь призму відносин “свої”/“чужі”. Чим більше в образі “іншого” негативних маркерів сприйняття, тим вищий рівень взаємного недовір'я. Як наслідок – взаємне суспільне дистанціювання, яке може дестабілізувати ситуацію в країні. Не відповідає реаліям “тиражований погляд на Україну як бастион стабільності й громадянського миру” [183, с.122].

Заради справедливості зазначимо, що розкручування спіралі ненависті на початку ХХІ ст. спостерігається не тільки в Україні, а й у Франції, Голландії, Данії, Бельгії, Швейцарії, Естонії й Російській Федерації. Антиіммігрантські лозунги в політичній боротьбі за владу активно використовували праві політичні партії, які дістали підтримку значної частини електорату. Наявність проблеми расизму та ксенофобії в Україні нарешті було визнано владою. У Міністерстві закордонних справ України призначили посла з особливих доручень із протидії расизму, ксенофобії та дискримінації, головний обов'язок якого – координація роботи МЗС та інших відомств щодо питань, пов'язаних з можливим виникненням конфліктів на релігійному, етнічному або національному ґрунті [246].

Свідченням тенденції зростання явищ ксенофобії, зниження рівня толерантності, зростання національного ізоляціонізму стала динаміка рівня ксенофобії. Індeksi дистанціювання стосовно різних етногруп відрізняються між собою, але у цілому відбивають ступінь відокремлення. Якісний стрибок у збільшенні індексу національної дистанційованості (далі-ІНД) практично від усіх національностей відбувся ще в 2002 р. – з 4,7 до 5,3 бала. На початку 2010 р. спостерігалось певне зниження поширеності ксенофобських установок щодо більшості національностей (у середньому на 1 – 2%), що позначилося на загальному рівні національної відособленості, який знизився з 5,3 до 5,1 бала [303]. За даними дослідження динаміки

національної толерантності населення України та її регіональних особливостей серед населення всіх регіонів у 2011 р. все ще переважали ізоляціоністські – близько 50% та ксенофобські установки 25% (див.: додаток 10).

Зрозуміло, що в країні, де майже 95% населення належить до східнослов'янського метаєтносу, найбільший рівень терпимості виявляється у ставленні до українців, росіян, білорусів. “Кваліфікована більшість” жителів України (близько 75 %) бачить своїми співгромадянами тільки представників східнослов'янських етносів, які традиційно проживали на цій території. Близько половини громадян мешканцями України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар (інтегральний індекс для них – 5,1 бала), тобто представників тих народів, з якими є історичний досвід комунікації [310, с.58,59,61]. Психологічна налаштованість проти певного етносу формується внаслідок інформаційного впливу на свідомість. Традиційно нетерпимо (за ІНД) українці ставляться до циган (рома), афганців, арабів, кавказців [250]. Це стало також результатом впливу негативних стереотипів у свідомості українців, які локалізують простір сприйняття “чужого”. Ізольованістю характеризується ставлення до етносів “європейської групи” – німців, румунів, сербів, чехів, французів. Згідно з моніторингом Київського міжнародного інституту соціології рівень толерантності до них 50% [115]. Серед основних причин: вплив процесів глобалізації, наслідки введення безвізового режиму для європейців, стереотипи сформовані ЗМІ. Можна припустити, що антиісламською традицією зумовлений високий рівень упереженості щодо кримських татар та турків: індекс ізольованості становив 5,3 та 5,8 бала, відповідно [310, с. 57]. Імовірно, тут далася взнаки антимусульманська пропаганда тих кіл (здебільшого проросійських), які намагаються сконсолідувати слов'ян на ґрунті боротьби із зовнішньою загрозою, апелюють до можливої турецької експансії в Україні.

Така конфігурація національних переваг дозволила припустити, що в основі національного ізоляціонізму в масовій свідомості закладені архаїчно-традиціоналістські цінності, які значною мірою визначають формування, розвиток та консолідацію системи міжнаціональних відносин.

Незавершеність процесу національної консолідації в країні підтверджують дані щодо ставлення до етнічних українців. Значення Індексу національної дистанційованості до них, як показника рівня національної української ідентичності, в 2010 р. досягло 2,2 бала (з 1992-го по 2002 р. це значення становило близько 1,6 бала) [310, с.66]. З 2002 р. відбулися зміни не тільки в ступені дистанційованості українців від інших національностей, але й певне зниження рівня української самоідентичності. У південних регіонах фіксується значне збільшення дистанційованості щодо українців і, відповідно, зниження рівня української ідентичності, порівняно з іншими регіонами. Рівень національної ідентичності етнічних українців вищий, порівняно з російськими та іншими національностями. Хоча результати соціологічних досліджень останніх років спонукають до відмови від спрощеного сприйняття етнічної самоідентифікації громадян.

У контексті збереження громадянського миру в Україні актуальними залишалися взаємини між українцями, як представниками титульної нації, і росіянами. Впливовість російського сегмента в передостанні роки спричинили виклики у російсько-українських відносинах (“газова війна”, “сирна війна”, демаркація державних кордонів). Однак, дослідження свідчать про суттєву розмитість етнічних кордонів між національною більшістю та російською меншиною. Настанови носіїв цих етносів були орієнтовані на взаємопроникнення. Це відбилося на значенні індексу національної дистанційованості щодо росіян - 3,3 бала. Показник корелюється регіонним чинником впливу: у східних регіонах становив 2,3 бала; у південних – 2,9 бала. У центральних регіонах значення ІНД росіян сягав 3,2 бала; в західних регіонах індекс сягає 4 балів [115]. Ментальні особливості й ціннісні настанови, які мають регіональний вимір, впливають на ступінь національної дистанційованості щодо росіян. На Сході та Півдні звичним явищем стала взаємна акультурація. Але на Заході країни – Українська держава ідентифікується передовсім як держава титульного етносу, що завжди консервувало дистанційованість щодо росіян.

Очевидними стали геополітичні чинники формування рівня толерантності щодо росіян. Сегменти соціуму, які позитивно ставилися до союзу з Росією і Білоруссю – виявляють більшу

толерантність до росіян. Ті, хто позитивно ставиться до вступу України в ЄС і в НАТО – менш толерантні до росіян [304].

У контексті зі сказаним не варто нехтувати таким важелем впливу як взаємовідносини України та Росії. За опитуванням 2012 р. позитивно ставилися до Росії 83% респондентів: у Східному регіоні 90%; у Західному – 63%. Загалом кількість негативно налаштованих до Росії збільшилася (у 2012 р.) з 9% до 11%; за об'єднання в одну державу висловлювалися 14% респондентів [60]. Прагматизм суспільних орієнтацій населення східних регіонів став певним запобіжником різкого розмежування етнічних українців і росіян, низького рівня ІНД між ними.

Анексія Криму, активна участь спецпідрозділів Росії у дестабілізації суспільно-політичної ситуації в низці регіонів України, намагання російської влади вплинути на перебіг політичних процесів у ній вплинули на загальні показники ставлення українських громадян щодо Росії. А це, в свою чергу, призвело до загроз збільшення індексу дистанційованості до росіян в країні.

Якщо в лютому 2013 р. показник позитивного ставлення до росіян становив близько 85%, то в лютому 2014 р. – 78% [115]. Можна припустити, що в умовах реальної збройної агресії, загроз державному суверенітету та цілісності України консолідація суспільства довкола спільних цінностей і національних інтересів здатні підтримати дистанціювання “ми”/“вони” проросійсько орієнтованого сегмента російськомовного населення.

Протягом останніх років суттєво змінилося ставлення до євреїв. Питання антисемітизму сьогодні вже не є предметом соціального дискурсу, воно змістилося у політичну площину. Динаміка ставлення до євреїв у період становлення незалежності корелюється із загальним процесом зміщення установок населення України – наростанням національної відособленості, дистанційованості, ксенофобських установок (див.: додаток 8). Ставлення до єврейського етносу – один із маркерів етнічного здоров'я суспільства та, водночас, “лінія” його демаркації. Проблема антисемітизму внаслідок історичних обставин займає особливе місце у вітчизняній проблематиці міжнаціональних відносин. Явище антисемітизму має історичні підґрунтя та один зі сталих ризиків матриці міжетнічних відносин в Україні.

Протягом попередніх десяти років індекс національної дистанційованості щодо євреїв балансував від 3,8 бала – у 1994 р. до 5,1 бала – у 2010 р. [310, с.66]. Євреї ідентифікувалися в суспільстві як “не зовсім свої, але й не чужі”: масова свідомість проводить “демаркацію” євреїв у “межах України”. У 2010 р. лише 3% громадян були згодні “допустити євреїв як членів своєї сім’ї”, 7% – “як близьких друзів”, 10% – “як сусідів”, 7% – “як колег” [310, с.58]. Тільки 24% згодні допустити євреїв як жителів України. В суспільстві сформована установка на “відокремлення”. Їх питома вага – 37,6% – це “ізоляціоністи”, які згодні допускати євреїв тільки “як відвідувачів”. Врешті, маркер: “взагалі не допускав би в Україну” підтримали 12,7% респондентів [311, с.527].

Крім того, на суспільне “відторгнення” євреїв вплинув регіональний маркер. У західних регіонах ізоляціоністські установки поширені найбільше: 60% населення виявили антисемітизм: 15% – “взагалі не допускали б євреїв”, а “допускали б як туристів” – 46% респондентів. У центрі країни антисемітизм засвідчили 50% ; на Півдні – 43% ; у східних регіонах – 39% опитаних. Дефініція “іншого” щодо євреїв наповнюється певним соціальним змістом під впливом чинника урбанізації: у містах рівень антисемітських установок менший. Так, в селах “взагалі не допускали б євреїв в Україну” – 14% мешканців, в малих містах – 13%, то у великих містах антисемітські установки становили 11%, у Києві – 6% [115]. Ідеологічний вплив на молодь країни щодо антисемітизму (причому, у публікаціях Міжрегіональної академії управління персоналом в Києві) спричинив тенденцію: молодь (особи 18-29 років) відрізняється високим рівнем нетолерантності щодо євреїв [196]. Отже, дистанційованість щодо євреїв посилилася, зросла частка ксенофобськи налаштованих до них громадян. Цьому процесу сприяла діяльність організацій, які використовували у своїй практиці антисемітські стереотипи. Принагідно нагадаємо акцію ультраправих націоналістів проти паломників-хасидів в Умані під гаслом “Смерть ворогам!” у 2011 р.

Отже, масова свідомість в Україні перебуває “на роздоріжжі” національно-громадянської ідентифікації та характерній їй східнослов’янській відокремленості та національного ізоляціонізму. Як “своїх” населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів: представники інших етносів сприймаються

як “чужі”. Толерантно сприймаються “історичні сусіди”, етноси, з якими є історичний досвід спільного проживання.

Показником міжетнічної рівноваги є також ставлення громадян щодо випадків етнічної дискримінації. Дослідження Інституту соціології НАНУ у 2010 р. інформувало про випадки дискримінації щодо представників найбільших національностей в Україні: 4,3 % (2009 р. – 8,9%) опитаних стикалися в цей період із дискримінацією росіян; 7,1 % – з дискримінацією українців, і менше 4,6 % – євреїв і інших національностей. За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології, рівень ксенофобії в українському суспільстві має сталу тенденцію до зростання. Проведене КМІС та Інститутом прав людини опитування щодо екстремізму і ксенофобії в суспільстві (грудень 2011 р.) виявило: для 80% населення притаманне ксенофобське ставлення до “чужих” етногруп [115;303]. Незрілість громадянського суспільства, братовбивства в Лівії, Тунісі, Сирії, Туреччині – чинники створення образу “іншого” на основі протиставлення або відторгнення. Утвердження пріоритетів своєї етнічної ідентичності, конструювання ідентичності шляхом протиставлення “своїх” та “інших” здатні підживлювати ксенофобські настрої в суспільстві та посилювати дистанціювання від “чужих”. А це створює лінії розмежування в етнополітичному просторі, унеможлиблює процес національної консолідації в Україні. Консервуванню явищ ксенофобії в українському суспільстві сприятимуть об’єктивні маркери:

- динаміка етнічного складу населення: скорочується чисельність традиційних національних груп, більшої актуальності набуло явище міграції нетрадиційних етносів.

- репатріація кримськотатарського населення призвела до конфліктності процесу інтеграції кримських татар в український соціум. Культурні та релігійні відмінності населення Кримської автономії негативно позначилися на рівні толерантності в регіоні.

- слабка інтегрованість ромської громади в український соціум: через соціально-економічні, культурні, історичні причини більшість цієї етнічної групи належить до найбідніших верств населення. Наявні стійкі негативні стереотипи масової свідомості щодо ромів, порушуються їхні права у соціалізації, відсутні можливості здобути освіту, отримати медичну допомогу, житлова

проблема тощо. Зазначене зумовлює вкрай низьку інтегрованість ромів в українське суспільство, їхню соціокультурну замкненість та низький рівень толерантності з боку населення країни.

- зростання частки нелегальної міграції, що провокуватиме зростання рівня ксенофобії, нетерпимості, формування феномену “відторгнення інших”, розширення діапазону дискримінаційних проявів.

- напруження у стосунках між кримськими татарами та місцевим населенням стало джерелом етнічної та релігійної нетерпимості.

- поширення міжетнічної нетерпимості каналами засобів масової інформації.

Зниження рівня толерантності негативно впливає на міжнародний імідж України, створює потенційні загрози безконфліктної взаємодії етнічних груп, що перешкоджає національній консолідації громадян та становленню громадянського суспільства.

Разом з тим, зростання виявів нетолерантності стало можливим за умов стрімкого розшарування суспільства на “багатих – бідних”, кризи багатьох моральних норм, цінностей, ескалації протистояння за перманентних виборчих війн. Ціннісній системі, що домінує в Україні, властиві ознаки національної ізоляції. За умов швидкої зміни загальноприйнятних цінностей абсолютується простір відносин “ми”/“вони”, які відкидають взаєморозуміння та породжують протиставлення “друг”/“ворог”. Реакцією на вияви нетолерантності може стати вибух радикального націоналізму та шовінізму.

Спираючись на приклад розвинутих громадянських суспільств, дозволимо собі рекомендувати державній владі застосовувати модель “інтегруючого мультикультуралізму” в етнокультурній політиці. Його конструкт “вписується у контекст іншокультурного сприйняття з врахуванням того “культурного несвідомого”, яке присутнє у кожній системі цінностей [183, с.115]. Розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не розкочегарювання “плавильного котла”, а тривала адаптація й інтеграція зі збереженням етнічної й культурної ідентичності буде втіленням толерантності, “мужність” якої, зазначав П. Рікер, полягає у тому, щоб розглядати свою позицію не як “єдино” істинну, а як певний погляд в системі інших [252, с. 323-325].

ПІСЛЯМОВА

Ідея загальнонаціональної єдності для української спільноти в усі часи розбудови держави була актуальною. Нині вона не втратила своєї громадянської значимості. Проблема самоідентифікації України як суверенної держави залишається чи не найтоншим місцем “української державницької інженерії” (формула М. Михальченка) з часів проголошення незалежності. Багаторічний досвід діалогу в суспільстві навколо проблем національної консолідації, показав наскільки вагомими залишаються взаємне відчуження громадян і держави, напруженість між різними сегментами соціуму, міжрегіональна поляризація. Поляризація етнічних, ціннісно-свідомісних, регіональних відмінностей призвела до того, що дедалі частіше йдеться про “розкол” в Україні. Така ситуація зумовлює “чутливість” питань про вибір моделей розвитку. Йдеться про формування принципово нової парадигми розвитку України, яка забезпечить відображення інтересів та цінностей різних суспільних сегментів, співіснування консолідуючих і диференціюючих світоглядних матриць.

На жаль, проблема національної консолідації ускладнена ідентифікаційною кризою, ціннісною неоднорідністю соціуму, суперечностями між обстоюванням етнічної, релігійної ідентичності і пошуком нових ідеологічних настанов, співвідношенням загальногромадянських і етнонаціональних пріоритетів. Сьогодні це супроводжується поглибленням демаркаційних ліній у суспільстві, де відсутня інтегральна система базових цінностей, наявна орієнтаційна роздвоєність, а громадянське суспільство не є повноправним суб’єктом політичного процесу.

Перешкодою на шляху до національної консолідації країни є властива їй етнорегіональна різноманітність. Не можна нехтувати вагомістю регіонального чинника, який в умовах багатоетнічності та поглиблення кризових явищ здатний спричинити дезінтеграційні процеси. Етнічні “кордони” та маркери, поляризація процесу створення єдиної громадянської ідентичності стали своєрідною точкою біфуркації в етнополітичному просторі. А “конфлікт цінностей”, який має соціокультурний вимір, часто використовується зовнішніми акторами як інструмент для реалізації своїх геополітичних інтересів.

На виникнення ризиків дезінтеграції впливають дії політизованих еліт: вони мобілізують етнічні групи, використовують цивілізаційну ідентичність як символічний політичний ресурс для реалізації власних інтересів в умовах економічних диспропорцій, соціальної нерівності, внутрішньої політичної нестабільності та геополітичної конкуренції. Політизація етнічного чинника, конкуренція різноспрямованих моделей національної ідентичності, деструктивні дії політичних еліт щодо штучного загострення питання “розколу” та мовної проблеми стали серйозним викликом територіальній цілісності країни. З великою часткою вірогідності можливо прогнозувати зростання соціальної напруженості, маргіналізацію сегментів соціуму, формування відносин за лінією “ми”/“вони” у просторі соціокультурної дистанції.

Розколотість суспільної свідомості, відсутність усталеної системи загальноприйнятних цінностей уже призвели до підміни справжніх цінностей світоглядною індиферентністю. Особливого значення набуває подолання “синдрому зневіри” (формула Л. Нагорної), перетворення української нації зі спільноти, об’єднаного громадянством, у спільноту, об’єднану загально-національними цінностями.

Консервація кризових явищ у всіх сферах соціально-політичного життя, відсутність об’єднуючої національної ідеології, соціальна загальмованість, активна політизація етносів на тлі різних ментальних пріоритетів зумовили конфронтаційність етнополітичного розвитку України, актуалізували загрози національній єдності:

– непримиренність основних політичних акторів; конфлікт між прибічниками етнічного патріотизму, а в крайніх випадках націоналізму, з ідеологами ”слов’янської єдності” та територіального патріотизму, що перетворило країну на поле зіткнення “ми”/“вони” пріоритетів;

– мовний контекст ідентифікаційних практик. Мовне питання стало суттєвим маркером соціокультурного розмежування в країні. Розв’язання мовної проблеми по лінії “свої”/“чужі” спричинило конфронтацію суспільних проєктів;

– регіональна поляризація ідеологічних та етнічних інтересів, несумісність типів регіональної самоідентифікації зумовили активізацію праворадикальних націоналістичних сил;

– відсутність рівноваги між збереженням креативного потенціалу української нації і реалізацією прав інших етносів;

– подвійна ідентичність українського суспільства провокує відштовхування національних цінностей та демонстрування презирства до національного;

– відсутність національної ідеології, здатної консолідувати навколо ідеї розвитку української незалежної держави громадян незалежно від етнічного походження;

– сегментація історичної пам'яті зумовила створення ідеологізованих конфронтаційних схем історичного минулого, які продукують негативні мобілізаційні можливості стереотипів та “війну міфів”;

– розбалансованість релігійного життя, закріплення міжконфесійних бар'єрів в умовах поляризації країни перетворило релігію в дезінтегруючий чинник;

– комплекс української меншовартості, “шароварний” імідж України – “розмиваючий” чинник процесу етнічної ідентифікації. Дефіцит громадянської ідентичності відбиває наявність різноспрямованих етнічних, культурних, релігійних ідентичностей;

– спроба частини української еліти нав'язати виключно етноцентричну модель націотворення провокує подальшу поляризацію суспільства та небезпеку дезінтеграції країни.

Спроби штучної політизації етнічного чинника, прагнення до утвердження пріоритетів етнічної ідентичності з притаманним йому “етнічним нарцисизмом” і поділом суспільства на “своїх”/ “чужих” абсолютизація процесу самоідентифікації, звинувачення в “непатріотизмі” провокують поляризацію соціуму, створюють нові лінії потенційної конфліктності. Складне переплетення вищенаведених чинників перетворило етнополітичний простір країни в поле незбігу ідентифікаційних матриць, зіткнення різних ідеологій та культурних орієнтацій.

Вияткового значення набули питання непорушності національного суверенітету та територіальної цілісності України. Вони зумовлюються, з одного боку, різновекторністю ціннісно-ідеологічних уподобань громадян; з іншого, безвідповідальними кроками окремих політичних акторів, які посилюють полярність соціуму за регіональною ознакою. Як наслідок, Україна стикнулася з проявами відцентрових тенденцій регіонів, які загострилися в

результаті невиважених рішень у суспільно-політичній сфері та під потужним політичним впливом з боку Російської Федерації. Ці тенденції набули ознак явища регіонального сепаратизму в регіонах Сходу та Півдня країни, створили сприятливі умови для воєнної агресії Росії щодо Автономної Республіки Крим з подальшою анексією півострова. Зазначені ризики призводять до послаблення легітимності влади у масовій свідомості, створюють передумови для затягування періоду політичної нестабільності в Україні, відіграють потужну дезінтегруючу роль для неї.

Чимало ускладнень породжено розколотим станом ціннісно-свідомісної системи, полярними матрицями національної консолідації. Цінності громадянського суспільства, політичного плюралізму, поваги до прав людини, толерантності, консенсусної культури спілкування не поширені у масовій та елітарній свідомості, яка досі знаходиться під впливом політичної та духовної культури минулого. Максимальне сприяння формуванню сучасної системи цінностей є першочерговим завданням держави, громадянського суспільства та інтелектуальної еліти України. Це передбачає припинення спроб зробити домінантою державотворення суперечливе історичне минуле та традиційну культуру з наголосом на фольклоризацію. Поки що Україна так і не змогла виробити єдине символічне поле, якому бракує ідеологічної єдності.

Впровадження безальтернативних моделей національного розвитку, непримиренність сегментів політичного ландшафту актуалізували загрози дезінтеграційних тенденцій. Ціннісні комплекси, полярні інтерпретації історичних подій, конфесійні відмінності, зовнішньополітичні орієнтації населення посилили ризики сегментації та самовідчуження в суспільстві. Враховуючи ціннісну неоднородність соціуму, можна припустити, що “традиція конфлікту” (формула Р. Колінза) ще доволі довго впливатиме на суспільну атмосферу в країні.

На жаль, доводиться констатувати, що в сучасній українській еліті, відповідальній за державну політику, відсутнє ясне розуміння стратегії консолідації. На заваді формуванню такого розуміння стоять ідеологічний розкол країни і регіональний розкол еліти. Двадцять три роки незалежності продемонстрували поглиблення ефекту “розколу”, як феномену суспільного розмежування в Україні. Це спонукало автора до необхідності дати відповідь на питання: що

гальмує консолідацію суспільства та створює критичний рівень демаркації його сегментів. Адже сьогодні від подолання дезінтегруючих чинників залежить державна незалежність України.

Життєздатність та перспектива Української держави залежить від дотримання національних інтересів. А це передбачає:

- соціокультурну інтеграцію на основі рівноправності, взаємозбагачення та підтримання балансу інтересів усіх сегментів полікультурного поля;

- створення атмосфери нетерпимості до проявів расизму, ксенофобії та пропаганди етніцизму;

- запобігання спробам утвердження пріоритетів “титульності” з поділом на “своїх”/“чужих”.

Критичне накопичення суперечностей та поглиблення ліній демаркації зумовили дистанціювання всіх сегментів суспільства, сформували запит на трансформацію країни, призвели до втілення революційного сценарію зміни влади в кінці 2013 р. – на початку 2014 р. Щоб оперативно реагувати на новітні загрози політична еліта має припинити протистояння, усерйоз занявшись формуванням зваженої політики на принципах відкритості до загальноцивілізаційних надбань, толерантності, налаштованості на компроміси. Шукати вихід у нагнітанні розбрату й зведенні рахунків – неухильно наближатися до прірви. Фундаментом національної єдності, за М. Поповичем, “може стати “апеляція до природи того культурного зв’язку, яким визначається національна спільність”, тобто консолідація суспільства на основі спільних громадянських, гуманістичних, моральних та й історичних цінностей.

Ми не знаємо, якою побачать Україну люди ХХІІ століття. Але очевидно, що наявність **“хотіння бути нацією”** (В. Липинський) буде на совісті нинішнього покоління.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Аверьянов А. Системное познание мира: Методологические проблемы / А. Аверьянов. – М.: Политиздат, 1985. – 263 с.
2. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо Апоходження й поширення націоналізму. 2-е, перероб. вид. Пер.з англ. В. Морозова / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
3. Анцупов А. Словарь конфликтолога. 3-е изд., испр. и доп. / А. Анцупов, А. Шипилов. – М.: Эксмо, 2010. – 656 с.
4. Арутюнов С. Этничность – объективная реальность / С. Арутюнов // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 5. – С. 23-37.
5. Арутюнян Ю. Постсоветские нации / Ю. Арутюнян. – М.: Мысль, 1999. – 275 с.
6. Арутюнян Ю. Трансформация постсоветских наций / Ю. Арутюнян. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 348 с.
7. Ачкасов В. Кризис национальной идентичности и проблемы безопасности в России / В. Ачкасов // Вестник МГУ. – Сер. 12. – 2010. – № 4. – С. 63-68.
8. Баграмов Э. Национальная проблематика: в поисках новых концептуальных подходов / Э. Баграмов // Вопросы философии. – 2010. – №2. – С. 34-51.
9. Басараб М. Причины етнічного сепаратизму: актуальність для України / М. Басараб // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009 – Вип. 44. – С. 313-321.
10. Балибар Е. Раса, нация, клас. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар. – М.: Мысль, 2003. – 142 с.
11. Барановський В. Держава та церква в Україні: чи настане гармонія відносин? / В. Барановський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 4. – С. 3-7.
12. Беззуб'як М. Етнічна деструктивність та громадянське суспільство / М. Беззуб'як // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – № 3. – С. 61- 68.
13. Белецкий М. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М. Белецкий, А. Толпыго // Политические исследования. – 1998. – № 4. – С. 50 – 75.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. –М.: Медиум, 1995. – 323 с.
15. Брайчевська О. “Нетрадиційні” іммігранти у Києві / О. Брайчевська, Г. Волосюк, О. Малиновська. – К., 2003. – 388 с.

16. Бромлей Ю. Этнос и этнография / Ю. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.; Бромлей Ю. Очерки теории этноса / Ю. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 413 с.
17. Бистрицький Є. Конфлікт культур і методологія толерантності / Є. Бистрицький // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С.110-119.
18. Бондарчук Л. Мовне питання – з ранку до ночі / Л. Бондарчук // Дзеркало тижня. – 2008. – № 8. – 1 березня.
19. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
20. Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / Р. Брубейкер. – Львів: Основи, 2006. – 352 с.
21. Брубейкер Р. Этничность без групп / Пер. з англ. И. Боровой / Р. Брубейкер. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 408 с.
22. Бунецький Л. Динаміка зміни ціннісно-політичних орієнтацій в умовах політичної кризи України / Л. Бунецький // Сучасна українська політика. – 2009. – Вип. 18. – С.177-187.
23. Вайг Б. Ставлення держави до сект та “нових релігій” / Б. Вайг // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 73-76.
24. Вельцер Г. История, память и современность прошлого // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>.
25. Веретевская А. Значение и значимость мультикультуризма / А. Веретевская // Политическая наука. – 2010. – №1. – С. 29-45.
26. Вітман К. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми / К. Вітман. – К.: Фоліант, 2007. – 336 с.
27. Вибори–2009: умови, суб’єкти, наслідки / Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу “Політичні партії в Україні на старті виборчої кампанії 2009”. – К.: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – 2009. – С.12-13.
28. Висоцька Н. Виклики розмаїття: яким бути багатокультурному сценарію для України / Н. Висоцька. – К.: Стилос. – Агора. – № 4. – С. 6-15.
29. Виступ президента України Віктора Ющенка на відкритті Польських військових поховань 1918-1920 рр. на Личаківському цвинтарі у Львові 24 червня 2005 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/655.html>.

30. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи / О. Вишняк. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 119-128.

31. Возняк Т. Будуючи Україну, Галичина і Донбас втрачають себе? – Дзеркало тижня. – 2005. – 10 грудня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.kiev.ua/nn/-show/576/52014/>.

32. Возняк Т. Привіди галицького сепаратизму та ультранационалізму / Т. Возняк // Дзеркало тижня. – 2011. – № 41. – 11 листопада.

33. Волкогонова О., Татаренко И. Этническая идентификация и искушение национализмом / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library/volk/ident.html> philosophy. Ru.

34. Нелегальна міграція в Україні // Газета по-українськи. – 2011. – № 1238. – 16 червня.

35. Паленко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні / О. Паленко // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. – Вип. 19. – С. 30-72.

36. Гальчинський А. Схід-Захід: небезпечне передвиборче / А. Гальчинський // День. – 2004. – № 174. – 29 жовтня.

37. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. – М.: Прогресс, 1991. – 238 с.

38. Глаголев В. Межкультурная коммуникация в условиях глобализации / В. Глаголев, Н. Бирюков, Н. Зарубина. – М.: Праксис, 2010. – 216 с.

39. Гараджа В. Социология религии / В. Гараджа. – М.: ИНФРА, 2010. – 304 с.

40. Горбань Т. Етнодемографічні трансформації на сході та півдні України в останнє десятиліття ХХ століття / Т. Горбань // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – Спеціальний випуск. – С. 55 – 68.

41. Горбач Д. Правий марш. Офіційний сайт незалежного аналітичного агентства “Главред” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2007/10/31/123439-9.html>.

42. Городянєнко В. Положение русских в Украине и проблемы их идентичности / В. Городянєнко // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 90 – 107.

43. Гобсбаум Е. Винайдення традицій / Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер. – К.: Фоліант, 2005. – 448 с.

44. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008. – 85 с.

45. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період / М. Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.

46. Грицак Я. Парадокси національної / Я. Грицак // День. – 2007. – №178. – 18 жовтня.

47. Грицак Я. Про відповідальність і безвідповідальність українських інтелектуалів / Я. Грицак // Форум націй. – 2008. – № 7. – С.4.

48. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Я. Грицак. – К.: Критика, 2011. – 176 с.

49. Губогло М. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки / М. Губогло. – М.: Мысль, 2003. – 764 с.

50. Гузинець Ю. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин / Ю. Гузинець. – Ужгород: Ліра, 2011. – 232 с.

51. Гумилев Л. Мифы и реальность этносферы / Л. Гумилев // Дружба народов. – 1989. – №11. – С.182- 196.

52. Гумилев Л. Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению / Л. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 382 с.

53. Гумилев Л. Струна истории. Лекции по этнологии / Л. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 608 с.

54. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли / Л. Гумилев. – М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.

55. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та “Левада-Центр” (Москва) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsu. ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html>.

56. Резнік О. Соціальна легітимація української державності: методологічні і методичні проблеми вивчення / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 57 – 70.

57. Дагджи Т. Крымские татары наедине с судьбой / Т. Дагджи // Голос Крыма. – 2007. – № 47.

58. Дарендорф Р. Дорога к свободе. Демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С.70- 91.

59. Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні / Я. Дашкевич // Нація і держава. – 2007. – №18. – 8 травня.

60. Динаміка ставлення населення України і Росії одне до одного. Всеукраїнське опитування з 21 вересня по 3 жовтня 2012 року / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=119&page=5>

61. Джандильдин Н. Природа национальной психологии / Н. Джандильдин. – Алма-Ата: Политиздат, 1971. – 246 с.

62. Джадт Т. “Места памяти” Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Т. Джадт // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 44-72.

63. Дзеркало тижня. – 2005. – 19 листопада. – № 45. – С. 2.

64. Дмитренко М. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України / М. Дмитренко. – К.: Знання України, 2006. – 348 с.

65. Долішний М., Симоненко В. Макрорегіоналізація України як основа здійснення регіональної політики // Незалежний культурологічний журнал “І”. -№23/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/dolishnij.htm>

66. Драгунский Д. Навязанная этничность / Д. Драгунский // *Политические исследования*. – 1993. – № 5 – С. 27- 35.

67. Дробижера Л. Постперестроечный национализм: различия в понимании и уроки / Л. Дробижера // *Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России*. – М.: Мысль, 2003. – Гл. 7. – С. 209-263.

68. Дробижера Л. Процессы гражданской интеграции в полиэтничном российском обществе / Л. Дробижера // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 2. – С. 68-77.

69. Дробижера Л. Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость / Л. Дробижера // *Россия реформирующаяся*. – М.: Academia, 2002. – С. 453 – 480.

70. Дробижера Л. Социальные аспекты этнокультурной толерантности / Л. Дробижера // *От декларации равных прав – к реализации равных возможностей*. – М.: Мысль, 2002. – 276 с.

71. Дробижера Л. Социально-культурная дистанция как фактор межэтнических отношений / Л. Дробижера // *Идентичность и конфликт в постсоветских государствах* – М.: Институт социологии РАН, 1997. – 195 с.

72. Дробижера Л. Этнические конфликты / Л. Дробижера // *Политические исследования*. – 1994. – № 2. – С. 37 – 48.

73. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. Дрожжина // *Політичний менеджмент*. – 2008. – № 3. – С. 96 -106.

74. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм // *О разделении общественного труда. Метод социологии*. – М.: Наука, 1990. – С. 67-115.

75. Етнопонаціональна структура українського суспільства: довідник / В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко, О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с.

76. Євтух В. Етнокультурний простір України: можливості формування міжетнічної толерантності / В. Євтух // Духовний зв'язок поколінь на зламі тисячоріч. – Х.: Наука, 2001. – 483 с.

77. Євтух В. Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Євтух. – К.: Фенікс, 2012. – 396 с.

78. Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / В. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 1. – С. 10 -26.

79. Євтух В. Українське суспільство в плані етнічної взаємодії лише формується / В. Євтух // Форум націй. – 2007. – № 2 (лютий).

80. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / за ред. М. Панчука. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.

81. Закарпаття в етнополітичному вимірі / за ред М. Панчука. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.

82. Здіюрук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття / С. Здіюрук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.

83. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу / за ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.

84. Зварич І. Етнополітика В Україні: регіональний контекст / І Зварич. – К.: Дельта, 2009 – 320 с.

85. Здіюрук С. Україна і проект “русского мира”: аналіз доп. / С. Здіюрук. – К.: НІСД, 2014. – 77 с.

86. Здравомыслов А. Трансформация смыслов в национальном дискурсе / А. Здравомыслов // Язык и этнический конфликт / Под ред. М. Брилл Олкотт и И. Семенова. – М.: Гендальф, 2001. – С. 34 – 57.

87. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Ю. Зерній // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 104-115.

88. Зростання кримського радикалізму // День. – 2007. – 30 жовтня.

89. Иванов Б. Конфликтные факторы проблемы межнациональных отношений / Б. Иванов // Этничность. Национальные движения. – Социальная практика. – СПб.: Нева, 1995. – С. 71-91.

90. Иванов Д. Императив виртуализации: Современные теории общественных изменений / Д. Иванов / Предисл., А. Боронева. – СПб.: Нева, 2002. – 285 с.

91. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / Под. ред. М. Олкотт, В. Тишкова. – М.: Наука, 1997. – 258 с.

92. Идентичность и толерантность / Под ред. Н. Лебедевой. – М.: Арт прес, 2002. – 381 с.

93. Іван Павло II. Пам'ять та ідентичність / Іван Павло II. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім.І. Франка, 2005. – 167 с.

94. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 3 – 56.

95. Ігнатієва Т. Україна в світових міграційних потоках / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postua.info/ignatjeva.htm>.

96. Іонеску К. Бухарест не веде зумісної політики з надання громадянства етнічним румунам / К. Іонеску // Урядовий кур'єр. – 2001. – 16 липня.

97. Ісламська ідентичність в Україні / авт. кол.: О. Богомолів, С. Данилова, І. Семиволос. – К.: Либідь, 2005. – 130 с.

98. Ісламське інформаційне агентство України “Умма” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vistkar.com/ua/ukraine/>.

99. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності / В. Іщук. – К.: Основи, 2000. – 88 с.

100. Каспур В. Україна в НАТО / В. Каспур // Нація і держава. – 2007. – № 28. – 10 липня.

101. Каспэ С. Демократические шансы и этнополитические риски в современной России / С. Каспэ // Политические исследования. – 1999. – № 2. – С.37- 49.

102. Каспэ С. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма / С. Каспэ. – М.: Мысль, 2008. – 318 с.

103. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 326 с.

104. Касьянов Г. Украина – 1990: «Бои за историю» / Г. Касьянов // Новое литературное обозрение. – 2007 – № 1. – С. 76 – 93.

105. Касьянов Г. Сучасна історія України: Проблеми, версії, міркування / Г. Касьянов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 4-15.

106. Касьяненко М. Кримські татари: з історії повернення / М. Касьяненко // День. – 2007. – № 114. – 14 липня.

107. Касьяненко М. “Ми відновлюємо свої права ...” / М. Касьяненко // День. – 2006. – № 227. – 26 грудня.

108. Касьяненко М. Протестувати чи домовлятися? / М. Касьяненко // День. – 2008. – № 50. – 19 березня.

109. Касьяненко М. Республіка й республіканці: Чи буде в Криму кримськотатарська держава / М. Касьяненко // День. – 2007. – № 186. – 30 листопада.

110. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 173 с.

111. Кириченко І. Ксенофобія: випробування чужим / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2005. – № 38. – 1 жовтня.

112. Кирюшко М. Іслам в Криму: регіонально-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. Кирюшко. – К.: Світогляд, 2005. – 300 с.

113. Кирюшко М. Партія “Хізб-ат-Тахрір” – нове регіональне релігійно-політичне явище в Україні / М. Кирюшко // Наукові записки. – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 371 – 379.

114. Кирюшко М. Концептуальні основи формування державної політики щодо ісламських громад в Україні / М. Кирюшко // Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці. Аналітична доповідь. – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 376 с.

115. Київський міжнародний інститут соціології: офіційний сайт / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua>.

116. Кобзі Д. Ксенофобія в контексті поліетнічного українського суспільства / Д. Кобзі, Р. Шейко, Р. Мартиненко. – Х.: Харківська правозахисна група, 2008. – С. 19 – 20.

117. Ковалів І. “Опонентів закликаю вести обговорення без “хаосів” і “розколів” / І. Ковалів // Урядовий кур’єр. – 2010. – 3 червня.

118. Козлов В. Етнос. Нація. Націоналізм / В. Козлов. – М.: Російський гуманітарний університет, 1999. – 326 с.

119. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму й етнонаціональний розвиток України / А. Колодій // Агора. – Вип. 6. – К.: Стилос, С. 7.

120. Колодій А. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) / А. Колодій // Агора. – Вип. 11. – К.: Стилос, 2012. – 224 с.

121. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні / А. Колодій // “Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна”. Конференція для українських випускників програм наукового стажування у США. – К.: Стилос, 2002. – С. 36-37.

122. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // Україна – регіональний вимір // Агора. – Вип. 3. – К.: Стилос, 2006. – Вип. 3. – С. 69-91.
123. Кон И. Национальные особенности психологии людей / И. Кон // Социальная психология. – М.: Наука, 1975. – С. 15-21.
124. Конфессийная этничность и этнические конфликты // Под ред. Л. Дробижевой. – М.: Праксис, 1994. – 329 с.
125. Котигоренко В. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики / В. Котигоренко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – С. 40-52.
126. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні / В. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
127. Котигоренко В. Нація як діалектична лексема / В. Котигоренко // Наукові записки. – К.: ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – Спеціальний випуск. – С. 111-129.
128. Кравченко В. Бой с тенью. Советское прошлое в исторической памяти современного общества / В. Кравченко // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 327-368.
129. Кремень В. Мігранти: в чужій далекій стороні / В. Кремень, В. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2011. – № 3. – С. 3-17.
130. Кремень В. Толерантність як імператив: ідентичність в добу глобалізації / В. Кремень, В. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2011. – № 2. – С. 14-32.
131. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси / І. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
132. Кресіна І. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті / І. Кресіна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 31-41
133. Крепон М. Європейські іншості / М. Крепон. – К.: Укр. центр духовної культури, 2011. – 183 с.
134. Крим в етнополітичному вимірі / За ред М. Панчука. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
135. “Фотоколлаж українцев” // Крымская правда. – 2008. – № 235; 2009. – № 5, № 18, № 25.
136. Козлов В. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы / В. Козлов. – М.: Наука, 1969. – 407 с.
137. Курій Л. Вирішення міграційних проблем в Україні і розвиток людського потенціалу / Л. Курій // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 1. – С. 113-121.

138. Кулик В. Структура та динаміка громадської думки щодо статусу російської мови в Україні / В. Кулик // Наукові записки. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – Вип. 58. – С. 27-44.
139. Кулик О. Чи існує вихід із земельної кризи в Криму? / В. Кулик // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 22. – 6 лютого.
140. Куніцин С. Чи має бути автономія Криму / С. Куніцин // День. – 2005. – № 45. – 16 березня.
141. Кушнер П. Этнические теории и этнические границы / П. Кушнер. – М.: Наука, 1951. – 18 с.
142. Лангеноль А. Общественная память после смены строя: Сходства и различия между практиками памяти в посткоммунистических и постколониальных странах / А. Лангеноль // Ab Imperio. – 2004 – 31. – С. 365-390.
143. Лебедева Н. Введение в этническую и кросскультурную психологию / Н. Лебедева. – М.: Мысль, 1997. – 247 с.
144. Лебедева Н. Социальная психология этнических миграций / Н. Лебедева. – М.: Мысль, 1993. – 175 с.
145. Лебон Г. Психология толпы / Г. Лебон. – М.: Ин-т психологии РАН, 1999. – 416 с.
146. Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні / Ю. Левенець // Вісник Національної Академії Наук України. – 2011. – № 8. – С. 3 – 11.
147. Левин М. Очерки общей этнографии / М. Левин. – М.: Наука, 1957. – 254 с.
148. Лібанова Е. Яку кризу переживає Україна на початку III тисячоліття / Е. Лібанова // Національна безпека: український вимір. – К.: 2009. – Вип. 5. – С. 5 -11
149. Ліщинська Н. Відчуй смак рідної мови / Н. Ліщинська // Урядовий кур'єр. – 2010. – 9 листопада.
150. Лизанчук В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка / В. Лизанчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 258 с.
151. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин / Л. Лойко – К.: Фоліант, 2005. – 320 с.
152. Ляшев О. Мовне питання як дзеркало етно-державної зрілості / О. Ляшев // Дзеркало тижня. – 2006. – № 31. – 19 серпня.
153. Магун В. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с европейскими странами / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения. – 2007. – №3.

154. Мадей Н. Проблема культурної ідентичності / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://franko.lviv.ua>.

155. Майборода О. Патріотизм у суспільній свідомості сучасних українців / О. Майборода // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 3. – С. 19-27.

156. Майборода О. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви / О. Майборода, М. Панчук // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

157. Малахов В. Скромное обаяние расизма и другие статьи / В. Малахов. – М.: Наука, 2001. – 372 с.

158. Малахов В. Мультикультуризм и трансформация постсоветских сообществ / В. Малахов. – М.: Наука, 2002. – 290 с.

159. Малахов В. Национализм как политическая идеология / В. Малахов. – М.: КДУ, 2010. – 318 с.

160. Малахов В. Понаехали тут... Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме / В. Малахов. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 200 с.

161. Малиновська О. Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О. Малиновська. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

162. Малиновська О. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку / О. Малиновська. – К.: Вид. НАДУ, 2010. – 32 с.

163. Малиновська О. Міграція та міграційна політика / О. Малиновська. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 304 с.

164. Малиновська О. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування / О. Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – 40 с.

165. Малиш Л. Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців / Л. Малиш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 2. – С. 38-50

166. Кириленко В. ”7” промов на захист мови / В. Кириленко // Українська правда. – 2012. – 29 травня.

167. Мамонтов Е. Мовний фактор у формуванні національної концепто-сфери: державотворчий аспект / Е. Мамонтов // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 27-37.

168. Марусик Т. Мовне законодавство і мовні відносини у Франції / Т. Марусик // Дзеркало тижня. – № 31. – 2011. – 2 вересня; Масенко Л. Дві мови – одна держава / Л. Масенко // Дзеркало тижня. – 2006. – № 46. – 2 грудня.

169. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49 – 62.

170. Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 г.г. / Ю. Мацневский // Политические исследования. – 2010. – № 5. – С. 17-37.

171. Мелешкина Е. Формирование государств и наций в условиях этнокультурной разнородности / Е. Мелешкина // Политическая наука. – 2010. – № 1 – С. 8 – 28.

172. Миллер А. Политика строительства нации-государства на Украине / А. Миллер // Политическая наука. – 2010. – № 1. – С. 76-99.

173. Миллер А. Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине / А. Миллер // Формирования нации и государства в современном мире: сб. науч. трудов / Гл. ред. Ю. Пивоваров. – М.: РАН ИНИОН, 2008. – № 1. – С. 83-100

174. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К., 2008. – 354 с.

175. Миколук О. Як ми ставимося до “інших”? / [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/191260>

176. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії / М. Михальченко. У 2-х т. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2009. – Т.2. – 458 с.

177. Мей Кристофер. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / М. Кристофер / Пер. з англ. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 428 с.

178. Мнацакян М. Нации в современном глобальном мире / М. Мнацакян. – М.: “АНКИЛ”, 2011. – 324 с.

179. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

180. Мова та історія – не предмет спекуляцій // Урядовий кур'єр. – 2011. – 4 червня.

181. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. – 272 с.

182. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

183. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

184. Нагорна Л. Исторична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 382 с.

185. Надрага В. Трудовая миграция: вызовы для Украины / В. Надрага // Зеркало недели. – 2011. – № 5. – 11 февраля.

186. Населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті. Соціологічне опитування 23.05 – 1.06.2012 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/news/view-179.html>.

187. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

188. Национально-гражданская идентичность. Опыт России и Украины / Под ред. Дробизевой Л., Головахи Е. и др. – К.: Либідь, 2000. – 279 с.

189. Національні мешини в Україні: історія і сучасність. – К.: Наукова думка, 2006. – 256 С.

190. Національний склад населення та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Держкомстат України, 2003. – 245 с.

191. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. Аналітична записка // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – 3 – 39.

192. Національний інститут стратегічних досліджень. Офіційний сайт / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2012>.

193. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С.3 – 57.

194. Нодия Г. Демократия и национализм / Г. Нодия // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 1. – С.36-54.

195. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память. – СПб., 1999. – С. 17-50; Нора П. Всемирное торжество / П. Нора // Неприкосновенный запас. – М., № 2-3.

196. Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/article/500>.

197. Окара А. Феодосійський “майдан”... / А. Окара // День. – 2006. – № 94. – 14 червня.

198. Олкотт М. Язык и этнический конфликт / М. Олкотт, И. Семенов. – М., 2001. – 295 с.
199. Паин Э. Этнополитический маятник / Э. Паин. – М.: Арт Прес, 2004. – 285 с.
200. Павлов А. Логика и методология науки / А. Павлов. – М.: Мысль, 2010. – 239 с.
201. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. – 388 с.
202. Паніна Н. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-2005 р.р) / Н. Паніна, Є. Головаха. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. – 250 с.
203. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21-43.
204. Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні / Н. Паніна // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 27- 30.
205. Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання (2007 р. – вересень 2008 р.): зб. аналіт. матеріалів / за ред. В. Яблонського. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.
206. Парахонський Б. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України / Б. Парахонський, С. Сьомін // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 200 – 212.
207. Пастухов В. Украинская революция и Русская контрреволюция / В. Пастухов // Политические исследования. – 2010. – № 5. – С. 7-16.
208. Петрик В. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія / В. Петрик. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. – 331 с.
209. Петрик В. Ловці довірливих душ / В. Петрик, В. Остроухов // Політика і час. – 2002. – № 10. – С. 38-43.
210. Петрик В. Проти ерозійного впливу неокультів / В. Петрик, В. Остроухов // Політика і час. – 2002. – № 8. – С. 42-50.
211. Петрик В. Щодо питання захисту українського суспільства від протиправних діянь представників неокультів / В. Петрик // Збірник наукових праць Донецької державної академії управління. Серія: “Державне управління”. – 2002. – Т. 3. – Вип. 17. – С. 391-401.
212. Печончик Т. Чому іноземці бояться їхати в Україну / Інтернет-проект УНІАН «Права людини» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www./human-rights.unian.net/ukr/detail/186229>.

213. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.

214. Панчук М. Політологічні розвідки / М. Панчук. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 424 с.

215. Пилинський Я. Міграція – толерантність – мультикультуризм / Я. Пилинський // Міграція і толерантність в Україні. – К., 2007. – С. 164-174.

216. Пинюгина Е. Мусульманское меньшинство как вызов современному европейскому государству / Е. Пинюгина // Политическая наука. – 2010. – № 1. – С. 192-201.

217. Пірен М. Етнополітика в Україні: соціально – психологічний аспект / М. Пірен. – К.: Видав-во УАДУ, 2007. – 208 с.

218. Погоріла Н. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії “Схід-Захід” // Незалежний інтернет-ресурс “Діалог” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www./dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>.

219. Політичні орієнтації населення України: за два місяці до виборів // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucerps.com.Ua>.

220. Прес-конференція УНІАН щодо стану ксенофобій в Україні // Дзеркало тижня. – 2010. – № 47. – 18 грудня.

221. Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України. – К., 2007. – 388 с.

222. Політична енциклопедія / за ред.: Левенець Ю., Шаповал Ю., Майборода О. та ін.. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 807 с.

223. Полтораков О. Концептуальні засади безпекової політики держави у сфері ідентичності та міжетнічних відносин / О. Полтораков, О. Іжак // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 4. – С. 5-8.

224. Полянский В. Историческая память в этническом самосознании народов / В. Полянский // Социологические исследования. – 1999. – № 3. – С.11-20

225. Портнов А. Образ «фашистской Галичины» не выгоден ни Львову, ни Киеву, ни Донецку / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2011/06/20>.

226. Попов А. Причины возникновения и динамика развития конфликтов / А. Попов // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М.: Мысль, 1997. – С. 206 – 223.

227. Постсоветские трансформации: отражение в миграциях / Под ред. Ж. Зайончковской. – М.: ИТ “Адамант”, 2009. – 412 с.

228. Пош Б. Кризис территориального государства: сепаратизм и федерализм в Европе 1990-х гг. / Б. Пош // Этничность. Национальные отношения. – Санкт-Петербург: Нева, 1995. – С. 118-140.

229. Прибиткова И. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений / И. Прибиткова // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические аспекты / Отв. ред. Ж. Зайончковская. – М.: Наука, 2003. – 286 с.

230. Прибиткова И. Эмиграционный потенциал крымских татар / И. Прибиткова // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 95-104.

231. Проблема політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. – К.: Наукова думка, 2005. – 500 с.

232. Про заходи щодо сприяння розвитку національної кінематографії: Указ Президента України від 14.09.2007 р. № 868/2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5780.html>.

233. Про деякі заходи щодо піднесення ролі української мови: Указ Президента України від 28.11.2007 р. № 1155/2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7055.html>.

234. Про проведення в Україні у 2007 році Року української книги: Указ Президента України від 15.12.2006 р. № 1088/2006 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5425.html>; Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні: Указ Президента України від 21.03.2006 р. № 243/2006 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/4152.html>.

235. Промова Президента з нагоди Дня Соборності України 22 січня 2009 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/12681.html>.

236. Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу “Алея видатних діячів України”: Указ Президента України від 23 вересня 2005 р. № 1333/2005 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/3204.html>.

237. Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України 20-90-х рр.. ХХ століття: Проект закону від 10 січня 2008 р. № 1319 / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.gsk2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=1319&skl=7.

238. Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу: Указ Президента України від 09.10.2007 р. № 955/2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6798.html>; Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві: Указ Президента України від 11.03.2008 р. № 207/2008 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wwpresident.gov.ua /documents/7578.html>; Про відзначення в Україні 1020-річчя хрещення Київської Русі: Указ Президента України від 24.03.2008 р. №256/2008 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ documents/ 7630.html>.

239. Про проведення у 2008 році Року міжкультурного діалогу в Україні: Указ Президента України від 25.02.2008 р. № 153/2008 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7515.html>.

240. Про деякі заходи щодо розвитку гуманітарної сфери в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі: Указ Президента України від 20.11.2007 р. № 1122/2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7017.html>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 року “Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим”: Указ Президента України від 28 лютого 2006 р. № 154/2006 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ documents/ 4066.html>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2006 року “Про виконання Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 р.”Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим”: Указ Президента України від 9.10.2006 р. № 822/2006 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/docmments/ 5019.html? PrintVersion>.

241. Тихонова Н. Наследие империи в общественном сознании россиян / Н. Тихонова // Наследие империи и будущее России / Под ред. А. Миллера. – М.: Наука, 2008. – С. 103-136.

242. Звернення Президента України у зв'язку з 64-ю річницею депортації з Криму кримських татар та осіб інших національностей 17 травня 2008 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ news/9952.html>.

243. Слово Президента України Віктора Ющенка у Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 18 травня 2009 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13811.html>.

244. Президент України закликає вшанувати па'м'ять жертв політичних репресій 18 травня 2008 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9967.html>.

245. Рахманін С. 20 років самотності / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2011. – № 29. – 19 серпня.

246. Регіональне представництво Управління Верховного Комісара з ООН в Україні / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org.ua>.

247. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України // Національна безпека і оборона. – 2006. – №.1 – С. 2 – 18.

248. Регіони України в образах і стереотипах масової свідомості. Соціологічне опитування 12-16 квітня 2012 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ihrpex.org>.

249. Релігійно-інформаційна Служба України. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.risu.org.ua/ua/index/all_news/community/land.

250. Регіональна толерантність, ксенофобія та права людини в Україні у 2012 році. Дослідження проведене Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Інституту прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії 5-23 листопада 2012р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ihrpex.org/upl/doc/zvit_ian_2013_58doc.

251. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua>.

252. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. – К., 1993. – С. 323-332.

253. Республіканський Комитет по делам национальностей и депортированных граждан АРК / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.comnational.crimea-portal.gov.ua>.

254. Римаренко С. Федералізм, регіоналізм, децентралізація / С. Римаренко // Подолання розбіжностей – розвиток особливостей // Агора. – Вип. 4. – К.: Стилос, 2006. – С. 86-97.

255. Розумний М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні / М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 21-27.

256. Розумюк В. Регіональний розкол України: реальність міфу / В. Розумюк // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 221-228.

257. Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву / Є. Рябінін // Сучасна українська політика. – 2011. – Вип. 24. – 2011. – С. 43-52

258. Рябошапка Л. Українська держава та національні меншини: поступ до взаємної толерантності / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viche.info/journal/1243>.

259. Рябчук Н. Культура памяти и политика забвения / Н. Рябчук // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – С.51.

260. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 303 с.

261. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: Критика. – 336 с.

262. Розумна О. Європейський досвід політики мультикультуралізму: наслідки та прогнози / О. Розумна // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №1. – С.121-126.

263. Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву / Є. Рябінін // Сучасна українська політика. – Вип. 24. – 2011. – С.43-51.

264. Савельев А. Образ врага. Расология и политическая антропология / А. Савельев. – М.: Книжный мир, 2010. – 672 с.

265. Савойська С. Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації / С. Савойська. – К.: Вид-во “Просвіта”, 2011. – 408 с.

266. Савойська С. Політико-ідеологічне протистояння як головний фактор виникнення мовно-політичного сепаратизму / С. Савойська // Сучасна українська політика. – 2009. – Вип. 18. – С. 248-263.

267. Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського та російського населення / С. Савоскул // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4.- С. 44-60.

268. Садохин А. Этнология / А. Садохин. – М.: Аспект Прес, 2002. – Т. 3. – С.78-93.

269. Сьомін С. Духовно-релігійні засади державотворчого процесу в Україні / С. Сьомін // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 2000. – №2. – С. 245-253.

270. Сьомін С. Інтереси національної безпеки України у сфері державно-церковних відносин / С. Сьомін // Стратегічна панорама. – 1999. – № 1-2. – С. 54-65

271. Сьомін С. Міжнародні християнські організації та національна безпека України: Монографія / С. Сьомін. – К., 1999. – 267с.; Сьомін С. Релігійний фактор у системі національної безпеки України / С. Сьомін. – К.: Академія Збройних Сил України. – 1998. – № 4. – 112 с.

272. Сьомін С. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): Монографія / С. Сьомін, Ю. Кальниш, В. Петрик. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 136 с.

273. Симоненко І. Російська ідентичність в Україні: соціокультурний вимір / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – № 1(26). – 2013. – С.28-37.

274. Серета В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04. / В. Серета. – К., 2006. – 20 с.

275. Светлов О. Продеякі аспекти інтеграції мігрантів до українського суспільства / О. Светлов // Міграція і толерантність в Україні. – К., 2007. – С. 107-114.

276. Сінгаївська О. Україно-російський діалог: ілюзії, колізії, алюзії / О. Сінгаївська // Дзеркало тижня. – 2010. – № 34. – 18 вересня.

277. Савойська С. Мовно-комунікативна політика як специфічна область державної політики в полі етнічному соціумі: теоретико-історіологічний аналіз / С. Савойська. – К.: Вид. “Просвіта”, 2013. – 424 с.

278. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

279. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Наукова думка, 2006. – 320 с.

280. Скінхеди побилися з індусами // Газета по-українськи / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpu.ua/index.php?&id=190468&rid=14>.

281. Сліпець П. Політичні цінності: теорія методологія пізнання та реалізації / П. Сліпець. – К.: Знання України, 2009. – 251 с.

282. Слюсаревський М. “Ми” і “Я” у світі, що змінюється. Деякі підсумки досліджень із проблем соціальних трансформацій / М. Слюсаревський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politicon.iatp.org.ua/mag/sljularevski2.htm>.

283. Социология межэтнической толерантности / Под ред. Л. Дробижевой. – М.: Институт социологии РАН, 2003. – 222 с.

284. Социальная и культурная дистанция: опыт многонациональной России // Под ред. Л. Дробижевой. – М.: Институт социологии, 1998. – 398 с.

285. Социальное неравенство этнических групп / Под. Ред. Л. Дробжевой. – М.: Akademia, 2002. – 482 с.

286. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітична доповідь // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 3-23.

287. Стефаненко Т. Социально-психологические аспекты изучения этнической идентичности / Т. Стефаненко. – М., 1999. – 327 с.

288. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості / М. Степико // Стратегічна панорама. – 2004. – № 1. – С. 84-90.

289. Степико М. Бугтя етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Степико. – К.: Тов-во “Знання” КОО, 1998. – 251 с.

290. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування М. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.

291. Сучасна етнічна структура українського суспільства // Упоряд. О. Саган, Т. Пилипенко. – К.: Світ знання, 2008. – 128 с.

292. Таран Ю. Внутрішня геополітика: апробація терміну / Ю. Таран // “Діалог”. Рубрика “Проект “Україна”” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/-material/full/2/1197>.

293. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 31-39.

294. Центр Соціальних досліджень “Софія” / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/>

295. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і “Політика визнання” / Ч. Тейлор. – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.

296. Тишков В. О феномене этничности / В. Тишков // Этнографическое обозрение. – 1991. – № 3. – С. 9-15

297. Тишков В. О природе этнического конфликта / В. Тишков // Свободная мысль. – 1993. – № 4. – С. 4-15.

298. Тишков В. Реквием по этносу / В. Тишков. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2003. – 543 с.

299. Тишков В. Идентичности и культурные границы / В. Тишков // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М.: Наука, 1997.

300. Тишков В. Этнология и политика: статьи 1989-2004 г.г. / В. Тишков. – М.: Наука, 2001. – 240 с.

301. Тищенко Ю. Мовний референдум в АРК: до історії питання / Ю. Тищенко // Народна газета. – 2006. – № 11-16 березня.

302. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Тойнби. – М.: Мысль, 1991. – 383 с.
303. Толерантність населення України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua>.
304. Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризику і можливості для формування національної єдності. Аналітична записка / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/niss.gov.ua/articles/500/>.
305. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений. – М.: Наука, 2003. – 376 с.
306. Томпсон Єва. Трубадури імперії: Російська література та колоніалізм / Э. Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.
307. Транзитная миграция и транзитные страны. Теория, практика, политика регулирования / Под ред. Молодиковой И., Дювеля Ф. – М.: ИП РАН, 2009. – 392 с.
308. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Права людини в Україні 2012 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362647447>
309. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1 / За ред. Є. Головахи, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.
310. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.2 / За ред. Є. Головахи, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.
311. Українське суспільство: 2000-2010 р.р. Моніторингове дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 545 с.
312. Український незалежний центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua>.
313. Украинский характер. Характерные социально-психологические особенности населения Украины. – К.: Центр социальных исследований “София”, 2011. – 79 с.
314. Україна в 2008 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. – К.: НІСД, 2008. – 435 с.
315. Україна в 2011 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. – К.: НІСД, 2010. – 362 с.
316. Українська історична наука і завдання Інституту національної пам’яті // Форум націй. – 2008. – № 11 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forumn.kiev.ua/2008-11-78/78-06.htm>.

317. Україна 2012: політичний портрет. – К.: Фонд “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва”, 2012. – 86 с.

318. Фельдман О. Україна ще має шанс, щоб зупинити “монстра ксенофобії” / О. Фельдман // Главред. – 2009. – 14 жовтня.

319. Цюрхер К. Мультикультурализм и этнополитический порядок в постсоветской России / К. Цюрхер // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 9 -113.

320. Фонд “Демократичні Ініціативи імені Ілька Кучеріва” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.dif.org.ua>

321. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм / Пер. Г. Швейника. – М.: АСТ, 2005. – 288 с.

322. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: Транзиткнига, 2004. – 635 с.

323. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2011. – 576 с.

324. Харківська правозахисна група. Звіт 2012 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id>.

325. Хоперская Л. Этнополитический конфликт как состояние этнополитической системы / Л. Хоперская // Конфликтология. – 2009 – № 1. – С. 153 – 176.

326. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализмы / Ред. Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох. Пер. с англ. и нем. – М.: Праксис, 2002. – С. 121-145.

327. Центр інформації і документації кримських татар / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cidet.org.ua>.

328. Центр соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua>.

329. Черненко Г. Межа компромісу / Г. Черненко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 23 – 24 червня.

330. Чернова К. Соціальний аспект міжетнічної взаємодії / К. Чернова // Український соціум. – 2009. – № 2. – С. 45-52.

331. Чи загрожує Україні розпад? // Стенограма телепередачі “Свобода слова” на ICTV. – 2005. – 11 листопада / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svobodaslova.ictv.ua/ukr/catalog/2005-11/31.html>.

332. Что такое “коренные народы” и есть ли они в Крыму? // Крымское время. – 2004. – 21 липня.

333. Чубаров Р. “Усі проблеми Криму починаються з питань про землю...” / Р. Чубаров // День. – 2005. – 1 липня.

334. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1-2. – С. 5 – 36

335. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні: Текст доповіді на Міжнародній науковій конференції “Геополітика, примирення та пам'ять” / Ю. Шаповал / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>.

336. Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / Ю. Шаповал, І. Гирич. – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010. – 44 с.

337. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М.: Практика, 2000. – 237с.

338. Шмерего Н. Проти політичного православ'я / Н. Шмерего / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.2000.net.ua/a/65435/7/12/2009>.

339. Шуба О. Етноконфесійні аспекти сучасного релігійного руху в Україні / О. Шуба // Новітні релігії в сучасній Україні / Матеріали круглого столу та науково-практичної конференції. – К.: VIP, 2000. – С. 62-70.

340. Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. – К.: Институт соціології НАН України, 2002. – 256 с.

341. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. Шульга. – К.: ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграфія”, 2011. – 448 с.

342. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Шайгородський. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.

343. Этническая психология и общество / Под. ред. Н. Лебедевой. – М.: Наука, 1997. – 269 с.

344. Этническая толерантность в поликультурных регионах России / За ред. Н. Лебедевой, А. Татаренко. – М.: Akademia, 2002. – 285 с.

345. Этническая экология: теория и практика / Отв. ред. В. Козлов. – М.: Наука, 1991. – 253 С.

346. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії / Ю. Якименко, О. Литвиненко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 2-18.

347. Яковлева О. Мовне середовище у контексті процесів трансформації та глобалізації / О. Яковлева // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 49. – С. 165 – 171.

348. Яремчик В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчик. – Острого, 2009. – 159 с.

349. Alexander Jefferi C. Core. Solidarity, Ethnic Out-Groups and Social Differentiation / Alexander Jefferi C/ Core // Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspective / [Ed. By Jefferi C. Alexander and Paul Colomy]. – New York: Columbia University Press, 1990. – P. 267 – 293.

350. Almond Gabriel, Sidney Verba. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations / Almond Gabriel, Sidney Verba // The Sence of Civic Competence. Ch. VI. – London: New Dehli, 1989. – P. 136-185.

351. Arel D. Introduction: Theorizing the politics of Cultural Identities in Russia and Ukraine / D. Arel, B/ Ruble // Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia and Ukraine /. – Baltimore, 2006. – P. 1-31.

352. Arthur M. The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society / M. Arthur, Jr. Schlesinger. – New York – London: W. W. Norton and Company, 1992. – 174 p.

353. Armytage W. The Rise of the Technocrats / W. Armytage. – London, 1965. – 145 p.

354. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries / F. Barth. – Boston: New Burry, 1969. – 179 p.

355. Barth F. Enduring and Emerging Issues in the Analysis at Ethnicity / F. Barth, H. Vermeulen // The Antropology of Ethnicity. – Amsterdam, 1994. – P. 20 – 32.

356. Bruneau M. Diasporas, transnational spaces and communities / M. Bruneau // Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. – P. 35-50.

357. Brass P. Ethnic Groups and State / P. Brass. – London, 1985. – 237 p.

358. Calhoun C. Nations matter: Culture, history, and the cosmopolitan dream / C. Calhoum. – London-New York: Routledge, 2007. – 412 p.

359. Castells M. The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture / M. Castells. – Vol. I. – Cambridge MA, Oxford, UK: Blackwell, 1996. – 186 p.

360. Castells M. The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture / M. Castells. – Vol. II. – Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1997. – 75 p.

361. Carter B. Not thinking ethnicity: A critique of the ethnicity paradigm in an over-ethnicised sociology / B. Carter // Journal for the Theory of Social Bethaviour. – 2009. – Vol. 40. – Issue 1. – P. 1-18.

362. Failed States Index // Foreign Policy. – 2005. – July / August (The Fund for Peace and the Carnegie Endowment for International Peace); From chaos, order. Rebuilding failed states // The Economist. – March 3. – 2005. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economist.com/world/africa/displayStory.cfm?story_id=3715904

363. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 129 p.

364. Goban – Klass T., Sienkiewicz P. Spoiezcstwo informacyjne: szanse, zagrozenia, wyzwania / N. Goban-Klass. – Krakow, 1999. – 59 p.

365. Goldman P. From Union to Commonwealth // Nationalism and separatism in the Soviet Republics / P. Goldman, G. Lapidus. – Cambridge: University Press, 1992. – 107 p.

366. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. Huntington. – New York, 1997. – 166 p.

367. Kuzio T. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition / T. Kuzio // Contemporary Politics. – Vol. 6.- No. 2 (June). – 2000. – P. 147-149.

368. Tannen D. Ethnic style in male-female conversation / D. Tannen. – Cambridge: University Press, 1982. – P. 217-231.

369. O'Loughlin J. The Political Geography of Civic Engagement In Ukraine, 1994-1998 / O'Loughlin, J. Bell. – Institute of Behavioral Science: University of Colorado, 1996. – 184 p.

370. Parker D. New ethnicities and the internet. Belonging and the negotiation of difference in multicultural Britain / D. Parker // Cultural Studies. – 2009. – Vol. 23. – P. 583-604.

371. Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework / J. Rothschild. – New-York: Columbia University, 1981. – 185 p.

372. Taylor Ch. The Politics of Recognition / Ch. Taylor // Philosophical Arguments. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press. – 1997. – 225 p.

373. Wilson A. Element of a Theory of Ukrainian Ethnonational Identity / A. Wilson // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 1. – P. 31-54.

374. Waters M. Globalizations / M. Waters. – London, New-York: Routledge, 2002. – 195 p.

375. Zlotnic H. Trends of international migration since 1965, what existing data reveal / H. Zlotnic // International Migration 1999. – № 37. – P. 21- 61.

376. Hobsbawm E. Nation and Nationalism since 1780 / E. Hobsbawm /. – New – York, 1990. – 178 p.

377. Закарпаття Онлайн / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakarpattia.net.ua>.

378. Українське Інформаційне Агентство / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.com.ua>.

379. Новини Закарпаття / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transkarpatia.net/transkarpatia/voice/20587-h-svtykongres>.

380. Тиждень / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzden.ua/news/29227>.

381. Українське Національне Інформаційне Агентство / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/news/593093-novuyi-politsezon>.

382. Світ 24 новини / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Svit24.net/politic/77>.

382. Тиждень.ua / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzden.ua/news/78785>.

383. Дзеркало тижня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.dt.ua>.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**“Якби референдум щодо проголошення державної
незалежності України відбувся сьогодні,
як би Ви на ньому проголосували?” (%)**

Варіанти відповіді	2001	2002	2003	2004	2005	2010	2012 2013
Підтримав би незалежність України	50,7	48,2	46,5	53,1	59,5	58,8	43,661
Не підтримав би незалежність України	28,8	33,6	29,8	27,6	19,6	20,1	29,921
Не брав би участі в референдумі	19,3	17,1	13,3	9,0	9,9	9,4	10,41

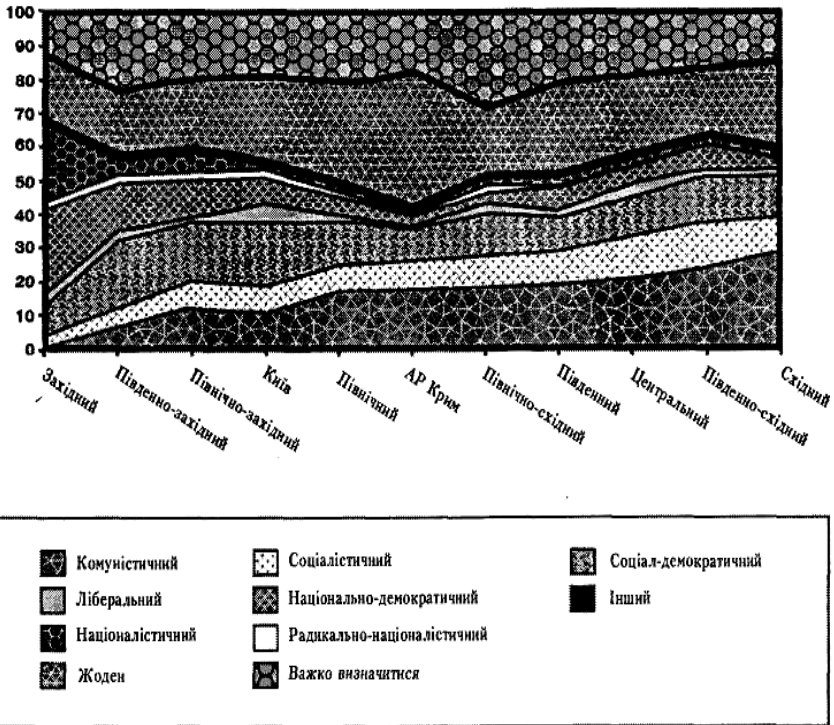
Складено за: Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.1. Аналітичні матеріали. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 61, 62, 205; Ви та Ваша родина більше виграли чи втратили від здобуття незалежності Україною? (Опитування проведене в серпні 2012 р.) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=324; Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін в суспільної свідомості/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/perspekizacnoi-svidomosti.htm>; “Ваша думка: літо 2013 р.”(Опитування проведене Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка спільно з Інститутом економіки та прогнозування НАН України) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukr-socium.ua/Arhiv/Stat./3.2013/138-142.pdf>.

**Розподіл відповідей стосовно питання про наявність
та потенціал посилення напруженості в Україні, %**

	2011 р.	До 2020 р.
Між бідними і багатими	68,5	63,1
Між політиками і громадянами	52	42,2
Між релігіями	20,1	16
Між тими, хто недавно приїхав у країну, мігрантами та тими, хто проживає тут давно	10,9	12,3
Між етнічною більшістю і групами, меншинами	10,8	9,6
Між прибічниками ідей переважно національного або переважно глобального розвитку	10,7	10,1
Між носіями регіональних інтересів і рештою нації	7,5	8,3
Між релігійними і нерелігійними людьми	7,3	7,2
Між євреями й іншими національностями	5	5,1

Складено за: Київський міжнародний інститут соціології / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua>; Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.1. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 257-262; Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.2. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 82; Національний інститут стратегічних досліджень / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/500>.

Популярність ідеологічних напрямів за регіонами 2011 р.

Складено за: Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 173 -176;

Центр соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani_proekty.html.

Ваша оцінка політичної ситуації в Україні? %

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011 2013
1. Стабільна	0.9	3.2	2.7	3.3	4.2	2.1	1.3	1.9	1.61,8
2. Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	21.3	12.2	8.3	19.3	18.3
3. Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	57.5	64.0	64.9	61.1	61 46
4. Критична, вибухо- небезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	8.3	13.3	18.6	11.1	12 49
5. Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.4	8.3	6.9	6.6	5 2,7
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0	0.00.0

Складено за: Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 219-223; Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 2. Таблиці. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 28; Центр соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani_proecty.html; Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/perspekizacnoi-svidomosti.htm>.

**Розподіл біженців в Україну за критерієм країни походження
(загальна кількість осіб)**

Країни	2001	2002	2003	2004	2005	2006		2010
Афганістан	1685	1587	1572	1510	1290	1213		1100
Азербайджан	192	233	232	237	197	195		176
Вірменія	229	245	244	242	206	215		190
Грузія	113	119	116	101	72	78		68
Росія	218	229	228	218	195	155		90
Конго	111	120	120	115	96	92		102

Складено за: Комітет Верховної Ради України з питань прав людини / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kompravlud.rada.gov.ua>; Малиновська О. Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О. Малиновська. – К.: Вид-во НАД України, 2004. – С. 40-55; Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 80-95.

**Частота проявів несправедливого ставлення до різних груп
іммігрантів з боку киян, % (2011 р.)**

Іммігрантські групи	Часто	Досить часто	Рідко	Ніколи	Важко сказати	Разом
Афганська	28,9	18,1	26,5	26,5	0,0	100,0
Африканських країн	49,0	30,6	14,3	6,1	0,0	100,0
В'єтнамська	0,0	15,4	61,5	12,8	10,3	100,0
Китайська	8,3	33,3	41,7	16,7	0,0	100,0
Країн Близького та Середнього Сходу:						
Арабська	29,4	5,9	29,4	35,3	0,0	100,0
Курдська	8,3	16,7	41,7	33,3	0,0	100,0
Пакистанська	3,8	34,6	53,8	7,7	0,0	100,0
Разом	23,5	21,8	34,5	18,5	1,7	100,0

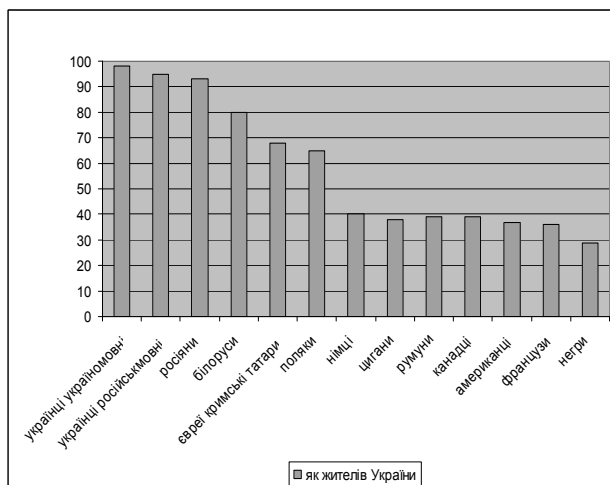
Складено за: Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/article/500>; Оцінка стану толерантності українського суспільства. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.niss.gov.ua/Monitor/mart 2009, 2011/39/htm>.

Розподіл думок іммігрантів щодо причин несправедливого ставлення до них киян, % (станом на 2011 р.)

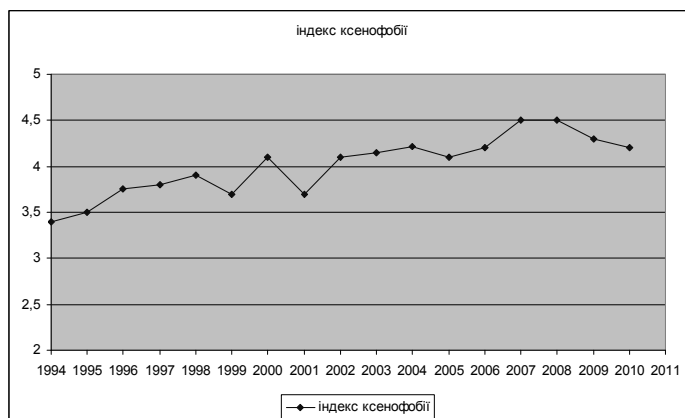
Спільноти	Важкі умови життя киян	Расизм	Ксенофобія	Ставлення влади	Ставлення міліції	ЗМІ	Поведінка іноземців	Участь іноземців у протиправних діях	Разом
Афганська	28,17	9,86	18,31	18,31	59,15	7,04	4,23	4,23	100,0
Африканських країн	32,65	63,27	12,24	4,08	26,53	14,29	6,12	8,16	100,0
В'єтнамська	54,84	3,23	19,35	22,58	67,74	3,23	12,90	12,90	100,0
Китайська	50,00	0,00	0,00	8,33	41,67	8,33	0,00	0,00	100,0
Країн Близького та Середнього Сходу:									
Арабська	27,27	9,09	9,09	9,09	72,73	9,09	0,00	9,09	100,0
Курдська	54,55	27,27	27,27	9,09	54,55	27,27	9,09	18,18	100,0
Пакистанська	52,18	17,39	21,74	17,39	47,83	4,35	0,00	4,35	100,0
Разом	37,02	22,60	16,35	13,94	50,96	9,13	5,29	7,21	

Складено за: Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризику і можливості для формування національної єдності. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/article/500>; Оцінка стану толерантності українського суспільства. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.niss.gov.ua/Monitor/mart 2009,2011/39/htm>.

Динаміка толерантності щодо різних національних груп

Динаміка рівня ксенофобії населення України (1994-2011рр.)

Складено за: Динаміка рівня ксенофобії в Україні 1994-2011 р.р. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiss.com.ua/.../xenophobia_antisemits...; Оцінка стану толерантності українського суспільства. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.niss.gov.ua/Mjnitro/Juni/13/2011.htm>.

**Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства,
2011 р.**

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4-до 5)	Ізольованість (від 5 – до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закордонні українці	білоруси, поляки	словаки, євреї, німці, румуни, угорці, чехи, молдавани, грузини, кримські татари, американці, азербайджанці, турки, китайці, негри	араби, афганці, цигани(рома), чеченці

Сукупний індекс дистанційованості – 5,1.

**Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства,
2012 р.**

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4-до 5)	Ізольованість (від 5 – до 5,5)	Ксенофобія (5,6-6)
україномовні українці, російськомовні українці, білоруси	американці, євреї, канадці, німці, румуни, поляки	французи, чехи, кримські татари, азербайджанці, турки,	азіати, араби, кавказці, негри, цигани(рома)

Сукупний індекс дистанційованості – 4,5.

Складено за: Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gov.ua/article/500>; Рівень національної толерантності населення України. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ihrpex.org/.../ihrpex_digest_2011_42-1_uk; Динаміка національної толерантності населення України. Моніторинг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/od.ua/p/196.doc>; Регіональна толерантність, ксенофобія та права людини в Україні у 2012 р. Опитування 5-23 листопада 2012 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ihrpex.org/upl/doc/zvit_ian_2013_58doc

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

КРИВИЦЬКА Олена Віталіївна

**ДЕМАРКАЦІЙНІ ЛІНІЇ
В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ
УКРАЇНИ**

Монографія

Підписано до друку 27.04.2015 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 19,06. Обл.-вид. арк. 17,6.
Тираж 300 прим. Зам. № 1017

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru
http://vidavec-lisenko.wix.com/milanik

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.